

FERHAT ÇAKAJ

ZEMËRIMI

ROMAN

FERHAT ÇAKAJ

ZEMËRIMI

roman

76397

SHTËPIA BOTUESE
«NAIM FRASHËRI»

KAPITULLI I PARË

— Baba, te Lisat kanë ardhur tre trima dhe kërkojnë Dan Delinë, — tha çuni i vogël i Sokolëve.

— Kush janë ata trima, bir?

— Një trupmadh sa një lis, një plakush sa një grusht dhe një plak i bukur.

Plaku i Sokolëve u zgjat në dritaren e kasolles dhe shikoi ata të tre te Lisat.

— Arritën Jupi, Sahiti dhe Harun Krevena, — tha ai.

Dan Delia mori armët dhe doli. Plaku e përcolli, ndër-sa pas u shkante njëri nga djemtë me kalin e shalës për freri. Pas atyre të treve qëndronte një grup vullnetarësh të armatosur. Jupi dhe ata të dy po rrinin nën hije.

— Përse nuk u kthyet të pinit një pikë ujë? — u tha plaku.

— S'kemi kohë. Dan, na pri! — tha Jupi. Hodhi tutje bishtin e cigares dhe u ngrit. Dani e ndoqi me vëmendje se me sa kujdes i hipi kalit të shalës dhe se si u hepua leh-

të kafsha. Sahiti me Harunin diçka po bisedonin me zë të ulët.

— Të na prijnë pleqtë, ne po i ndjekim, — i tha Dan Delia.

— Ec, burrë! Një herë të kemi vënë të parë. Na pri!

Dani e kuptoi se Jupi ishte i mërzhitur. Diçka i ka ndodhur andej lart gjatë kushtrimit, mendoi. U takua me plakun e Sokolëve dhe ndoqi rrugën. Tërthorja zbriste në Përroin e Shiut. Një grup i madh malësorësh, hipur në kuaj, dolën nga Përroi dhe e morën me revan rrugën që humbiste mes frutoreve të fshatit Nangë. Pluhuri i tyre ngrihej lart i zbardhulët si një rrezë dhe binte lehtë-lehtë. Ishte mesditë dhe dielli përvëlonte, sa pëlciste gjinkalla.

— A zbritën të gjithë të tutë? — e pyeti Dani

— Zbritën. Përpara i kemi.

Ku e ka hallin ky mendoi Dan Delia. Ç'i ka ndodhur andej?

— Si thua, a do ta formojmë dot pesëqindëshen? Tjetri i shfryu kalit dhe i erdhi pranë.

— Bash kjo po më mundon, — i tha.

— Duhet të vijnë! — tha Dan Delia dhe i ra kalit. Tjetri e ndoqi pas. Ai e kishte edhe vetë këtë shqetësim, po nuk e shfaqte. Ishte kryetar i besës së luginës. Njëzet e shtatë vjetët ia kishin mësuar kaq gjë. Vërtet nuk ishte i pasur, por ishte i mençur dhe trim, dy gjërat më të cmuara të burrit, prandaj e kishin vënë të parë. Tani ai do t'i printe kuvendit të burrave e çdo gjë duhej të shkonte mirë dhe e menduar dhjetë herë. Kurse Ejup Topojani është nga ata njerëz që në fushën e betejës hidhen si kokrra e rrufesë dhe kapen fyt më fyt me vdekjen, po që në shtëpizën e tij në Topojanin e varfër malor, kur i mblidhen rreth vatrës diem e nipa, i dridhet zemra, kur dëgjon ankimin e foshniës në djep. Ai flet fare pak, po nuk e fsheh dot atë që ndien. Ndryshe është puna e tij kur është për të bërë, ai o e çon atë deri në fund, o nuk kthehet pas.

Plaku i vogël sa një grusht nuk është tamam plak. Ai është vetëm pesëdhjetë e gjashtë vjeç dhe është i shkathët si një shqarth. Flokët e verdhë, të zbardhur i ulen pa rre-

gull nën qeleshe dhe kështu duket vërtet plak po, kur hi-pën mbi kalë, shkathtësia e tij është prej djaloshi. Njeri më të shkathët nuk gjen në Brekijën e tij.

Atij dhe Ejup Topojanit populli u ka ngritur këngë për së gjalli, sepse të dy lanë nam në ballë të kryengritësve lumjanë dy vjet më parë. Sahiti është i vrullshëm dhe nuk e ka vetëpërmbytjen e as shpirtin e ndjeshëm të Ejupit. Duket sikur të dy plotësojnë njëri-tjetrin. Të dy shkojnë në luftë, të dy kthehen tok në Brekijë o Topojan, si t'u qëllojë rruga, të dy kanë vetëm një këngë. Ishin këta të dy që e zgjodhën Dan Delinë kryetar të besës dhe tani i shkojnë pas dhe e dëgjojnë, ndonëse ata janë më të vjetër dhe Dan Delia e di mirë kë ka me vete.

I katërti, plaku i bukur, siç tha çuni i mençur i Sokolëve të varfër, është Harun Krevena. Vërtet që ai ka mbushur gjashtëdhjetë e kusur vjet dhe kokën e mustaqen i ka borë të bardha nga pleqëria, por ai është nga ata që i njeh tërë luginë për jetën e varfër e të ndershme dhe për fjalën e mençur, që zë vend përherë mes burrave. Haruni e ndjek pas e i gjendet pranë Dan Delisë në kuvend dhe në çaste të vështira e kështu i është bërë këshilltari më i mirë. Vërtet që Haruni nuk merr pjesë ndër beteja si Sahiti dhe Ejupi, e as që ka këngë që t'i këndohen për së gjalli, po gëzon nderimin e tërë burrave në kuvend.

Dan Delia qëndroi. Tre të tjerët i shkuan pranë.

— Si thoni, burra, a qëndrojmë pak të pimë një kafe elbi te Tyxhari?

— Më mirë të ecim, — tha Haruni.

— Të ecim, të ecim! — tha Sahiti.

— Këtu te Tyxhari nuk më pëlqen kafja, — tha Ejupi.

Ata vijuan rrugën. Ajo dilte nga mesi i kopshtijeve dhe mernte në livadh të hapur, të përvëlur nga dielli i gu-shtit. Mbi rrugë, përpara dyqanit të Tyxharit, ata panë tek rrinin kokë më kokë Selam Bylykun, blegtorin më të madh të Lumës, Ali Agën, pronarin më të madh të tokës, Dostan Tyxharin, zotin e lirës dhe të borxhit dhe Murhan Orhan Burhan Bajraktarin, pushkën e krahinës, gjithë njerëzit e

tij merrnin rrogë e kokë nga Perandoria, sepse ishin në shërbim të saj.

Ata bisedonin kokë më kokë punët e tyre. Si panë Dan Delinë me shokë, ata e lanë bisedën dhe u mbështetën mirë nëpër karrige. Në tavolinën pranë ishin nja pesë e gjashtë djem të mitur, të veshur mirë, që ndiqnin me vëmendje Selamin me shokë.

Po këta përse i kanë marrë djemtë? mendoi Dani. Apo duan t'i stërvitin si konkat. Nga një anë nuk e kanë keq. Të gjithë kemi kaluar shkollën e kullës pasdarke dhe këto kuvende. Paria di më mirë t'i gatitë bijtë e vet.

— Bëzaju, Dan, bir! — tha Harun Krevena. — E kërkon nderi e puna.

Dan Delia shikoi plakun me buzë në gaz.

— Njatjeta, burra!

— Tjeta! — tha Selam Bylyku.

— Hë, më të ... — Murhanit nuk iu mor vesh.

— Merhaba! — tha Ali Aga.

— Hajde, bujrim, Dan Zagora! — tha Dostan Tyxhari.

— Një herë tjetër, Dosë! — i tha Sahiti

U kuptua prej të gjithëve që ai e thirri me nofkën e njohur Tyxharin, jo për gjë, po sepse ai i zuri ngoje Dan Delisë Zagorën. Këtë e bënte zakonisht Murhani, kurse tani e bëri Tyxhari, për t'i kujtuar burgun ku kishte lindur Dani. Në rrethana të tjera Sahiti mund të bënte edhe ndonjë shaka më të rëndë me Tyxharin, po tani ishte dhënë kushtrimi, po mblidhej kuvendi i burrave. Kishin lënë mënjane ngatërresat, bile edhe gjakmarrjet. Jo, jo. Shahiti nuk do ta tepronte. Ata po mblidheshin të shkonin në Prizren se po rrezikoheshin Shqipëria, nuk kishte vend për të ngacmuar urët. I parë e i mbramë do të shkonin atje ku thërriste nderi. Sahiti i dinte mirë punët. Dosë! E po kaq. Boll, meqë e kërkoi vetë, thoshte me vete.

Dani kishte vënë buzën në gaz dhe vijoi rrugën.

— Ju presim në kuvend! — u thirri. — Mirë ardhshi!

— Mirë ju gjetshim! — tha Bylyku.

— Hë, më të...

— Do të vijmë, do të vijmë...

Mbi rrugë dhe nën rrugë Dani pa shumë malësorë të armatosur që pritnin nën hije. «Sigurisht janë me ata», — tha me vete Dani. Shikoi Sahitin dhe e pyeti:

— Përse iu gjegje Tyxharit ashtu?

— Borxh i zakonshëm, mor bir. Po ti mos u bëj merak. Nuk i mbetet hatri Dosës prej meje. A e dini pse?... Dosë e thërresin qyshkur. Nuk i mbetet hatri, jo, jua thotë ky Sahiti i keq juve. Ai hani i mallkuar i Dosës është perëndia e vet. Nuk pyet për nofkat Dosa, jo. As për Shqipërinë. E di ky gjoks sa i dhimbset Shqipëria atij. Pak i bëhet vonë në ikën turku dhe vjen sërbi, mjafton që ky të ketë hapur rrugën e tregut. Mjafton që gazetet e atij hani të mallkuar të mbushen me mallra dhe karvani të shkojë e të vijë i sigurt. S'e njihni ju, mor bir. Ai e mjel florinë prej të gjithëve. I pe ata tre gjelat që kokërnezen atje në avlli? Të tre e ndyjnë parillëkun e vet për flori. I bien në gjunjë Dosës. Dhe ai nuk ua kursen, por i fut në borxhe aq shumë, sa asnjëri nga ata nuk e ngre dot kokën përpara tij. Të tre ata e urrejnë dhe e thërrasin Dosë prapa krahëve, veç Murhanit. Murhani ia thotë ballafaqas. E kam dëgjuar vetë, ndërsa ai qesh. Nuk i bëhet vonë, jo. Prandaj ia përplas, që ta marrë vesh se edhe ne nuk i lëmë kusur kur e kërkon vetë.

Sahiti vazhdoi të tregonte raste të tjera shakash të tilla me Dosën, ndërsa Dan Delia nuk po e ndiqte. Kishte vënë buzën në gaz dhe kalin e kishte lënë të ecte pa ngutje.

«Ec, ec, Dan Zagora! — tha me vete. — Po, po. Unë jam Dan Zagora, Tyxhar».

Ai i shikonte si në mjegull ato copa bisedash që bënte e ëma me të atin për këtë gjë.

Një herë, vetëm një herë i ishte ankuar ajo babait se kishte uri. «Një grua shtatzënë që ka uri, — tha me vete. — Kjo gjë e nisi babanë me ca shokë tej maleve që t'u bënin selam staneve të të pasurve» ... Eh, varfëri e shkretë! Siç thoshte babai, ajo ishte një stinë e një viti zie. Kishte shumë vdekje nga uria. Prandaj ishin nisur. Ku nuk të mbyt varfëria!

Po në vend që të kishin rënë në mall e gjë të ndonjë zengjini, si Bylyku ynë, ishin takuar keqas me bravaret e fshatit. Kishin zënë e lidhur bariun. Bile ca prej tyre kishin dashur ta vritnin, po baba Selë i ishte afruar bariut të lidhur në grykë të shpellës. Kishte marrë vesh se bagëtia e zënë ishin bravare të fshatit. Bravaret e të varfërve nuk i çojmë në Lumë, se është turp e faqja e zezë.

Kështu u kishte folur im atë. Këtë zemër ka pasur Sela im. Të tjerët nuk i besonin bariut. Po gënjeu, e paguan me kokë, u kishte thënë im atë. Po ky burrë nuk gënjen. Lirojeni, e paça në besën time!

Dëgio, o lumjan, i kishte thënë bariu i lidhur, prej te je mora besë. Po të qëlloi ty e shokët e tu, të jeni në rrezik, ejani në kënd të Bardhanjorit, te çezma, rrëzë shkëmbit. Aty është kulla jonë e vetmuar. Sipër kemi malin, poshtë përroin e thellë. Kulla ime për ju do të ietë hapur. Të jeni të sigurt, se, pa u shuar me krejt të mitë, nuk ju pret dot kush as fijen e flokut. Im vëlla, Sadriu, sillet rrotull këtyre maleve me cetën. Po e takuat kund, tregojini ç'ju ndodhi me Brahim Zagorën, ai e di vetë pastaj si t'ju ndihmojë.

Im atë e kishte nisur Brahimin me bravaret për në fshat. Ai shpesh thoshte se të varfrit i ngjainë njëri-tjetrit, pavarësisht nga janë e ku janë. Megjithëkëtë, im atë e kishte marrë pas deri brenda në Bardhanjor, po bravaret ishin shpërndarë shtëni më shtëpi. Brahimi kishte futur në oborrin e vet vetëm dhjetë dhi.

Ishin kthyer në Lumë me pak gjë, fare pak gjë. Edhe atë ua grabitën xhandarët e Murhanëve. Atëherë datat bëjnë atë vrasjen ndër ta... Pastaj kishin ardhur fill te ne. Me sa tregonte nëna njëherë, ajo ka qenë një ditë shiu dimëror. Në oborrin e kullës sonë kishin hyrë njëri pas tjetrit dhe i kishin treguar babait.

Mirë ia bëtë qenit, u kishte thënë babai. Qëruat një bagjë që na qelbi luginën.

E kishin pleqëruar punën. Sigurisht e dinin se pushka e Murhanëve dhe e turkut do t'i ndiqte pas. Dhe im atë ki-

shte gjetur vetëm një rrugë shpëtimi. E kishte marrë për- sipër vrasjen.

Unë po iki, u kishte thënë. Po iki me gjithë fëmijë. Ju rrini. Më mirë le të më ndjekë mua pushka e Murhanëve. Edhe po të rri, njësoj është. Ata shkak kanë dashur dhe do të hakmerren, pavarësisht në kam apo nuk kam dorë. Ju e kuptoni, Murhanët nuk i kam frikë, po ju mund të rrini të qetë, dhe unë vetë i kam fëmijët të vegjël, që t'i lë kaq herët me halle... Unë do të shkoj diku, ju rrini.

— Po Rudanën? — e kishin pyetur dajat. Atë me ve- te, u kishte thënë ai.

Kështu ikën në Zagorë te Brahimi. Dy muaj më vonë linda unë. Unë, Dan Zagora, Tyxhar... Lugina e mori vesh të vërtetën dhe i këndoi babait atë këngën:

*Bukën në dorë, kripën përmbi,
pushkën në krahë, qefinin në gji...*

Ah! tha me vete. Drejtoi trupin dhe nxiti kalin. Rru- ga kalonte në rrahjen e zhveshur tërë zallishtë dhe gurë. Tamam aty nisnin rrëzat e Gjallicës, që ngrihej menjëherë lart. Shkëmborja kthente të nxehtë dhe ata e ndien edhe më shumë vapën zhuritëse. Tani ishte mesditë dhe fije ba- ri nuk lëvizte.

Poshtë, nën Shtiçen, fusha ishte mbushur plot vull- netarë të armatosur, të cilët kishin ardhur që me thirrjen e parë. Pak pa hyrë në fshat, Sahit Gega pa një kalorës që po vinte me galop drejt tyre, nëpër djerrinë.

— Shihni, shihni kush po vjen! — tha.

— Shehit Shehu! — tha Ejupi.

— Bash Shehiti, — tha Haruni.

Ata qëndruan dhe e pritën. Shehiti erdhi pranë tyre.

— Si më kaluat pranë kullës dhe s'më bëzajtët, — tha Shehiti. Ai kishte rendur me pelën e tij nga rruga tjetër mes fushës.

— Menduam se ishe nisur, — i tha Dani.

— Qysh iki unë pa ju... — Tha Shehiti tërë gaz. Dani e kuptonte që Shehiti ishte i kënaqur se e kishin caktuar

imam batalioni dhe ai e llogariste veten me prijësit e tjerë të njëjstëve. Pelën e kishte mbajtur mirë dhe nuk e mundonte.

«Sa mirë bëmë që e caktuam imam batalioni këtë, — tha me vete Dani. — I qan syri për një çikë dukje. Aq më tepër që tek ata të tre secili është i parë në të vetët dhe i barabartë mes të barabartësh. Ky është ligji ynë i hekurt në luginë. Nuk u shkojnë më të vjetrat, kur shtyjnë njëri-tjetrin me bërryla dhe me thikë nën sjetulla që ndër dy njëri të jetë i parë.

Ata arritën nën rrapin e madh mes fushës. Aty gjetën pjesën më të madhe të prijësve të nënrepartëve. Të tjerët po vinin nga anë të ndryshme, duke lënë vullnetarët e armatosur nën hijet e afërta, larg rrapit.

★

★

★

Kuvendi u hap në orën pesëmbëdhjetë. Të njëzet e shtatë prijësit kishin zënë vend rreth e rrotull hijes së rrapit si në një sofër të madhe. Tutje fusha nxinte prej vullnetarëve kryengritës.

Dan Delia e dinte se po në këtë orë zhvilloheshin kuvende te Arra prej Dem Pecanit, te Hasi i Rrafshit prej Rexhep Agës, te Vau i Spasit prej Hasan Manjanit. Edhe ata po jepnin besën po në atë orë. Edhe ata po grumbullonin nënrepartet e tyre me vullnetarë për Prizren. Mundet që Lidhja t'i linte edhe në pritje, ose edhe mund t'i niste për Plavë o diku tjetër. Ai një gjë e dinte të sigurt: krahinat ishin ngritur të gjitha dhe bash në këtë orë po jepnin besën e po organizoheshin. Vetë Abdyl Frashëri, kur u kthye nga Dibra, tha se ishte ngritur më këmbë gjithë Shqipëria.

Gjithë Shqipëria! Edhe ne si gjithë Shqipëria, mendoj dhe zemra i rrahu.

— Burra, — u tha Dan Delia, — besoj e keni marrë vesh përse u thirr ky kuvend?

— E dimë. E dimë, — u ngrit një murmurimë e përgjithshme.

— Mirë është të na i tjerrësh punët, — tha njëri.

Dani pa prijësin çajan që rrinte pranë Murhanit. Ti don të ta tjerr? — mendoi. E shikoi përsëri atë dhe pyeti veten: Ç'e lidh këtë me Murhanin?

— Lidhja na çon fjalë se na do një orë e më parë në Prizren, Kush do të vijë, ta llogaritë se vjen për luftë. Ato që u vendosën në Berlin, tani duan t'i zbatojnë... Duan të na copëtojnë vatanin, burra. Llafet e shumta janë varfëri.

— Lumës a i ndodh gjë? — pyeti Bylyku.

— Hë, aty ta kam llafin, — u hodh Murhan Bajraktari.

— Luma është veç një gisht në trupin e Shqipërisë, — tha Harun Krevena, që po i rrinte në krah Dan Delisë.

— Një gisht s'ka jetë pa trupin, — tha Ejup Topojani.

Për një ças u ndeh heshtja. Ndihej fërfërima e gjethes në degë. Kishte nisur të frynte flladi i pasdites.

— E mandej? — u hodh Murhani. — Unë s'po marr vesh fare se ç'bëhet. Ani përse shkojmë në Prizren?

Dani e kuptoi se Murhani po fliste kot. Me ato fjalë, Murhani la të kuptohej se ishte gati të shkonte në luftë po, meqë luftë s'kishte kund...

Dan Delia u tregoi i qetë vendimet e Kongresit të Berlinit. U tregoi se tani sulltani kishte rënë në ujdi me Kongresin për lënien e tokave tona në duart e Milanit dhe të Nikollës. Kjo gjë ngriti një zemërim të përgjithshëm. Ata po flisnin të gjithë me njëri-tjetrin, thërrisnin, i përgjigjeshin atij që fliste, kërcënonin. Sidomos ajo që u çonte zemrën peshë ishte qëndrimi i Perandorisë. Ajo e kishte humbur luftën, ajo duhet të paguante haraçin, kurse tani po bënte treg me tokat tona. Shqipëria në pazar!? Jo, burra!

Zërat ishin të vendosur, të zemëruar, plot mllef. Shanin Perandorinë, kërcënonin, kërkonin të niseshin atje ku ishte rreziku. Nga të njëzet e shtatë prijësit vetëm Murhan Orhan Burhan Bajraktari kishte ulur kokën e murrëtyer dhe nuk fliste.

«Po ky? — tha Dani me vete. — Ende mendon se është pushka e Lumës? Ende kujton se i rrjedh Drini për kullën e vet? I shikon shokët apo jo? Në këtë kushtrim për Shqipërinë, s'ke nga vete, Murhan. Si të gjithë, me të gjithë».

ty, Selam, të njohin të gjithë dhe nuk të duan. «Ehe, për Bylykun e ke fjalën?» — i tha një malësor Danit një ditë tregu në Prizren. «Byk e Bylyk një janë. Sipër laran e brenda katran». Siç duket, ia dinë të fshehtën e asaj buzëqeshjeje. «Më i pasuri! Më i pashmi!» Po si. Nëse ne godasim të parën Turqinë, ç'do të bësh ti, Bylyk? Do të na buzëqeshësh përsëri? Tek ajo ke Maqedoninë, ku kalojnë kopetë e tua, Selanikun, ku dimërojnë... Ç'do të bësh? Po, kuptohet, edhe me luginën zor e ke të prishesh. Je lidhur ngushtë me të. Te Murhani ke një teze dhe një mbesë, po ke marrë tri nuse, tek Ali Aga ke marrë nuse, te Shehiti ke dhënë. Jo, jo. S'ke si ia kthen shpinën luginës ti, se të bie zjarri ndër kulla. Prandaj qesh, qesh...»

Prijësit po flisnin me rend. Ndërhyrja e Perandorisë për dorëzimin e Plavës dhe të Gucisë i kishte ngatërruar edhe më shumë punët. Në Prizren ishin porositur në mënyrë të veçantë që konflikti me Perandorinë të mënjanohet qoftë edhe një ditë, derisa të zmbrapsnin ushtrinë e Nikollës tej kufijve. Kjo do të ndodhte nëse vërtet Perandoria nuk do të bëhej dorë e Fuqive të Mëdha për dorëzimin e tokave, nëse pabesia e fuqisë së madhe nuk do të dilte fare hapur, nëse ajo do të heshte, apo...

— Or ti, bablok, këtu po kallet kulla jonë, ti po thua se zjarri po i afrohet fshatit! — thirri njëri.

Ali Aga diçka po i thoshte Bylykut. Dani i pa sytë e kaltër si u ngulën mbi fytyrën thanike, të errët si baltë të Agës. Përbuzja rrëshqiti lehtë-lehtë, tok me buzëqeshjen. Dani e di se Bylykët tallen me Ali Agën, se vetë ata për trimëri të çajnë dhe, sikur mos të ishte blegtoria pengesë, ata të gjithë do të formonin repartin më të mirë sulmues. Kurse Agën ata e thërresin me përbuzje Ali Kurva, se ia dinë cenet.

Tani po fliste Shehit Shehu. Të gjithë dëgjonin.

— Vetë perëndia e madhe na e ka bërë vakëf Shqipërisë, — tha Shehiti. — Kush e prek, e vret vetë zoti.

— Dhe duart tona, — qeshi Sahiti.

— Po, vëlla,... Edhe...

Shehiti vazhdoi të fliste në të drejtën e Shqipërisë.

Është i mençur, mendoj Dani. Dhe ka aq shkollë sa asnjëri prej nesh. Të gjithë e besojnë zërin e tij tërë dhimbje, si një vajtim. Ai e ka me gjithë mend. Në fund të fundit, jeta e Shehitit është lidhur me këtë luginë, jo me Turqinë, as me Sërbinë. Në mos e dredhsh më vonë ti, Shehit, do të vish jo vtëm në Prizren, po në të gjitha betejat që kemi përpara. Drini po rrjedh për orën tënde, Shehit.

Pastaj prijësit nisën të raportojnë mbi forcat e tyre.

— Ne jemi veç tridhjetë pushkë, — tha prijësi i Lusënit. — Fisi ynë veç nëntëmbëdhjetë kulla ka, kështu që...

— A kanë armë? — e pyeti Ejupi.

— Të gjithë.

— Mirë boll.

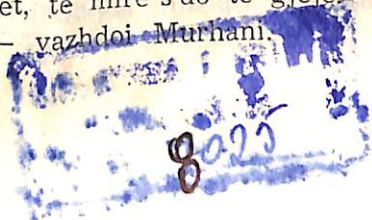
— Edhe në mos paçin, do t'u gjejmë, — tha dikush nga krahu i majtë. Dani nuk e pa. Murhani po i thoshte diçka Haxhi Hoxhës. Hapte gojën kërcënueshëm dhe i dukeshin dhëmbët e mëdhenj mes buzëve të trasha. «Sa ndryshojnë dhe sa ngjajnë me njëri-tjetrin, — tha Dani me vete. — Murhani i shëndoshë si derr i majmur, Haxhiu i tharë e i nxirë si kufomë; i pari i egër dhe xhahil, ky përherë me atë pamje të shtirë të njeriut të perëndisë; Murhani gjaknxehhtë, i ndodh shpesh që frenohet sikur ia zë trurin gjumi, Haxhiu finok i madh e ngatërrestar i pabesë. Të dy janë pa shkollë. Kot e mban Haxhiu veten të këndueshëm, Murhani as që ia var fare asaj ane... Haxhiu do të vijë me ne, — tha me vete Dani. — Ai nuk mund ta humbasë besimin e luginës. Ai do të vijë, qoftë edhe sikur asnjëri të mos vijë nga farefisi i tij. Ja Shehit Shehun e kemi në ballë. Sa mirë bëmë që e caktuam imam batalioni. Por edhe ky do të vijë.»

— Hë, më t'ia bëfsha varrin... — tha Murhani me zë të lartë. Disa kthyen kokën andej. Haxhiu po i thoshte diçka me zë të ulët Murhanit, që nuk merrej vesh se përse ishte nxehur.

— Dëgjova se do të vijë një marshall i sulltanit për të dorëzuar Plavën e Gucinë.

— Në ardhhtë vërtet, të mirë s'do të gjejë.

— Hë, më t'ia... — vazhdoi Murhani.

— Të mirë ata kurrë nuk kanë parë prej nesh, por ama edhe ne nuk do të mashtrohemi më prej tyre.

— Vetëm një merak kam: a është ngritur tërë Shqipëria kështu si ne?

— Edhe më mirë se ne!

— A thua, burrë?

— Për këtë besë!

Ai që pyeti, ishte prijësi i Cinamakës. Ai kishte vetëm dhjetë veta në nënrepartin e tij dhe e ndiente veten keq.

— Perandoria na ka përdorur mish për top, — i tha Dan Delia. — Po tani ne u zgjuam, vëllezër. Dhe si vëllezër të një gjaku, të katër anët e Shqipërisë sytë i kanë në Prizren, te Lidhja. Me sa shikohet, këtë radhë ne do ta fillojmë davanë me forcën tonë, me luftën tonë, me gjakun tonë, sepse jemi të bashkuar të gjithë. Perandoria gjithnjë na e ka pasur me të pabesë, po ne nuk kemi ditur dhe kemi qenë të përndarë...

Tërë kuvendi heshte. Dëgjonin dhe miratonin fjalën e tij.

*

*

*

Shahit Gega është mbështetur në trungun e rrapit. Ai nuk i duron dot mbledhjet dhe kuvendet. Nga natyra është i vrullshëm dhe shpirti i tij kërkon vetëm veprim. Ai e merr me mend se si do të flasë secili, ç'qëndrim do të mbajnë, kush do t'u vijë pas deri në fund dhe kush do të dredhojë. Prandaj nuk ia vë veshin asnjërit. Ai dëgjon këngën e vullnetarëve atje tej dhe kujton fare i përhumbur ato që ndodhën një vit më parë...

...Fjala se sulltani po i fërkonte brirët me carin, erdhi aty nga fundi i prillit. Atëherë Sahiti ishte në rrëpirën poshtë Brekijës. Kishte një tufë keca dhe po i kulloste

për qejf në gjeth të ri. As që i shkonte mendja të pastaj
Shpejt, thanë, se Nikolla po grabit Shqipërinë etë
kufijtë veriorë.

— Aaa, — tha ai, — prite Sahit Gegën, hej qen!
— U ngrit tok me luginën dhe shkuan në luftë. U
dolën malazezve përpara dhe nuk i lanë të bënin asnjë
hap. Ai dhe të gjithë luftuan pa asnjë ngurrim, se e
dinin që mbronin Shqipërinë. Po nuk vonoi dhe u dukën
shpejt kthetrat e Perandorisë. Rusët kapërcyen Danu-
bin në Zimerica dhe Zistovo. Bullgarët e pritën rusin si
çlirimtar dhe armata turke u tërhoq në Shumlje. Më i
zëshmi gjeneral i padishahut, Osman pasha, u struk në
Plevnë dhe zuri Qafën e Shipkës. Të gjitha këto Sa-
hiti i dëgjoi në llogore, duke luftuar kundër Nikollës,
aty nga qershori. Bash në ato ditë erdhi lajmi i ri se-
rusët kaluan malet Ballkan. Bullgarët iu hodhën në
shpinë Osman pashës. Sahiti me shokë i bënin veshët
curr të merrnin vesh se ç'po bëhej me vatanin tani që
Turqia po thyhej.

Në këtë pritje, një natë erdhi fermani. Gjithë as-
qeria, nën komandën e Sulejman pashës, do të linte
llogoret kundër Nikollës dhe do të shkonte pranë Osman
pashës. «Shkojmë njëherë atje, — u tha Sulejman pasha,
— se pastaj vijmë prapë e ia tregojmë qejfin Nikollës».
Sahiti me një grup kundërshtuan dhe kërkuan të qën-
dronin e të mbanin frontin. Po Sulejmani zuri ca prej
tyre dhe i pushkatoi në vend. Sahiti shpëtoi. Ai e mbante
mend me hollësi atë marshim të shpejtë, të lodhshëm,
të mundimshëm. Mendjen e kishte gjithnjë te kthimi.

Po nuk u kthyen dot: E kuptuan dredhinë e Sulejma-
nit, por ishte vonë. Sa hynë në front, e çanë atë në Eski
dhe Sagharos. Si i lëshuan rusët ato dhe përse u
hodhën përsëri tej maleve Ballkan? Sahiti as tani nuk
di ta shpjegojë. Ndoshta i lëshuan me kast, ndoshta qe
presioni i forcave të reja... Sahiti nuk e di. Padishahu
e quajti fitore atë dhe u dërgoi njëqind selame e sela-
mete. Sahiti me shokë gëzoheshin si fëmijët në ato ditë,

ama ëndonin që dita e kthimit në frontin malazias po
onte. Do të ktheheshin dhe do të mbronin vatanin
që po grabitej prej Nikollës.

Në korrik rusët hodhën në front armata të reja
dhe vetëm në disa ditë morën Nikopolin. Ushtria turke
mori rrokopujën. Vetëm Sahiti me repartet shqiptare qëndruan në Lom të Rusçukut. Vetëm këta. Dhe pse? Ishin
nën komandën e Mehmet Ali pashë Maxharit, që u
thoshte se do të vinte vetë në frontin malazias, sapo
të mbaronin punë atje. Ndërsa dibranët luftonin si
heronj të rrethuar në Plevnë me Osman pashën. Eh,
sa i therte në zemër Sahitit puna e dibranëve të rrethuar!
Po ç'të bënte? Mareshali Mehmet Ali pasha e kuptonte
se të gjithë i kishin sytë në Shqipëri, prandaj i mbante
me premtime. I mashtroi dhe ata qëndruan.

Në dimër Perandoria u thye brinjësh në det e në
tokë. Kudo. S'bëhej më fjalë për Vidinën, Rusçukun,
Silistrien, Shumljen dhe Sofjen. Vetëm në një dorë
rusët zunë tridhjetë e dy mijë asqerë. Bash atëherë
Sahiti mori vesh se Milani kishte zbritur deri në Nish.
Nëpër llogore nuk flitej tjetër, veç për hallin e vata-
nit.

Vendosën dhe ikën. Ikën dhe e lanë frontin. Po
ikën kokrra-kokrra, si mall pa zot. Sahiti donte që repar-
tet shqiptare të vinin të bashkuara, të organizuara. Po
nuk kishte burrë që i bashkonte malësorët e mërzitur
nga lufta. Ikën ashtu se nuk kishin kokë. Ah, mendon
Sahiti, sikur të kishin Lidhjen atëherë! Jo, jo, nuk do
të shkonin mish për top fare kot. Veç as Sahiti dhe
asnjë tjetër atëherë nuk mund ta merrte me mend
pazarin e Shën Stefanit dhe të Berlinit. Ah, ku mund
ta dinte atëherë Sahiti, se ai qen mareshal Mehmet
Ali do të shkonte në Berlin e t'i shiste si berrat! Sahiti
ka dëgjuar se Mehmet Aliu do të vijë në Prizren të
bindë Lidhjen për dorëzimin e Plavës e të Gucisë. Paska
edhe fytyrë të vijë përsëri e të flasë, pa le! Ta dinte
Sahiti se do të vinte kjo ditë, do t'i futej në çadër dhe
do ta therte si kec. Pt, qen mareshal! S'ke ç'pret besë

prej një të pabesi, mendon. Tradhtoi Francën, pastaj Gjermaninë, pastaj... Ptu! I poshtër dhe i pabesë si vetë Perandoria! Ptu!

Sahit Gega lëvizi me nervozizëm dhe Ejupi e kuptoi se atë mezi po e mbante vendi. Atje tej, nën hije, grupet e vullnetarëve po këndonin.

*Oj Fushë e Korabit, e mjera unë,
qysh na ndave shtratit, e mjera unë!
Kur shkova me shtrinë, e mjera unë,
lotët më rridhnin krue, e mjera unë!
Kur shkova me ra, e mjera unë,
desh plasa tue qa, e mjera unë!
Kur ngrita jastëkun, e mjera unë,
seç gjeta qostekun, e mjera unë!*

Ai u shkëput nga kënga dhe pa faqet e Gjalllicës, stanet atje lart. Ja, atje matanë qafës, atje ishte Brekija. E shoqja, fëmijët. I dhimbsej gruaja, se ajo robtohej në të gjitha punët dhe po i rriste fëmijët gjithnjë duke pritur. Ndoshta ajo, mendoj, e ka nxjerrë këtë këngë. Apo e ka nxjerrë ndonjë dibrane për ata të rrethuarit e Plevnës, që nuk u kthyen dot... Ku ta dish... Ah, marshall, në paça punë me ty!

*

*

*

— Tani Shqipërisë i erdhi thika në grykë, — tha Dan Delia. — Nuk kemi kohë as të marrim frymë dhe jo të tregojmë përralla.

Sahit Gega ngriti kokën dhe shikoi i hutuar. «Kush tregon përralla këtu?» — tha me vete dhe preku armën. Po Dan Delia nuk ia vuri gishtin kujt. Ai vazhdoi i qetë, po Sahiti e kuptoi se ai nuk ishte fare i qetë. Djali zjente nga brenda. Sytë i shkëndijonin.

Tani Dan Delia kishte dëgjuar secilin. Kishte peshuar në kokën e vet çdo gjë. Kishte bërë mirë që i

kishte dëgjuar të gjithë. Nga të njëzet e shtatë prijësit vetëm Murhani, Selami, Ali Aga dhe ndonjë qorr u lëkundën. Të tjerët u bashkuan si një grusht. Të gjithë për Prizren! Ndonëse ata që po lëkundeshin këtu në kuvend ishin pak, Dani i vlerësonte shumë, sepse shikonte pasojat, atë që mund të bënin më vonë. Tërë fakteqësitë na vijnë nga brenda, mendonte dhe zjente se nuk kishte se si të merrte asnjë masë, asnjë veprim ndaj tyre. Këtu nën këtë rrap, mendonte. Këtu zë fill e keqja jonë. Kujtoj dërgatën e Milanit dhe mendoi se ajo do të ishte zbrazur diku. Ndoshta te ndonjëri prej këtyre që betohet për besë. «Po të jetë e vërtetë, — thoshte me vete, — Po të jetë e vërtetë kjo...»

Ai ndjeu se sytë i digjnin nga zëmërimi dhe pësoi një dridhje të lehtë në duart. Shikoi Harunin, Sahitin, Ejupin dhe gjithë rrethin e kuvendit dhe i erdhi rëndë që po e humbte durimin. «Jo, — tha me vete, — jo, nuk duhet.»

Tani fjalën e kishte marrë njëri nga prijësit. Ai tregonte gatishmërinë e nënrepartit të vet dhe ishte gati të nisej për në Prizren. Në fund ai tha diçka për fatin.

— Fati i vatanit varet nga ne, — ia priti Sahit Gega.

— Ja, allah! — Haxhi Hoxha hapi gojën, u mbush me frymë dhe vazhdoi të dridhte trespiket.

— Ne, mor Sahit, ne, — qeshi Bylyku. — Po jemi të vegjël, lum Sahiti. E ti e di se të voglin e ha i madhi si një kafshatë.

— Vërtet, — ia priti Harun Krevena. — Po ne jemi kafshatë që të mbetet në fyt. Sepse ne jemi populli, lum Selami...

— Allah!

— Populli?! Populli, posi, posi...

— E di ti, lum Selami, ç'është populli? — Haruni uli vetullën e rëndë. Hoqi qeleshen dhe fërkoj kokën e thinjur që i ndrinte nga djersa si një borë e imtë shkëlqimtare.

Bylyku qeshi me qesëndi. Tundi kokën në shenjë mi-

ratimi. Dukej sikur thoshte: me moshën tënde s'kapem, ndonëse kam të drejtë. Dan Delia e kuptoi dhe deshi të vazhdonte, po Sahit Gega nuk priti.

— Ti, Selam, ballë për ballë nuk mund t'i dalësh Perandorisë, edhe po të mori gjysmën e kopesë, se ruan gjysmën tjetër.

— Mos do të mbetem me gisht në gojë si ti? — e qëllloi Bylyku. Dani shikoi Sahitin, por ai u vrenjt, shtrembëroi fytyrën si nga dhimbja dhe, si luftoi me veten, u përmbajt. Në kushte të tjera e jo në kushttrim për vatanin si sot, ai do ta shqyente këtë çifligar foddull. Po tani vepronte ligji i hekurt i besës.

— Vërtet gjë e dhen ke boll, po në shpirt je më i varfër se guri i Shkallës së Keqe, — i tha Sahiti. — Prandaj, vjen a s'vjen në Prizren, është punë për ty... Rruga e kopesë nuk të çon gjatë pa Shqipërinë.

Bylyku shkundi çibukun mbi opingë dhe shikoi tutje pa e humbur buzagazin. Mbi lëkurën e bardhë i hipi një të kuq i lehtë. Lani shikoi të tjerët dhe e kuptoi se gjithë kuvendi ishte me Sahit Gegën.

— Do të vij, do të vij, — tha Selami.

— Lufta nuk është mahi, hej më t'ia bëfsha... — shfryu Murhani.

— Bash ashtu asht, — u hodh Ali Aga. — Perandoria ka mareshalë e gjeneralë sa kemi ne ushtarë. Pa le pastaj xhephanet...

— Hë pra, — iu kthye përsëri Murhani. — Më mirë le të bëhet ç'të bëhet, pastaj shohim e bëjmë.

Murhani zgurdulloi sytë e skuqur dhe të ujshëm. Shikoi rreth e rrotull mos gjente mbështetje kund. Kishte marrë yrysh meqë në bisedë kishin hyrë Selami me Aliun. Burrat kryqëzuan vështrimet në heshtje. Fjala e Ali Agës ishte më e rënda e folur në kuvend. Dan Delisë nuk i shpëtoi as shqetësimi i përgjithshëm në sytë e burrave. Po duhej goditur Murhani, që të merrte vesh Ali Aga.

— E dëgjuat, burra? — thirri Dan Delia. — Shqipë-

ria u katandis cucë. E nxori Perandoria në ankand... E po «le të bëhet ç'të bëhet».

— Or ti, bajraktar Murhani, — iu hodh Harun Krevena, — mos di gjë ku shkuan ato mataratë e Milanit?

— Vëllezër, — sqaroi Dan Delia, — Milani ka çuar dërgata në luginë për të blerë njerëzit tanë në shërbim të vet.

— Kush të hajë flori, do të përtypë plumbin, — tha Ejupi, ndërsa sytë ia kishte ngulur si thikë Murhan Orhan Burhan Bajraktarit.

— Ku ka sjellë, ku?

— Kush i pranoi, a di gjë?

— Kush, kush?!

— Nuk dihet...

— Mos, bre burrë!

Dan Delia ishte skuqur e ndezur i tëri. Gjaku i kishte hipur me vrull në fytyrë. Të gjithë e panë si u nxi nga zemërimi, ndërsa sytë i flakëronin. Kishte një furtunë të brendshme që burrat ia njihnin, dhe lëvizën të shqetësuar. Harun Krevena ia kishte bërë pyetjen Murhan Bajraktarit dhe, kuptohej, nuk ia kishte bërë kot. Dani kishte sqaruar, siç kuptohej, ai kishte dijeni. Të gjithë shikuan Murhanin.

— Ato ishin rrogat, — tha Murhani. — Për atë zot, që ishin rrogat. Nuk ishin nga sërbi, po rrogat nga turku. Hej, më t'ia bëfsha... Hej, për atë zot! Kot mërdhezesh ti, Dan Zagora! Kot!

Murhani vuri dorën në pisqollë, po Dan Delia i kishte të dyja duart në brez. Të gjithë shikuan qerpikun e tij të ngrirë. Furtuna tollovitej në sytë e egërsuar dhe ulej e mbetej përsëri atje.

— Mbaj vendin, bajraktar, — i tha Haruni, — në mos po kjo fushë është e gjerë. Ato dërgatat e Milanit i kemi parë, po na kanë rrëshqitur deri më sot... I kemi parë. Të Milanit kanë qenë. Po tani hall tjetër po kemi. Do të shkojmë në Prizren dhe t'ia përcëllojmë prapanicën asaj qeneje Perandori, që t'i djegë e të ulërijë sa ta

dëgjojnë britmën e saj kudo, nga lind dhe perëndon. Ja, këtë duhet të bëjmë.

— U plake, o Kreven, dhe mend s'vure, — e ndërpreu Ali Aga.

— Ndonjëherë nuk të kam ardhur për bukë, apo jo, Agë? Besoj që nuk të pengojnë misrat të vish në Prizren?

— Nuk thashë se s'vij, por...

— Të vish dhe do ta shikosh vetë ç'telashe të mëdha do të ketë Perandoria e madhe me ne, — Haruni tani foli i vendosur, i bindur, pa pikë qesëndie. Kuptohej, nuk kishte gjë më të rëndësishme sesa bashkimi, sesa shkuarja në Prizren. Bashkimi, bashkimi i gjithë Shqipërisë. Luginat ishte vetëm një pëllëmbë e atdheut. Plaku Harun Krevena vazhdoi ta bindte mbledhjen se një popull, sado i vogël që të jetë, është i pavdekshëm, është shekullor, kurse perandoritë vijnë dhe shkojnë. Prijësit e e dëgjonin me vëmendje, nderim dhe besim. Plaku heshti.

— Domethënë do të fitojë i vogli si në kohën e Skënderbeut? — tha Ali Aga.

— Ndizeni, burra! — Haruni hodhi kutinë e duhanit përpara Ejupit dhe Sahitit, — Ali Aga nuk është veç agë, por edhe i mençur. Ne kemi Lidhjen dhe me të në luftë do të shkojmë e në luftë njeriu shkon vetëm për të fituar, paçka se luftë është dhe dasmë pa mish nuk bëhet kurrë te ne...

— Kush është burrë, të marrë armën e të vijë, — tha Dan Delia, — kush është grua, vrap për kallamboq në fushë. Tjetër s'kam. Prizreni na pret!

Kjo ishte fjala e fundit në kuvend. Tani askush nuk mund të vazhdonte më. I kishin thënë ç'kishin për të thënë. Ishin marrë vesh. Secili ishte i lirë të vendoste. Po nuk u ngrit kush, nuk u largua kush, nuk foli kush. Kuptohej, të gjithë do të vinin në Prizren, pranë Lidhjes, nën komandën e saj. Të gjithë tok!

U ngrit në këmbë Ejup Topojani. Ai tregoi për grumbullimin e forcave ndër toga e kompani që do të përbënin një formacion të rregullt batalioni. Si mori mirë

e saktë forcat e ardhura deri në fillim të mbledhjes, doli se batalioni përbëhej jo nga pesë po nga tetë kompani. Kishin ardhur më shumë vullnetarë kryengritës dhe nuk dihej sa kishin ardhur gjatë mbledhjes. U vendos që me Sahitin dhe Dan Delinë do të shkonin edhe dy nga kompanitë e tjera. Pastaj Ejupi u mor me raportet mbi llojet e armëve dhe municionet. U saktësuan kafshët e shalës dhe u formua kompania e kalorisë që duhej të kishte çdo batalion. Në këtë kompani shumica ishin nga Shtiqni, Dollovishti dhe Cinamaka.

Dan Delia dha shenjën e nisjes për Prizren. Mbledhja e dheut po mbaronte, kuvendi i burrave kishte vendosur që Luma të shkonte në Prizren, ashtu si Dibra, si Gashi, Krasniqja, si Hasi, si Rrafshi i Dukagjinit, si Gjirokastra, Shkodra, Grusht, grusht si gjithë Shqipëria, pranë Lidhjes! Besa ishte lidhur, hakmarrjet e ngatërresat kishin pushuar. Mjerë kush do të mbillte ngatërresa pas kësaj mbledhjeje!

— Me të dalë Ylli i Mëngjesit, të gjithë në Fushën e Morinës! — tha Dan Delia. — Tani, o burra, shkoni dhe bëhuni gati me forcat për Prizren!

— Për Prizren! — thirri njëri nga vullnetarët mes një grumbulli nën hije, as dyqind metra larg.

— Për Prizren! — thirri një tjetër.

— Për Prizren! Për Prizren! — ushtuan thirrjet nëpër fushë.

Prijësit u shpërndanë pranë nënrepartëve të tyre. Askush nuk do të nisej përpara se të dilte Ylli i Mëngjesit. Do të shkonin ndër familje apo te miqtë. Do të kompletinin ushqime të thata, veshje, municion, se puna nuk ishte për një ditë e dy. Ndoshta lufta do të ishte e gjatë dhe e vështirë. Sa për fillimin, duheshin marrë masat mirë, pastaj ajo kishte ligjet e veta të hekurta, plot mungesa, vështirësi dhe gjakosje.

KAPITULLI I DYTË

Kur u varën hijet, plaku Harun Krevena kaloi Dri-
nin në va, aty nën kepin e Kurrnjanit dhe, si doli matanë,
mbathi tirqit e iu ngjit lart pjesës shkëmbore duke ndier
erën e athët të gjethes që digjej ende nga zhegu përvëlues.
Ecte ngadalë, si plak njeri që ishte, lodhur nga rruga e
ngarkuar me përshtypjet e kuvendit. I kishin pleqëruar
detyrat, forcat, kohën. Të tjerat kishin qenë punë boshe,
siç mendonte ai. Nisja për Prizren do të bëhej pasdarke,
sapo të merrnin një sy gjumë e të dilte Ylli i Mëngjezit.
Kurse tani, ai e dinte, tërë lugina ishte në lëvizje.

Ai ende nuk i kishte mbushur të gjashtëdhjetë vje-
tët dhe e ndiente veten mirë e të fortë. Nuk kishte qenë
kurrë sëmurë, sikur mos t'i quajmë dy plagët nga plumbi
që ai kishte marrë dhe në të dy rastet ato i kishin dhënë
shëndet të papërmbajtur. Ai e gjykonte plagën prej
plumbi si një kurë për ndërrim gjaku, që të jep forcë
e shëndet. Ai e hidhte hapin mirë dhe mendonte se

edhe këtë radhë gjunjët do ta mbanin. Do të shkonte në Prizren dhe, kushedi, lufta nuk do të ishte më e gjatë se katër-pesë vjet. Ai do ta përballonte patjetër.

Kishte një hall tjetër që e mundonte. Ishte dyndur lugina që në kushtrimin e parë. Ishte formuar batalioni prej pesëqind vetësh «hasbi hasi», siç i quanin turqit tri-dhjetë vjet të shkuar kryengritësit vullnetarë. Lëre-lëre, po kishin ardhur jashtë kësaj force edhe tri kompani vullnetarësh e s'dihej sa do të bëheshin deri në ag të mëngjesit. S'mbeti kush nga lulja e trimave në luginë, mendonte ai. Kurse mua askush nuk ma di hallin. Askush nuk ma di zemrën! Askush nuk e kupton dot shpirtin e plakut të padjalë! Sigurisht në atë kuvend ata më shikojnë vetëm flokët e zbardhur dhe thonë: «ama, ç'është ftohur edhe ky Harun Krevena! Një këmbë në varr dhe do të na ndjekë pas»!

«Plak i padjalë!», tha me vete dhe psherëtiu hidhur.

Tani ai ishte ngjitur mbi shkëmbinjtë e kepit të Kurrnjanit dhe qëndroi e mori frymë i lehtësuar. Hoqi qeleshen, fshiu djersën dhe hodhi sytë ashtu rastësisht mbi rrjedhën e lumit. Drini i Bardhë vinte i turbulluar dhe ai mendoi se diku kishte rënë shi tutje nga fusha e Kosovës, ndërsa i Ziu ishte i kaltër. Si bashkoheshin, lumi merre një ngjyrë të hirtë, që plakut nuk i pëlqente fare. Kanë nisur shtrëngatat, mendoi. Sikurisht tani ato duhej të nisnin. Bile, çudi si nuk kanë nisur më parë. «Mirë boll, — tha. — Toka jonë e ka nevojë shtrëngatën.»

Fshiu kokën përsëri dhe shaminë e vuri nën qeleshe. Kindat e saj i bënë hije dhe dielli nuk i binte më ndër sy. Frynte erë e lehtë dhe ai ndjeu se së shpejti do të binte muzgu.

Rruga po e hiqte mes lisash e pas pak do të dilte në lëndinën e vogël me barin e zhuritur e të zverdhur. Ai e dinte se pas saj do t'i dilte përpara Lisi i Vajes dhe aty do të pushonte pak e do të dridhte një duhan. Fshatin dy hapa e kishte. Ja, një vrap e në shtëpi.

«Aty do ta mbledh veten, — tha me vete, — dhe do t'i mendoj më mirë gjërat. Sidoqoftë duket ta mendoj

mirë punën, përpara se t'ia them plakës. Do të vendos vetë, si të jetë më mirë. Ja, aty te Lisi...»

Ishte vetëm nja njëzet metra larg atij Lisi, kur ndjeu një fërfërimë të çuditshme si një fërkim. Si një vallëzim pa këngë. Iu duk se ishte puhiza e Drinit që ndjeu pak më parë dhe i kujtoi muzgun që nuk do të vononte.

«Kjo është vallja e gjetheve, — tha me vete. — Është kënga e tyre që njeriu nuk e kap dot.»

Shikoi anës së rrugës. Nuk lëvizte asnjë gjeth. Eci edhe ca. Zhurma dëgjohej më mirë. Ishin ca tinguj të lehtë jo zhurmë. Ishin fare të lehtë, të përftuar vërtet nga një fërkim, nga një dridhje si në një lloçitje, gurgullimë e ujshme. Ende pa arritur nën hijen e Lisit, ai pa në një rënë nga rrënjët e dala një tufë gjarpërinjsh të pleksur keqas, sa rrënja dukej më e trashë, e shndëritshme dhe aty-këtu i binte dielli e ajo jepte reflekse llamburitëse. Shumë krerë të tyre dilnin nga ai strumbullar e vardiseshin sa andej-këtej, si në një kërkim për fluturim a rojë ndaj një agresioni të padukshëm.

Plaku nuk e kishte parë ndonjëherë këtë. Por e kishte dëgjuar. I kishin thënë se kjo ishte vallja e jetës së tyre, por ai nuk e kishte besuar. Tani po e shikonte me sy. Po i ndiente vetë zhurmat e lehta që vinin andej. I dëgjonte mirë dhe çuditej se si ata nuk po trembeshin prej tij, përse nuk kafshonin njëri-tjetrin.

Për një çast plaku e harroi brengën që kishte. Një plak i mençur si ai mund të jetë ose «filozof i pashkollë» ose ëndërrimtar. Kurse ai ishte thjesht një plak i varfër që kishte parë shumë në jetë. Kështu që më shumë i pëlqente të filozofonte, sesa të ëndërronte.

Qëndroi një çast përballë tyre, nxori kutinë dhe mbushi llullën. Është vallja e tyre, mendoi. Është logu i tyre, e kremtja e tyre.

Zhurmat e lehta vazhdonin si më parë. Ai u ngrit dhe iku. «Krijesa të çuditshme, — tha me vete duke menduar përrallën biblike. — Vërtet je e dënuar, po jo e mundur. Dënim i mallkuar!»

Përpara i doli kulla e Selë Delisë. Ai vendosi të

qëndronte ca atje. E dinte, Danin dhe tre nga vëllezërit e rritur nuk do t'i gjente. I kishte lënë matanë Drinit me trupat dhe do të vinin vonë. Po në shtëpi me siguri do të gjente plakën Rudanë e sigurisht ndonjërin nga djemtë e tjerë. Nja dy djem ajo do t'i kishte pas dhive dhe arave, po mund të kishte në shtëpi ndonjërin sa të shkëmbente dy fjalë.

Sa do të nisë Rudana për Prizren? mendoi. Atij ia merrte mendja se plaka po të niste edhe nja dy-tre të tjerë pas Danit. Kot nuk i kishte çuar katër në Rrapin e Shtiqnit.

«Po unë? — tha me vete dhe ndjeu se diçka iu këput në brendësi të qenies së tij si një tingull plot dhimbje. — Baba i padjalë, — tha. — Fati më la veç me plakën dhe me time bijë, Lumjanën.»

Ai e donte shumë të bijën. Ajo i ngjante nga trupi i hedhur, i fortë dhe i lartë, ashtu siç kishte qenë vetë ai në të ri. Bile edhe huqet i kishte si ai. Syri i mençur i Harunit kishte ndjekur hap pas hapi rritjen, shprehitë e saj që nga viti i parë dhe deri tani që ajo kishte mbushur të shtatëmbëdhjetat. I ishte mbushur mendja se, po ta vrisnin, e bija do t'ia merrte hakun. Prandaj i kishte mësuar përdorimin e të gjitha armëve që dinte vetë. Ajo qëllonte dhe këpuste gjethin në degë me kapaklie, celinë apo pisqollë. Dinte të përdorte thikën dhe të godiste me të që nga dhjetë metra larg. Po ai ia dinte edhe zemrën. Ajo që therte një dash, e rripte dhe e gatishte aty në sytë e tij pa iu dridhur dora, qante në heshtje kur ai plagoste një pëllumb të egër dhe ia sillte ashtu të sakatuar. E bija dinte të priste mikun dhe, kur mungonte ai, ajo sillej tamam si burrë në shtëpi, fliste fjalë të mençura, sa të gjithë e lavdëronin jo vetëm për bukurinë dhe hijeshinë e moshës, por edhe për zgjuarsinë e burrërinë, që nuk e kishin shumë shoqe të saj.

«Mos ma ka caktuar fati ta marr Lumjanën me vete në Prizren? — tha. — Në Prizren... Po është e re, kohë e martesës...»

Ai nuk po vendoste dhe ndjeu se zemra i rrahu me rrëmbim..

«Ta marr. Duhet ta marr se jam plak i padjalë. Me Murhanët s'bëhet ndryshe.»

Ai shpejtoi hapin, hoqi lesën e oborrit sa për të bërë zhurmë dhe hyri. Njëpër përdheset rreth kullës nuset silleshin të shqetësuara në punët e darkës. Njëra prej tyre i bëzajti plakës Rudanë. Ajo doli në çardak dhe e ftoi të hynte brenda. Duart i kishte me brumë dhe po i fshinte me futë. Tashmë ai e kishte të qartë: ato po gatuanin për Prizren.

— A mos arriti Dani?

— Jo, po ti eja brenda. Ani pse s'ka ardhur Dani. Shtëpia është plot.

— Plot... plot, — tha ai dhe ngjiti shkallët e drunjta. Ajo e futi në odën e miqve. I bëri zë njërës nga nuset që të vazhdonte brumin.

— Mos e lër, se koha nuk pret, — i tha Haruni. — Ylli i Mëngjesit na mbledh në fushën e Morinës.

— Ani, ani, puna nuk mbetet për Rudanën në këtë shtëpi. Kam nuset...

— E paske kthyer në dasmë, — tha ai. Ndjeu erën e mishit të zjerë dhe mendoi se ajo kishte prerë berr të bjeshkës.

— Si u nistë, përfundoftë, vëlla!

— Çfarë ke prerë kështu?

— Katër desh, — tha ajo. Por ai e kuptoi se ajo nuk tha të vërtetën. Në oborr ai pa vetëm një lëkurë dhe plaka e theksoi fjalën «katër».

Sigurisht kjo do të nisë katër për Prizren, mendoi ai. Katër. Përse pikërisht katër, gjysmën e djemve? Ku e di kjo gjendjen e krijuar atje? Por ai nuk dëshironte ta hapte vetë bisedën e luftës. Ajo do të ishte bisedë e ashpër. «Me një nënë është vështirë ta nisësh bisedën e luftës, kur ajo nis katër djemtë, — tha me vete. — Një nënë si kjo e ndien më shumë se kushdo tjetër.»

Ai vuri buzën në gaz dhe e treti bisedën, por ajo nuk e la.

— Ani, përse më pyete?

— Kot. Bosh llafi. Thashë të kthehem pas pak e të

ha ndonjë copë. Atje tek unë nuk pret Ruta asnjë. Kështu që faqoren në xhep dhe...

— Lëri këto, vëlla. Ti diç bluan Mos m'u fshih pas lisit. Pa m'i thuaj motrës, si të shkojnë punët?

Ajo e shikoi si me kërcënim. Po syri i plakut që i mprehtë dhe e duroi atë qetësisht. Ajo tani e kuptoi se atje brenda fshihej vërtet një mendim i zi.

— Domethënë katër, — tha ai.

— Katër. E pastaj?

Tani ata po bisedonin hapur për të katër djemtë e saj.

— Kurse unë po shkoj me Danin tënd dhe këtë herë.

— A paska ardhur puna deri te ti?

— Ah, të ishte veç deri tek unë!

— Sonte, u vendos?

Ai pohoi me kokë, ndërsa shikonte te frëngjia. Tutje dukej pullazi i një përdheseje që tymoste. Një trumbë nipash e mbesash ia kishin marrë këngës në oborr dhe as që e merrnin me mend se çfarë po bëhej në kufijtë e Perandorisë dhe ç'po e gjente Shqipërinë. Tutje në horizontin e largët po digjeshin ca re mbi Pashtrik. Ato ishin të lehta, të tejdukshme dhe qëndronin pezull si në një pritje.

— Danin ma shiko e ma këshillo... Se është si flaka e digjet shpejt. Barrë të rëndë m'i vutë djalit, Harun Krevena...

— Se mos ia vura unë. Ia vuri lugina, vetja e vet. Pastaj, përse merakosesh se është i ri. Shyqyr që është i ri, se do të jetojë më gjatë se ne dhe, me ç'shihen bathët, hallet e kësaj lugine nuk do të zgjidhen shpejt. E sa për të, mos ia bëj dertin. Ai vetë ka dorën e djalit dhe mendjen e plakut, Rudanë. Ti qaja hallin për të tjera punë, se mos na mbetet dervish...

Ai qeshi, po plaka nuk qeshi. Mendjen e kishte vetëm te lufta.

— Mos kanë shkuar punët në thikë atje në Prizren e ne ende s'po dimë gjë? — tha ajo. — Tregomë, vëlla, mos duhen të tetë?

— Mos! — thirri ai dhe u çel në fytyrë. Por ajo vazhdonte të ishte kureshtare dhe e rreptë. E ndiente se ai po i fshihte diçka dhe nuk i vinte aspak mirë. E çfarë i fshihte? Përse e bënte këtë?

Plakut i ra drita e llambës në fytyrë dhe mustaqja bardhoshe iu ul poshtë. Biseda s'po i ecte. Si t'ia bënte? T'ia thoshte Rudanës përpara plakës së vet? Të qante hall me të? Si motër. Si motër e kishte pasur tërë jetën, që kur Sela e solli nuse ndër Deliajt. Apo ta mendonte më mirë vetë? Ta shkoqiste njëherë mirë e mirë, pastaj... Tani që rrinte mbi postiqen e leshtë e kuptonte se dalldijsja i ishte shtuar. Ai nuk mund t'i fshihej më Rudanës. Ndihej keq dhe s'dinte ç'ti thoshte. Ishin të dy prindër. Veç ajo kishte tetë dhe do të niste katër. Katër! Kurse ai... Të niste vajzën? Jo. Ai do t'i kërkonte një palë tirq Rudanës. Kaq. Tirqit të ishin të rinj. Veç zemra e tij e dinte se kush do t'i vishte.

Plaka vriste mendjen për tjetër gjë. «Si nuk ia kam kërkuar vajzën deri më sot për Danin tim?» — thoshte ajo me vete. Ishte matur shumë herë t'ia kërkonte, po nuk kishte mundur. Miqësia mes tyre kishte qenë aq e fortë dhe ata ishin aq pranë njëri-tjetrit, sa që ajo mendonte që ai nuk do ta jepte vajzën pa e pyetur atë. Do ta pleqëronte me atë dhe atëherë ajo... Po përse e ushqente ajo këtë shpresë? Po sikur plaku ta ketë dhënë ndokund dhe tani vjen tek unë... mendoj ajo e trullo-sur. Mos e ka dhënë fjalën ky dhe vjen të më shkarkojë barrët? Po kjo është vrasje për Danin tim, mjerë nëna!

Ajo e shikoi me vëmendje si e ngjishte llullën ai. «Jo, — tha me vete. — Tani është kohë lufte dhe ky po niset për Prizren. S'ka sesi. Po sikur... Lufta ka gjithnjë nismën, po jo fundin.»

— E megjithatë ty diçka po të mundon, vëlla, — i tha ajo.

— Ah, jo, Rudanë. Po m'u vjetëruan këta tirq e tani po shkoj në Prizren. Më duhen një palë të rinj. A mos ka Dani ndonjë palë të rinj? Ia kthej dhjetëfish një ditë...

— A veç të Danit?!

— Të Danit, të Danit.

Plaka u drodh. «Mos i do për vajzën ky?» — tha me vete.

— Ndoshta s'do të ketë rend, vëlla. Unë nis edhe dy të tjerë, veç... — ajo nuk e plotësoi fjalën sepse nuk ia donte zemra të vërtetën. Por ajo ishte e sigurt se ai nuk kërkonte për vete tirq të rinj. Sigurisht ky kokëkrisur do të marrë vajzën? Kushedi ç'i punon mendja. E njoh unë. Si im shoq, si im bir, si ky, një masë janë prerë. Ç'u thotë zemra, ua vendos mendja.

Ai e shikoi buzëgaz.

— Veç në punët e dheut s'ka bedelë, — tha. — Do të m'i gjesh tirqit, a të çohem?

Ajo nuk foli. U ngrit dhe hyri në odën ngjitur. Në këndin e odës ishte sepeti, sepeti i saj i paprekshëm i nusërisë. E hapi me kujdes kapakun e rëndë dhe hoqi sendet që ishin sipër. Ishin ca copa basmash që ia kishin dhuruar nuset dhe vetë djemtë ndër raste kur ishin kthyer nga Prizreni. Aty nga fundi ishte këmisha e saj. Ajo ishte e re dhe e pastër si atëherë. E kishte palosur në atë mënyrë që lulet e gjoksit të qëndronin sipër dhe ajo t'i shikonte, sa herë t'i rastiste e ta hapte. E preku lehtë. I mori erë. Ajo kundërmonte trëndelinë dhe ishte e re si dikur.

«Ah», — tha me vete. Sytë i mbetën mbi lulet që i kishte endur dikur mbi copën e bardhë. Sa vite kishin shkuar! Sa të linjta kishte veshur e grisur që atëherë! Lulet kishin rënë në sfondin e bardhë si petale të kuqe, të blerta, të bardha, të verdha. Tani ajo ishte plakë dhe lulet ishin larg, larg dhe njëkohësisht aty të pranishme, të preکشme... Një çast, vetëm një çast ajo pa Rudanën

pesëmbëdhjetë vjeçe, plot shëndet, gjokshedhur e plot hije, që u merrte mendtë djemurisë.

«Atëherë, — tha. — Vetëm një vajzë pesëmbëdhjetë vjeçe di çfarë end në lulet e së linjtës së vet.»

E la të linjtën mënjanë, me dëshirën që e digjte për të ndenjtur më gjatë me të. Gërmoi në sepet. Në fund ajo kishte një palë tirq të rinj të Selës, që i shoqi nuk arriti t'i vishte asnjëherë. Dhe asnjëri nga djemtë nuk pranoi t'i vishte ata.

«Ja si e solli rasti, — tha me vete. — Po ia jap Harunit për... Ky qe fati i tyre. Ndoshta kështu ka qenë shkruar. Le t'i marrë dhe pastë fat!» I tërhoqi tirqit, kaporanën, xhamadanin dhe brezin. Të gjitha i kishte endur vetë. Bohçja iu duk plumb e rëndë. «Kujtimi i tij, — tha me vete duke kujtuar të shoqin. — Ani, le të shkojnë edhe këto për Shqipëri, siç shkoi ai. Ç'engjell të çoi tek unë, Harun Krevena?»

Mbylli sepetin dhe doli. Ai kishte ulur sytë. Ajo ia la bohçen pranë pa i folur asnjë fjalë.

— Na daltë për hajër ky bidat, Rudanë, — tha ai.

— Kur të kthehem, do të gëzojmë tok me fëmijët tanë...

— Kështu ma thotë zemra edhe mua, vëlla.

— Po, po. Ashtu do të bëhet. Ja, sa të kthehem nga Prizreni.

I shtrëngoi fort dorën. Të dy e kishin mendjen te Dani e Lumjana. Dhe të dy e kuptonin se mes bijve kishte hyrë lufta, por ata nuk e përfillnin. Ajo e quante të shkurtër luftën dhe ishte gati e bindur në fitoren, kurse ai parashikonte edhe rreziqet e saj dhe e kuptonte se për martesën e së bijës nuk duhej të pritej fundi i luftës. Ndoshta ajo do të ishte e gjatë, e ashpër. Nuk i thoshin shaka të ndërroje kapuçat me një Perandori. I mori teshat dhe u ngrit. Duke ulur shkallët e drunjta, ai i tha:

— Mos më harro pa pjesë. — tha dhe bëri me kokë nga lëkura e ndehur në gardh.

— Po ti urdhëro, vëlla. Merre dhe Rutën e Janën. T'ju presim?

— Sonte do të rri vetëm me plakën. Mos më prit. Djemtë gatiti shpejt dhe lëri të flenë ca.

Ai pa se muzgu kishte rënë plotësisht. Doli nga oborri me bohçen nën sçetull. Askush veç tij dhe Rudanës nuk e dinte ç'mbartte në atë bohçe. Ajo e priti të birin me shpresë se do të rrinin e të bisedonin gjatë.

Po i biri erdhi vonë, gati në të shtruar të darkës. Me fjalën e Rudanës ajo ishte shtruar në odën e miqve dhe aty do të mblidheshin të gjithë djemtë. Oda e miqve ishte më e madhja në kullë, dhe, merret vesh, nëna e kishte kompletuar me sixhadet dhe qilimat më të mirë sepse vetëm në këtë odë i prisnin miqtë.

Dy herë ishte djegur kulla nga pashallarët turq. Të dy herët Selë Delia e ngriti dhe të dy herët oda e miqve u bë edhe më e bukur e më e ngrohtë sesa kishte qenë. Në këtë odë ajo ishte bërë grua e Selë Delisë. Këtu i kishin lindur tre djemtë e mëdhenj njërin pas tjetrit. Këtu kishte buluar jeta. Pra, oda ishte bërë i vetmi vend i shenjtë për të, që nuk mund ta ndërronte me asgjë.

Ai erdhi tok me tre vëllezërit. Ajo u ndodh në çardak, kur ata kaluan lesën. I dëgjoi kur po përshëndeteshin dhe e kuptoi se tre të tjerët shkuan nëpër përdheshet e tyre te gratë e fëmijët, kurse ai ngjiti shkallët. Ajo pa në dritën e zbehtë të dyerve të përdheseve si hynë bijtë e vet me pushkët në krahë. «Këta kanë vendosur, — tha me vete.

— Hë, loke? — i tha Dani dhe i vuri dorën në sup. Ajo e shikoi drejt e në sy, po nuk shqoi gjë. Dora sikur i tha: mbahu, nënë! Sikur e njihte këtë peshë mbi sup, e kishte ndier dikur. «Mbahu, Rudanë, Sela të la!» — tha ai dhe i vuri dorën në sup. Ishte Haruni. Atë ditë u ndodh në oborr mes lemerisë së nuseve, sepse secila mendonte gjëmën e vet, Haruni ishte i pari. Pas i vinte

Jupi, — dhe pastaj Sahit Gega, ai Sahiti që është i vogël si gur i çmuar.

— Hiqe, dorën, bir, — i tha ajo.

E kuptonte se nuk ishte mirë. Ishte e tronditur nga kjo nisje, por e mbante veten. I biri e hoqi dorën, e la aty dhe iku pa i folur asnjë fjalë më shumë. Ajo e ndoqi në heshtje. Në odë pa se i biri kishte një flakërim ndër sy. Vari armën në gozhdë, hoqi gjerdanët dhe dy kapakliet.

— Besoj na ke gatitë për rrugë, — tha dhe qeshi.

Po ç'ka këtu për të qeshur? mendoi ajo. Unë s'po të nis në dasmë, mor bir.

— Gati, gati.

— Për sa?

Ai qeshi dhe ajo e kuptoi nga zëri se ai donte t'ia thoshte me shaka. Tamam si i shoqi. Edhe ai në çastet më të vështira i fliste i qetë e si me shaka, por ajo e kuptonte atë dhe e dinte: ai i jepte një urdhër që nuk bëhej dy. Kështu edhe ky. «Ia ka prerë kokën t'et» — tha me vete.

— Katër, mor bir! Katër! Po sonte dua të mblidheni të gjithë këtu... Zëri iu drodh. U kthye ngadalë nga sënduku ku i biri mbante sendet. Veç zemra e saj e dinte se ç'ishte ajo «katër». Ai iu afrua. U ul mbi sënduk. Ia mori dorën e madhe, të rreshkur nga puna dhe mosha dhe ia afroi pranë buzëve. Ajo ndjeu ngrohtësinë e tij. Ishte hera e parë që i biri po i puthte dorën. S'ishte zakon ndër Deliaj që zemra e burrit të zbruhej kështu. E sidomos e këtij Danit, më të sertit mes djemve të saj.

— Nënë, — i tha. — Unë e dija që do të na nisje të katër. Ka nëna në luginë që kanë nisur djalin e vetëm.

Ajo e përmbloodhi veten. Tërhoqi dorën dhe ia vuri mbi kokë.

— Ani, bir. Ardhshi faqebardhë! Kush do t'ju vijë pas?

— Besa u lidh, nënë. Kushtrimi u dha. Tërë popullin e kemi me vete. Edhe Murhani me tarafet e veta do të

vijnë. Në Prizren do të vijnë. Kryesorja, gjithë popullin e kemi me vete.

— Cilët do të marrësh me vete? — e pyeti ajo për djemtë.

— Hë, pra, vendos vetë.

— Këta që kishe me vete. Pastaj... pastaj, po që nëvoja, nëna të nis jo vetëm katër të tjerët, por edhe nipa e mbesa. T'i sjell Rudana në Prizren, veç t'i vijë rendi edhe këtij Murhan qenit...

I biri e dëgjonte kryeulur. Ajo i tregoi për vizitën e Harun Krevenës. Ai e shikoi i habitur.

— Tirq të rinj?

— Të rinj, bir, të rinj. Ndoshta... do t'i duhen edhe një palë armë të reja. Plak i padjalë... — tha ajo dhe u shkëput prej tij. Ai ngriti kokën i hutuar. «Lumjana! — tha me vete. — Haruni do të sjellë Lumjanën në Prizren!»

— Do t'i jap kapaklien time, — qeshi ai.

Ajo u kthye me vrull te dera e odës. E shikoi ngultas dhe e kuptoi atë gaz të të birit.

— T'ia japësh, bir, t'ia japësh kapaklien tënde! Tani pa eja, se dua ta hamë darkën të gjithë tok, me djem e nuse. Dua t'ju shikoj të gjithë bashkë. Ah, sikur të vinte edhe Haruni me të tjtë!

— Çojmë Velon ose Adin dhe i thërrasim?

— Jo. Ai nuk do të vijë. Ka hallet e tij edhe ai.

Ata dolën të dy në çardak. Nusët po vinin e shkonin me gatitjet e fundit. Nusja e të madhit kaloi pranë tyre buzëvarur dhe e lodhur. Rudana e kuptoi. Nusja nuk donte që i shoqi të shkonte në luftë. Ajo kishte pesë fëmijë. Të gjithë prush. Të gjashtin e kishte në muajin e katërt o të pestë. Nënës nuk i erdhi mirë që nusja e të madhit t'i kalonte ashtu buzëvarur. «Po për Danin kush do të mërzitet? — tha me vete. — Po pse, moj korbë, më shumë të dhimbset ty? Ata janë të gjithë sytë e mi...»

Duke hyrë në dhomë, ajo e pa nusen e të madhit mbi sepetin e ri dhe kujtoi atë që kishte hapur pak më parë për Harun Krevenën. Kujtoi këmishën, lulet

dhe një mendim i vetëtimtë i lëvizi në ballë. Nusja u ngrit si fajtores.

— Rri, rri, bijë, — i tha, po mendjen e kishte te këmisha. Pati përshtypjen se nusja do të ishte lodhur shumë ose do të ishte e sëmurë. Kurse për mëzinë e saj nuk foli. U përmbajt. Është burrëri të përmbash veten. Asaj këtë burrëri ia kishte dhënë jeta. Se Rudana nuk ishte një nënë dosido, por ishte nënë e tetë djemve. Ishte Rudana e burgosur, Rudana e internuar. Gruaja që nuk iu nda të shoqit në të gjitha fatkeqësitë. Grua me kullë të djegur dy herë, me burrë të vvarë si kryengritës. Nëna e kryetarit të mbledhjes së dheut. Ishte mësuar shpirti i saj me gëzimet e varfra dhe me hidhërimet pa mbarim. Kupa ishte mbushur plot me të gjitha.

«Po përse ma pushtoi zemrën kështu kjo luftë? — tha me vete, ndërsa zuri vend në qoshen e vet pranë vatrës. — Sikur u plaka. Vërtet, mos u plaka? Tani unë jam pesëdhjetë e gjashtë vjeçe dhe jam e fortë. Mund të çaj një lis me sëpatë e të mos më dhembin shpatullat. Apo më ka lodhur jeta dhe unë ende nuk dua ta di? Ja, kjo kullë është plot djem, nuse, nipa e mbesa. Ja si po vijnë të gjithë. Janë të mitë. Është barku im. Janë ato lulet e linjës sime. Janë lulet e shpirtit tim, jeta ime. Dhe, nëse fati im është përzjerrë me të Shqipërisë, falë i qofsha me të gjithë! Me të gjithë!»

Në odë vijnë njëri pas tjetrit, tufa-tufa, djemtë, nuset, fëmijët. Ajo i shikon që nga qoshja. I shikon dhe është si e hutuar, ndërsa ata qeshin. Njëri flet diçka për të qeshur, por ajo nuk e dëgjon mirë. Shikon të madhin dhe nuk e kupton përse qeshin. Dani kthehet si mënjane dhe diçka i thotë vëllait të madh. Ajo i sheh shpatullat e gjera, të mbushura, qafën e rrumbullt tërë shëndet.

«Kështu i ka pasur që foshnjë, — tha me vete. — Prandaj Sela e donte shumë dhe gjithnjë e merrte me vete. Më ngjan mua, thoshte. Dhe vërtet ia ka këputur kokën të ndjerit. Edhe të qeshurën e ka me masë e të

kursyer si Sela. Dhe ç'ke hequr ti, mor bir, veç unë e di...»

— Si s'na erdhi baba Harun? — pyeti i madhi.

— Nuk do të vijë, — tha Rudana. — Edhe ai po gatitet...

*

*

*

Shtëpia e Harun Krevenës ishte një përdhese dydhomash, pjesërisht me gurë e pjesërisht me baltë, mes një frutoreje mollësh. Po ky Haruni kishte edhe në Prizren, në lagjen «Marash», në kafenenë kryesore një odë, të pajisur mirë për jetesë. Kështu që shtëpia këtu në fshat ishte kryesorja, shtëpia e vërtetë e tij, kurse kthina në kafe «Marash» ishte e ustabashit, me të cilin i lidhte miqësia nga e shoqja. Jeta ishte më e varfër në fshat, se nuk kishte veç lopën e kalin e kuq që e përdorte për ngarkesë dhe për udhëtimet në Prizren. Kurse në Prizren ai punonte pranë ustabashit dhe nxirrte diçka për Rutën e Lumjanën. Kishte edhe bahçen e mollëve rreth e rrotull shtëpisë, po pak ia shihte hajrin, se nuk linin gjë fëmijët e fshatit. Këtë e kishte mbjellë vetë fidan për fidan vite më parë, që kur Ali Aga shiste mend se kishte mbjellë mollë në breg të Drinit, në tokën e blerë nga një fshatar i mbytur në borxhe. Kuptohet, që plaku kishte lidhje të ngushta me Prizrenin. Nëse të gjitha fshatrat dyndeshin çdo verë e vjeshtë në Prizren për të blerë drithin, se pa të nuk kalohej dimri, Harun Krevena shkonte e punonte si argat për të mbajtur plakën dhe Lumjanën.

Ruta ishte pajtuar me këtë jetë. Aq më tepër se të motrën e kishte të martuar në Mitrovicë dhe, kur mblidheshin në Prizren, vinte nganjëherë edhe i kunati e sillte me vete të motrën. Ato ishin net të jashtëzakonshme për Rutën. Ajo ishte përherë e butë, e urtë dhe i bindej Harunit si perëndisë, duke e quajtur të shenjhtë çdo fjalë të tij. Ruta ishte nga ato gra malësore që gjatë

jetës heshtin shumë dhe të gjitha punët i bëjnë vetë. Ajo nuk ishte e interesuar shumë për botën, dhe jeta e saj niste te bahçja e mollëve, tek ara e misrit dhe mbaronte aty në përdhese me të gjitha andrallat që ka një familje e varfër.

Njeriu vërtet hutohej kur shikonte atë trup të vogël të asaj natyre të butë e të bindur pa kundërshtim dhe Lumjanën e bukur, truphedhur e belhollë. Dhe thoshte me vete: «Është apo jo e ëma e Lumjanës kjo plaka e Harun Krevenës? Si ka qenë e re kjo plaka e Harunit? E tillë?»

Të vetmet brenga që kishte, ishin vdekjet e fëmijëve. Ajo nuk i mbante fëmijët. Ata lindnin para kohe dhe vdisnin. Shpëtoi vetëm Lumjana. Dhe kjo sepse ustabashi i Marashit, mik i saj dhe i Harunit, nuk i la të lëviznin nga Prizreni. I mbajti aty derisa lindi vajza. Po ja, Ruta një ditë mbushi të dyzet vjetët dhe nuk lindi më. Kurse e bija tani i kishte mbushur të shtatëmbëdhjetë pranverat.

I shoqi i tha se do të shkonin në Prizren që të tre. Kështu që lopën, shtëpinë, tri dhitë dhe arën e misrit do t'ia linin Rudanës, si gjithnjë. Ajo e shikoi me gëzim dhe mendja i shkoi në Mitrovicë sepse, sigurisht, derisa bëhej gurgule në Prizren dhe këta po shkonin atje, duhej të vinte edhe i kunati prej andej. E përse mos ta merrte edhe ai gruan me vete? Ajo do të takohej përsëri me të motrën, do të kalonin net të bukura e të lumtura e do të çmallej me të motrën. Mirë boll.

— Ti di, — i tha Harunit.

Me kaq ishin sqaruar. Ishin thënë të gjitha. Gjithë filozofia e saj paqësore dhe e bindur ishte shprehur. Sinqeriteti kishte kaluar në atë shkallë që quhet naivitet. Po Ruta ndryshonte edhe me natyrën prej filozofi të Harunit. Ajo ishte si toka djerr, ku ai hidhte farën që të mbinin gjithë varietetet e grurit. Por ajo nuk kishte qenë tokë nga e cila të nisnin filizat e të mbushnin dheun ashtu siç donte ai. Natyra i kishte bashkuar të dy me të gjithë begatinë e vet te Lumjana.

Ai e kuptoi menjëherë, kur ajo e shikoi me sytë prej pëllumbi bohçen që ai i solli nën sjetull.

— Janë për vajzën, — i tha. Dhe ajo e mblodhi mendjen se nuk duhej t'jerrë më hollë. Kurse ai e kishte si një barrë. Qysh do t'ia thoshte plakës mendimin e vet? Ai e dinte. Plaka nuk do të kundërshtonte, nuk do të thoshte asnjë fjalë. Po mund të dëshpërohej shumë, mund të ndrydhej në vetvete dhe të shkonte e të çante diku matanë. Jo, jo. Duhej t'ia thoshte copë.

— Vajzën do ta vesh si trim, — i tha. Ajo ia nguli sytë e ëmbël prej pëllumbi.

— Ani, ti e di si është më mirë. E pastaj?

— S'di a po bëj mirë?

— Ti nuk bën kurrë keq.

Ai e shikoi me dashuri dhe nuk i foli më. Ia tha. E hoqi barrën që i kishte vënë zemrës që kur e mori atë vendim. Të tjerat ajo mund t'i kuptonte më vonë. Do të shkonin të tre në Prizren dhe vajzën do ta vishte si trim. Ose edhe mund ta linte vajzën për kushttrimin e dytë. Do të ishte edhe më mirë. Do ta shikonte më vonë.

Lumjana erdhi pranë tyre. I mori teshat dhe shkoi në dhomën tjetër e u vesh menjëherë. Pas pak erdhi pranë tyre e dukej jo si djalë, po si yll. Ishte skuqur nga gëzimi dhe qeshte e lodronte me gërshetin që i varej mbi gjoksin e hedhur.

Pastaj hëngrën të tre darkë dhe bënë gati çdo gjë për nisjen. Haruni tha se do të merrte një sy gjumë dhe vajza vajti në kthinën e vet, por nuk fjeti. Llambën e mbajti ndezur për mjaft kohë, sepse nëna diçka po gatishte. Pastaj ajo shkoi e ra dhe Lumjana qëndroi vetëm në errësi.

Po Haruni nuk kishte marrë asnjë sy gjumë. Ai e ndjeu të shoqen kur ajo iu afrua dhe ra qetësisht.

— S'paske fjetur?

— Jo.

— Më duket do të bëhet tollovi e madhe atje... — tha

ajo.

— E madhe, e madhe...

- Bijën ma ruaj. S'e kam gjetur zeqate.
 Oh, pa shih si po më flet! Ai u kthye drejt saj.
 — Nuk është vetëm jotja. Por... edhe po të na ndodhë gjë...
- Mos fol më. Aman, mos fol më!
 — Po të ndodhë, thashë. Kjo s'do të thotë se do të ndodhë.
- Të lutem si perëndisë, mos fol!
 — Si të duash.
- Ajo e kishte futur kryet në gjoksin e tij dhe dridhej si një zog. Atij i vinte keq për të sa i dridhej zemra.
 E dija se herët a vonë kjo ditë do të vinte, — tha ajo.
- Tani e kuptoi plotësisht, mendoi ai. Më mirë që e mori vesh. Vërtet kushedi ç'na sjell sahati i luftës.
- E pra, të kam thënë që të bënim një djalë, — qeshi ai. Po e kuptoi se e lëndoi edhe më shumë të shoqen. Ajo e kishte pasur një mundim të përhershëm këtë gjë.
- Ah! — tha ajo e dëshpëruar. Ndenjën ca ashtu, ndërsa ai i përkëdhelte flokët, ballin, faqet dhe shpresonte që atë ta zinte gjumi. Pastaj ndjeu dorën e saj që i kaloi lehtë mbi faqe.
- Nuk po fle?
 — Jo.
- Mos ma ngacmo qafën se më dhemb, — qeshi ai. Ajo psherëtiu dhe deshi ta largonte dorën, por ai ia mori dhe ia la përsëri atje.
- Të ka mbetur si atëherë kur u martuam, — tha ajo.
 — Unë do të kthehem përsëri. Përse mendon keq?
 — Në luftë po shkoni. Si të mos mendoj?
 — Ju dua shumë, ty dhe Janën. Ti e di që unë ju dua shumë.
- Ani, unë do të vij me ju dhe do të qëndrojmë në odën tonë në Marash.
- Shiko, e di si do të bëjmë? Mbaje edhe vajzën dhe ejani nesër ose pasnesër. Mund të jepet kushtrimi i dytë dhe atëherë ti eja tok me Janën. Si thua?
- Ani, kullën e gjënë ia lë Rudanës.

de e

Haruni ishte lehtësuar. Tani plaka dinte çdo gjë. Natyrisht, ashtu si i kuptonte dhe i ndiente ajo gjërat, po megjithatë, mirë. Çdo gjë tani do të bëhej e menduar. Ja, ajo nuk po e ndiqte më bisedën. Rrinte si më parë dhe merrte frymë lehtë. Pas ca ai do të nisej atje ku e thërriste nderi dhe detyra, kurse ajo do t'i vinte më vonë. Ai e dinte se e shoqja as që mund ta kuptonte jetën pa të. Lëri të tjerat, po ai do t'i merrte edhe vajzën. Po, edhe këtë gjë jo të zakonshme, tani ajo e quante logjike dhe të zakonshme, përderisa nuk kishte djalë. Ajo nuk kishte si e kuptonte urrejtjen që i ziente plakut ndaj parisë. Ajo s'kishte si ta kuptonte që ai Harun Krevena donte të lëvizte edhe gurët e fshatit e t'ua hidhte në fytyrë dy armiqve të tij: Perandorisë dhe «morrave», siç i quante ai Murhanët.

Duhej të ngrihej nën armë edhe djali i fundit, prandaj po shkonte ai. Duhej të shkulej nën armë çdo njeri, prandaj ai po i sfidonte me vajzën. Shqipëria ishte ngritur që nga Janina në Tivar, që nga Durrësi në Tetovë, Prishtinë e Mitrovicë, prandaj...

Ai i kishte parë kompanitë dhe batalionet e ardhura në Prizren. I kishte parë si niseshin ato për në zonat ku luftohej. Kurse batalioni i Lumës po shkonte tani. Vonë. Tepër vonë. Përse nuk e dhanë kushtrimin më parë? Hej, iu thafshin krahët!

Ajo lëvizi.

— Fjete? — e pyeti ai.

— Jo. Mos u nis tani, të lutem!

— Po kur? — ai përsëri po qeshte, kurse ajo nuk ndihej mirë. Nuk i pëlqente kjo nisje, sepse e kishte pushtuar ngadalë ndjenja e humbjes, e vetmisë.

— Prit, — i tha me kurajë. — Prit, bre burrë. Ja, sa të nisin krismat. A do të ketë krisma?

— Do të ketë.

— Pastaj prit sa të dalë ai ylli. Ai del aty drejt me frëngjinë. Drejt, atje mes Gjallicës dhe Pikëllimës. Të kujtohet si e shikonim atë yll kur u martuam? Mos u nis pa dalë ai yll.

Lucy *Lucy*

— Po ai ecën ngadalë, si foshnjat.

— Vërtet, rrugë të gjatë bëjnë yjet. Ditën, thonë, ato flenë në parajsë, natën vijnë dhe na ndriçojnë ne.

Ai nuk foli.

— Si thua, përse Rudana m'i dha teshat e Selës?

— Qysh t'i dha?

— M'i dha. Ja, ashtu. M'i mblodhi në bohçe dhe m'i dha.

— Teshat jepen veç për pajë, nuk jepen kot. Ju burrat ca gjëra tonat nuk i merrni vesh.

— Pajë?! Vetëm këtë s'e kam menduar, — tha ai duke i bërë qejfin, po ndiente gaz.

— Unë kot të thashë, — u tërhoq ajo. — Paja nuk jepet për Prizren po për kullë... Nuk e di përse e ka bërë Rudana këtë punë.

— E mora vesh. Ndoshta ajo e ka bërë për të dyja, se i vjen rëndë të na i thotë. Jemi si një familje. Apo jo?

— Po, po. Ashtu është.

— Na daltë si qoftë më mirë! — i tha ai dhe vendosi të flinte. Ajo e kishte mendjen te Rudana. Këta tirq Sela i kishte për të shkuar në dasma e morte, po nuk arriti t'i vishte. Si ia dha ajo plakut tim?

*

*

*

Po në këtë orë Murhan Orhan Burhan Bajraktari dhe plaku Orhan po përcillnin bimbashin turk me dy çaushtë dhe pesë suvarinjtë që kishin ngrënë darkë te bajraktari. Murhani e kishte njohur me gjithçka ishte folur e vendosur në kuvend.

— Ata le të vijnë dhe ju do të vini në Prizren, — i tha bimbashi.

— Si uron! — tha Murhani. Po aq xhahil sa tregohej me të dobëtit, të vegjlit, aq servil, i bindur e i përlulur tregohej ndaj majorit turk të xhandarmërisë, sa edhe

fjalën «urdhëron» e copëtonte dhe e sakatonte në një «uron», që i dukej më e butë dhe më e ëmbël. Vëllezërit dhe kushërinjtë e shikonin me admirim. Murhani ishte burimi i tërë të ardhurave të çaushëve dhe xhandarëve të fisit.

- U kuptuam plotësisht atëherë? — i tha bimbashi.
— Si uron! Si uron!

Ali Aga doli nga plema në benevrekë e këmishë të bardhë. Hëna ra mbi të dhe ai lëshoi një hije të errët, të zezë mbi murin e plemës. Ai pa te shkallët njërin nga djemtë dhe u koll enkas.

- Baba, ende s'paske rënë? Ç'të ka hipur kështu?
— Hë! Ja, rregullova kalin. Fundja, në mos për luftë, për treg po bie edhe unë në shehër.
— Po ne mbrëmë sikur biseduam...
— Kur mbrëmë? A kaloi nata?
— Jo, jo. Po sikur biseduam ndryshe...
— Ndryshe, ndryshe, po më mirë na del kështu. Edhe në Prizren shkojmë edhe... — ai nuk e mbaroi fjalën. Po kuptohej që ishte i mërzhitur dhe nuk donte t'ia zgjaste të birit që nuk po luante prej direktut të shkallëve.

— Baba, hejbetë me ushqime t'i lashë këtu në kënd, — tha njëra nga nusët dhe iku nëpër oborr. Plaku nuk u ndje. Ai seç katranoste me litarin e kovës te pusi. Tani të gjithë sapo kishin rënë për gjumë, kurse ky po eglen-disej te pusi. I biri ia këputi një të sharë me nënë dikujt nëpër dhëmbë dhe u fut brenda. Plaku kishte mbetur atje. «Në fund të fundit, — tha me vete, — po shkoj edhe unë me Dan Delinë. Hasia-hasbia! Eh, sikur të fitonim dhe gjindja të na këndonte këngë. Mua këngë! Po mos të vdisja, jo. E ç'i duhet njeriut kënga pasi të vdesë? Të plagosesha lehtë e të më shërbenin nusët te

koka. Do të vinin me radhë e të më shërbenin. Po jo të vdisja. Ah!»

*
*   *
*

Selam Bylyku, në odën e fjetjes, plot sixhade, qilima, armë dhe pasqyra, oda më e bukur dhe më e pasur se një muze i begatë, ku pasuria shkëlqente në çdo ind të saj dhe thoshte «ja ku jam!», i thoshte së shpejtes:

— Unë në sabah do të shkoj në Prizren. Do të marr me vete edhe tim vëlla e kushërinjtë që janë këtu.

— Qyqja, në luftë?! Mos, shpirt!

— Mos ma ki merakun. Nesër mbrëma, e shumta pasnesër jam këtu.

— Mos m'u vono, shpirt. E ç'na duhet neve lufta, mos na mungon gjë? Të gjitha të mirat e allahut i kemi. Të tjerët le ta thyejnë kokën.

— Mos u bëj merak. Nuk përzihem unë në këto hashari-nesharina. Luftën, po u bë, do ta bëjnë rrjepacakët brekëgrisor, jo unë me shokët e mi. Unë, ose komandoj, ose nuk vete fare. Kam hallet e mia unë, që më dalin e më teprojnë...

— Shpirt!

KAPITULLI I TRETË

Ajo e pa të birin si ngjeshi armët dhe doli në çardak.

—Dan! — i thirri. Ai qëndroi. Ajo iu afrua dhe në mugëtirën e çardakut u përpoq të shikonte sytë e tij. Por ishte tepër errët. Ajo nuk guxoi t'i thoshte asnjë fjalë. I vuri dorën në sup dhe e tërhoqi lehtësisht.

— Do të kthehem shpejt, nënë! — i tha ai, po nuk i tha se ku po shkonte dhe sa do të vononte. Ajo e ndoqi me sy deri në oborr. Pastaj dëgjoi vetëm hapat. Ajo ishte grua me zemër të fortë, po rastiste që edhe ta pushtonte dhimbja dhe e ndiente se kishte nevojë të përkëdhelte foshnjë, ndonëse kishte rritur tetë djem. Ajo e gjykonte se nuk ishte mirë për të ta pushtonin kështu këto ndjenja të papërcaktuara, mes dhimbjes dhe dashurisë prej nëne. Por ajo ia vinte fajin moshës së saj dhe prapë gëzohej se nuk i shfaqte.

Gjumë s'kishte. Veç sonte ishte si e përmalluar nga

diçka që as vetë nuk e kuptonte. U kujtua se kishte parë linjën... U largua nga çardaku dhe shkoi në odë, te seteti, te linja e saj me luleshqerra. Mori linjën, e hapi, i zuri luleshqerrat e qëndisura në gjoksin e linjës së nusërisë dhe i shtrëngoi mes duarve si diçka të shtrenjtë, të largët, por edhe aq të afërt e të prekshme.

Askush nuk e di ç'është një luleshqerrë në gjoksin e linjës së vajzës së re që pret të bëhet nuse. Askush veç shpirtit të saj që i qëndis ato.

«E mjera unë, — tha, — unë e mjera! Unë nuse. Me këtë linjë. Ai hyn në odë i bukur si drita, më shikon luleshqerrat dhe m'i prek lehtë. Mua më dridhet trupi si dega e shelgut bregut të Drinit. Ai i numëron luleshqerrat dhe më thotë:

«Kaq djem e vajza dua!»

Unë e nxira nuk guxova t'i flisja, por e pashë drejt e në sy. Ai qeshte. Edhe unë doja të kisha shumë djem e vajza. Shumë. Kur rrinim netve të bukura, ai ma përsëriste shpesh këtë shaka dhe përherë shkaktare ishin luleshqerrat që kisha endur vetë. Mua më dukej se ai bisedonte me to. Mbështeste kokën në gjoksin tim mbi këto lule dhe më thoshte:

«Po s'më bëre djem sa ke luleshqerra, do të ta gris linjën.»

«Grise!» — i thashë njëherë. Ai u ngrit ndenjurr dhe ia plasi gazit. Po me shpirt unë doja të kisha vërtet shumë djem, megjithëse lulet ishin shumë dhe unë e dija që nuk do të bëja aq djem. Sidoqoftë, unë atëherë as që e merrja me mend se do ta mbushja kullën kështu. Se fundja, edhe nipat e mbesat të mitë janë. Gjaku im dhe i të shuarit.

I pata të shpeshtë fëmijët. Gati krye viti. Kur morëm rrugën për Zagorë, unë i kisha prush tre të parët dhe isha në të shtatin me Danin. Ç'vit i zi ishte! Zogu i pyllit vajtonte në degë për një kokërr grurë. Eh, bir, Dan! Ty të mbarti nëna në atë rrugë për Zagorë. Ti e ndieje atë zi buke ende pa lindur, bir. E ndieje më shumë

se kushdo tjetër. Bir! Ti do të lindje në atë rrugë të nxirë plot uri, arrati, vuajtje. Vetëm për ty që shkruar të lindje ashtu, prandaj ti je veç të tjerëve, i miri i nënës!

Ah, sa ëndërrova për këtë qene jetë! Edhe vajzë, edhe nuse, edhe nënë. Si askush. Dhe nuk e dija se jeta nuk ka veç helm, por edhe gaz. Tamam si një gotë e mbushur plot me helm, gaz e shpresë. Secili vrapon çmendurisht ta gëlltitë sa më parë këtë gotë. Dhe vetëm në fund ikim zemërplasar, pse nuk e bëra edhe këtë, edhe atë..

Unë i pata dertet më të forta se kushdo. Sidomos me ty, bir. E ti më dole më i miri, më i mençuri, më trimi. Syri i nënës! Ah, si të mbaj mend! Kur morëm atë rrugë të nxirë, të ndieja tek lëvizje këmbkën dhe më qëlloje shpesh e më shkaktoje dhimbje. Sigurisht ti ndieja uri, kurse unë uri dhe dhimbje, bir.

Me tët atë bisedoja shpesh, por edhe me ty bisedoja, bir. Sidomos në atë rrugë. Pastaj në ankthin e pritjes se Sela kishte marrë vesh diçka dhe Murhanët do të na kurdisnin atë që na kurdisën e na internuan. Ty të kisha në bark, birth, dhe unë e nxira bisedoja me ty. Të flisja lehtë, ja, ashtu sa mos të më dëgjonin tre vëllezërit dhe yt atë.

E mjera unë, isha e bindur se ty të kisha djalë. Isha e bindur se do të rriteshe dhe do të na e merrje hakun dhjetëfish mbi turkun e ndyrë dhe mbi Murhanët. Isha e bindur dhe t'i thosha këto. Të flisja, ndërsa ti ende s'kishe parë dritën. Por unë e dija, ti do të bëheshe i sertë, dhe unë aq dija e aq bëja. Ku ta dija si do të vinin punët? Asnjërin nga djemtë nuk e llogaritja për këto punë, veç ty, që po lindje në ato kushte, veç ty, bir. Më dukej se vetë fati të kishte caktuar të bëheshe kështu si u bëre, ndonëse në zemrën time ju të gjithë jeni njësh dhe një nënë e ka zor t'i ndajë bijtë e vet, por unë isha e re, bir, fare e re...

Ajo oda e Brahim Zagorës ishte e ngushtë, por e bollshme dhe e ngrohtë. Unë e gëlqerisa dhe atyre të

shtëpisë u bëri shumë përshtypje, se unë isha me ty në të shtatin, bir. Sela gëzohej dhe më thoshte:

«Sa mirë bëra që mora dhitë me vete!»

Por edhe unë gëzoja. Gëzoja, se më në fund do të të lindja ty, bir, pa praninë e pushkës së qenit Murhan. Po nuk zgjati shumë. Hafijet e Murhanit e kishin parë Selën në Prizren dhe ai e ndiente se e ndiqnin. Vërtet ashtu ndodhi. Ai qen na kishte paditur në qeveri si kryengritës e jo për gjakmarrje, se atë punë e kishte kryer katili te të mitë...

Erdhën xhandarët. Rrethuan kullën. Hynë në odën time. Se si më hipi dhe godita me hu xhandarin e parë. Ai u trullos dhe u tërhoq. Mora zemër dhe rrëmbeva armën e ia drejtova tjetrit, por i treti ma ngriti lart dhe ajo u zbraz në mur. Selën ma sollën brenda të lidhur me pranga. O zot, sa i qetë që ishte! Ai buzëqeshte sikur po bëhej një shaka. Ndoshta nuk donte që të shqetësohesha unë, ndoshta e kuptonte se çdo gjë ishte fare e kotë.

«Lëre armën, Danë, — më tha. — Lëre, se tani s'bëhet gjë me të.»

Isha si e mpirë. Kurse ti, mor bir, sikur e ndieje mynxyrën, më qëlloje pa pushim dhe më shkaktoje dhimbje të madhe. Tre të tjerët më rrinin si zogjtë te kindat e pështjellëses. Bijtë e nënës, nuk qanë ata, jo. Brahimi mungonte. Sadriu me çetën kishte kohë që nuk dukej. Disa orë na mbajtën aty në atë odë të ngushtë. Sillnin me rradhë gati gjithë fshatin dhe pyetnin në kishim gjë tjetër si pasuri. Por askush nuk i tregoi dhitë tona. Të gjithë thanë se nuk kishim gjë veç teshave të trupit dhe shtresave. Edhe dhitë dolën të Brahimit, edhe qeni ynë Murhan, im shoq qëllimisht e thërriste jo Murro, po Murrhan, edhe ai doli i Brahimit. E kuptoja se fshatarët e Bardhanjorit na mbrojtën, po nuk kishin ç'bënin më shumë.

Në mesnatë na çuan me qerre në kampin e përqendrimit. Ishte një ferr i vërtetë, një vend vuajtjeje që nuk i tregohet as varrit. Një copë fushë e lagësht, përherë me një vjeshtë që kullonte zi nga qielli i nëmur. Ishte

se kushdo tjetër. Bir! Ti do të lindje në atë rrugë të nxirë plot uri, arrati, vuajtje. Vetëm për ty që shkruar të lindje ashtu, prandaj ti je veç të tjerëve, i miri i nënës!

Ah, sa ëndërrova për këtë qene jetë! Edhe vajzë, edhe nuse, edhe nënë. Si askush. Dhe nuk e dija se jeta nuk ka veç helm, por edhe gaz. Tamam si një gotë e mbushur plot me helm, gaz e shpresë. Secili vrapon çmendurisht ta gëlltitë sa më parë këtë gotë. Dhe vetëm në fund ikim zemërplatur, pse nuk e bëra edhe këtë, edhe atë...

Unë i pata dertet më të forta se kushdo. Sidomos me ty, bir. E ti më dole më i miri, më i mençuri, më trimi. Syri i nënës! Ah, si të mbaj mend! Kur morëm atë rrugë të nxirë, të ndieja tek lëvizje këmbkën dhe më qëllonje shpesh e më shkaktonte dhimbje. Sigurisht ti ndieja uri, kurse unë uri dhe dhimbje, bir.

Me tët atë bisedoja shpesh, por edhe me ty bisedoja, bir. Sidomos në atë rrugë. Pastaj në ankthin e pritjes se Sela kishte marrë vesh diçka dhe Murhanët do të na kurdisnin atë që na kurdisën e na internuan. Ty të kisha në bark, birth, dhe unë e nxira bisedoja me ty. Të flisja lehtë, ja, ashtu sa mos të më dëgjonin tre vëllezërit dhe yt atë.

E mjera unë, isha e bindur se ty të kisha djalë. Isha e bindur se do të rriteshe dhe do të na e merrje hakun dhjetëfish mbi turkun e ndyrë dhe mbi Murhanët. Isha e bindur dhe t'i thosha këto. Të flisja, ndërsa ti ende s'kishe parë dritën. Por unë e dija, ti do të bëheshe i sertë, dhe unë aq dija e aq bëja. Ku ta dija si do të vinin punët? Asnjërin nga djemtë nuk e llogaritja për këto punë, veç ty, që po lindje në ato kushte, veç ty, bir. Më dukej se vetë fati të kishte caktuar të bëheshe kështu si u bëre, ndonëse në zemrën time ju të gjithë jeni njësh dhe një nënë e ka zor t'i ndajë bijtë e vet, por unë isha e re, bir, fare e re...

Ajo oda e Brahim Zagorës ishte e ngushtë, por e bollshme dhe e ngrohtë. Unë e gëlqerisa dhe atyre të

shtëpisë u bëri shumë përshtypje, se unë isha me ty në të shtatin, bir. Sela gëzohej dhe më thoshte:

«Sa mirë bëra që mora dhitë me vete!»

Por edhe unë gëzoja. Gëzoja, se më në fund do të të lindja ty, bir, pa praninë e pushkës së qenit Murhan. Po nuk zgjati shumë. Hafijet e Murhanit e kishin parë Selën në Prizren dhe ai e ndiente se e ndiqnin. Vërtet ashtu ndodhi. Ai qen na kishte paditur në qeveri si kryengritës e jo për gjakmarrje, se atë punë e kishte kryer katili te të mitë...

Erdhën xhandarët. Rrethuan kullën. Hynë në odën time. Se si më hipi dhe godita me hu xhandarin e parë. Ai u trullos dhe u tërhoq. Mora zemër dhe rrëmbeva armën e ia drejtova tjetrit, por i treti ma ngriti lart dhe ajo u zbraz në mur. Selën ma sollën brenda të lidhur me pranga. O zot, sa i qetë që ishte! Ai buzëqeshte sikur po bëhej një shaka. Ndoshta nuk donte që të shqetësohesha unë, ndoshta e kuptonte se çdo gjë ishte fare e kotë.

«Lëre armën, Danë, — më tha. — Lëre, se tani s'bëhet gjë me të.»

Isha si e mpirë. Kurse ti, mor bir, sikur e ndieje mynxyrën, më qëllaje pa pushim dhe më shkaktoje dhimbje të madhe. Tre të tjerët më rrinin si zogjtë te kindat e pështjellëses. Bijtë e nënës, nuk qanë ata, jo. Brahimi mungonte. Sadriu me çetën kishte kohë që nuk dukej. Disa orë na mbajtën aty në atë odë të ngushtë. Sillnin me rradhë gati gjithë fshatin dhe pyetnin në kishim gjë tjetër si pasuri. Por askush nuk i tregoi dhitë tona. Të gjithë thanë se nuk kishim gjë veç teshave të trupit dhe shtresave. Edhe dhitë dolën të Brahimit, edhe qeni ynë Murhan, im shoq qëllimisht e thërriste jo Murro, po Murrhan, edhe ai doli i Brahimit. E kuptoja se fshatarët e Bardhanjorit na mbrojtën, po nuk kishin ç'bënin më shumë.

Në mesnatë na çuan me qerre në kampin e përqendrimit. Ishte një ferr i vërtetë, një vend vuajtjeje që nuk i tregohet as varrit. Një copë fushë e lagësht, përherë me një vjeshtë që kullonte zi nga qielli i nëmur. Ishte

një tokë që e kishte harruar dielli. Mes saj ai stan i tmerrshëm, siç thoshin atëherë, kishte qenë vendi i mushkave të Dovelit. Stani ynë përbëhej prej disa stallave të gjata që u hynte era brinjë më brinjë.

Aty nisën ato ditë plot lodhje, të ftohtë, lagështirë, uri. Ishin ca ditë ngjyrë plumbi e të errëta. Tamam si disa njerëz që nuk u qesh buza kurrë. Nuk pashë një ditë të bardhë në atë vend ferri. Shi, shi, shi! Dhe erë të akullt. Më dukej se edhe atë gjëmë të natyrës e kishin sjellë turqit nga shkretëtirat ashtu si topat, asqerët, jetën e tyre të ndyrë.

Ditët humbnin nëpër atë rrip të ngushtë fushe mes erës, shiut, baltës dhe punëve të mundimshme për ushtrinë e mallkuar turke. Në punë ne gratë na çonin tok dhe burrat na i veçonin. Kur ndokush mbetej mes fushës, në llucë e të ftohtë, atëherë jepej kushtimi. Burrat linin punën dhe vinin me vrap pranë të vdekurit. Aty flitej shqip, maqedonisht, sërabisht, greqisht dhe gjuhë të tjera që unë nuk i merrja vesh fare se ç'ishin, po që i kuptonin të gjithë. Të gjithë merreshin vesh shumë mirë, sepse e donin njëri-tjetrin, e mbronin njëri-tjetrin. Ah, sikur të gjithë njerëzit të ishin të bashkuar dhe të kuptoheshin ashtu, pavarësisht nga gjuha! Asnjë asqer nuk guxonte të afrohej në këto raste. E merrnim të sëmurin apo meitin dhe shkonim të gjithë. Askush nuk derdhte pikë loti për inat të xhandarëve që na ruanin. E varrosnim njeriun duke i vënë zemrës një gur. Ah, sa gurë i kemi vënë ne zemrës atëherë në atë vend të mallkuar! Gjithnjë mendjen e kisha te fëmijët e mi, te vetja ime. Kisha frikë mos lindja në fushë. Mos më vdiste fëmija. Gurë! Gurë! Gurë! Unë qaja vetëm natën në qoshkun e ngjitur me stallën e lopëve të racës. Aty kishte qenë zahireja dhe vinte erë kashtë thekre. Kujtoja fshatin tonë, njerëzit...

Aty për turkun ne varrosëm gjithë ato ditë të jetës! Aty unë linda urrejtjen, që mund të vdesë vetëm me mua. Por aty më lindi ti, bir. Ti, Dani i nënës. Dhe shkaktar që ti lindi në atë ferr nuk qe vetëm turku, por edhe

Murhani tok me këtë sojsorollop in e vet, me këtë parinë e fëlliqur. Të gjithë këta bashkë!

Ah, ajo mbrëmje! Ende sot i ndiej dridhjet dhe të ftohtin mes leckave. Ndiej kërcitjen e kashtës së thekrës që e kishte grumbulluar Sela. Unë përpëlitesha, kurse ai gërhiste se ishte këputur nga lodhja e ditës. Ai nuk e priste, se unë nuk i tregova. Ishte muaji i dytë në kamp. Ah, sa vështirë e kisha t'ia tregoja. Fort vështirë, ndonëse pranë kisha vetëm atë Selën tim dhe tre djemtë e mitur.

Oh, linja ime e shtrenjtë, me këto luleshqerra që po shtrydh ndër duar! A kishte vërtet perëndi në atë strofkë ku më linde ti, bir? Perëndi për ne nuk kishte, jo. As im shoq nuk ishte me mua. Dhe ai gërhiste, vdekur në gjumë, ndërsa unë... Si më erdhën kështu ato dhimbje, sikur veç Danin të kisha lindur?

Jo, jo! Askush nuk mund t'i besojë ato. Sikur unë t'i dija sadopak kur qëndisja këto luleshqerra... A ka vashë të re që i mendon këto? S'besoj. Nuk ka krijesë në botë që i parandien ato, përndryshe... Të gjitha i harrojmë dhimbjet, se përndryshe do të këputej filli i jetës. Ne nënat jemi perëndi e botës! Ne! Ne!

Po, po. Unë isha nëna perëndi dhe po lindja birin tim. S'kishte tjetër mes nesh. Ishim vetëm ne të dy. Unë dhe ti, biri i nënës në atë kashtë thekre. Im shoq flinte dhe gërhiste. Në një çast unë desha të shtrëngoja një gur në murin e akullt dhe të lëvizja, po kisha zënë dorën e tij. Ai brofi dhe kuptoi çdo gjë, po nuk dinte ç'të bënte.

«Mbamë pak lart, i thashë, se jam keq.»

Ai m'i shkoi duart nën sjetulla dhe më ngriti. Unë ndjeva si kaloi, u këput nga trupi, nga mesi i dhe... dhe ra... Kujtova se jeta ime aq e pati. Ndjeva klithmën tënde, bir, aty mes kashtës së thekrës. Ishe ti, bir, ylli i nënës. Kisha frikë se, po të vdisja, do të mbaroje edhe ti fill pas meje, se burrat janë fare hutaqë në raste të tilla. Prandaj e përmbloodha veten.

«Oh, — u shqetësua im shoq, — ç'të bëj?»

«Kërthizën! Lidhi kërthizën!» — kaq munda t'i them. Po ai:

«Si?»

«Me pe. E kam këtu». I thashë, e kisha gatitur me kohë.

Pastaj nuk pashë se ç'bëri. Jeta po më sillej. Ti, mor bir, sikur më kishe shkatërruar të tërën. Linde i madh dhe më solle shumë vuajtje, po nëna ta ka bërë hallall.

Kur erdha në vete, pashë se yt atë po të ngrohte me trupin dhe frymën e vet. Të kishte mbështjellë me leckurina. Oh! Të kërkova dhe ai të solli. Ishe i shëndetshëm, shumë i shëndetshëm. Do të rrojë, mendova. Jeto, bir, thashë me vete, dhe t'u bësh varrin atyre Murhanëve që na degdisën këtu në thonjtë e Perandorisë! Ja, këtë urim të ka dhënë nëna së pari! Jeto dhe mos e harro këtë qeli. Mos i harro këta hapa të xhandarit që bën rojë. Mos i harro Murhanët, bir! Jo, jo, mos e harro këtë ferr!

Vajtoja me zë të lehtë, kurse Sela rrinte te dera.

«Mos ma ngarko fëmijën me barrë të tilla», — më tha ai. Perandoria është e madhe dhe Murhanët s'janë të paktë».

«Ah, veç të rriten këta, i thashë. Do t'i bëj që t'i grijnë në satër Murhanët dhe atë Perandorinë e tyre. Do të lind edhe njëzet të tillë!» Urrejtja ishte më e madhe në zemrën time sesa dashuria. Prandaj unë qaja dhe qeshja kur ia thashë tim shoqi këto. Ai më erdhi pranë, më zuri kokën dhe më puthi.

«Ky plesht do të zihet me Perandorinë? Ky?!» — Sela qeshi me gjithë zemër. Nuk e kuptonim se qeshnim sikur të ishim të lirë, pa Murhanë, pa Perandori. Ai qeshte dhe unë shikoja se në fytyrën e tij, tok me dritën e agimit binte edhe hija e trishtuar e asaj nate. Nuk e jepte veten dhe qeshte. Ishte burrë, tamam burrë Sela im. Ai dinte ta përmbante veten dhe të bënte mrekullira. Agimi i asaj dite erdhi i varfër, me të ftohtë dhe me shakatë e Selës. Ishte një ag i hirtë, i zyrtë burgu. Ishte po aq i zyrtë, i varfër dhe i verdhë e i përgjakur,

sa edhe kashta e thekrës. Sa kotherja e bukës së misërt që ishte pjekur tri-katër ditë më parë. Nga ajo strofkë unë shikoja majat e maleve dhe kisha dëshirë që të parën gjë që do të shikoje ti, bir, të ishin malet, majat. Thosha me vete:

«Në të rritsha ty, o bir, do të fitojë lugina e Shqipëria një trim me fletë. Ti do ta copëtosh Perandorinë e Murhanëve, se ata kërbaç e plumb kanë për ty. E di, bir, jeta do të jetë e ashpër. Mund të sillet mizorisht me ty, po ti kokën mos e ul. Dhe mos u mashtro, bir, nga paria. Gjithë ditën flasin për Shqipërinë dhe gjithë natën e mjelin si lopën e i thithin gjakun fukarasë. Oh, mos m'u mashtro, bir, prej parisë! Në ferr t'i çosh Murhanët dhe Perandorinë!»

Këto t'i këndoja në vend të këngëve. T'i flisja dhe ti m'i dëgjoje e nuk qaje, sikur më kuptoje. Sikur e merrje vesh se kjo ishte dëshira ime e vetme, sikur të kisha lindur për këtë punë.

Kur të nxora jashtë, dielli kishte lindur. Unë të mbaja me vështrim nga malet. Ti përplasje qerpikët dhe unë shpresoja se shikoje malet.

Mendimi se ti, bir, ishe jo vetëm fati im por edhe i tërë Shqipërisë, më dha zemër e më dha krahë. Isha e re atëherë dhe e paditur. Vetëm urrejtjen e kisha të madhe. U kapa fort pas teje, ndonëse kisha Selën, trimin tim dhe tre djemtë e tjerë. Sikur na bashkove edhe më shumë, bir, që atë mëngjes në atë skëterrën turke. Erdhe si një dritë mes asaj nate të nxirë. Erdhe ti, të më ndrije shpirtin tim.

Sa na liruan, te Brahimi nuk ndenjëm veç pak ditë. Dhitë ishin shtuar. Brahimi i kishte shpëtuar nga dimri të gjithë kecat. Ai na dha edhe një lopë. Ishte pranverë kur u kthyem në fshat, këtu në breg të Drinit. Haruni na e kishte ruajtur shtëpinë e katandinë tonë. Kulla po na priste ne. Hyra e ndeza zjarr odë më odë. I gëlqerisa të gjitha. Një shtëpi pa njerëz vjetërohet shpejt dhe kthehet në gërmadhë. Nisi jeta si më parë. Por asnjëri nga ne, as Sela, as tre djemtë, as ti, biri i nënës, nuk mund ta harronim Zagorën.

Ti u rrite zemërak dhe i sertë. Fëmijët të ngacmonin dhe të thërritnin «Dan Zagora!», siç të patën thirrur Murhanët, sapo erdhëm. Në këto raste ti luftoje dhe vije përherë i përgjakur, po nuk nxirrje pikë loti.

Unë zjeja nga etja hakmarrëse dhe pritja të rriteshit ju, sidomos ti, Dani im, dhe të merrje pushkën. E ndieja rritjen tënde në pritjen e netve, në punët e ditëve, të muajve, viteve. Vëreja çdo ndryshim, sado i vogël të ishte. Sa ishte foshnjë, syrin e kishe pishë, të thellë e të menduar. Nuk dinte të qante syri yt, bir. Kishe një dorë kockëtrashë si putër ariu e plumb të rëndë. Edhe të ecurën e kishe të ngadalshme. Kur mbushe gjashtë vjeç, ai javashllëku shpërthente herë-herë në lëvizje të vetëtimta, sidomos kur ziheshe me vëllezërit apo fëmijët e fshatit.

Unë e ndieja se gjaku im rridhte me vrull brenda teje, bir. Vije në kullë si erë e fortë. Hapje derën, e përplasje, sa ajo kërciste me piskamë. Të gjithë të qortonin, veç meje.

«Dani!» — thoshte im shoq pa e kthyer kokën andej, sikur të mos kishte ndodhur gjë. Kurse unë mezi e përmbajta ngazëllimin që më digjte në gjë.

«Ky do të bëhet i rrezikshëm, për besë!» — më tha njëherë Sela. Dhe unë e ndieja, ti vërtet po bëheshe ëndërra ime, hakmarrja ime, bir.

Kur vinte vjeshta, unë të tregoja fill e për pe çdo gjë për Zagorën, për vuajtjet e mundimet atje. Ti i dëgjoje dhe nuk të zinte gjumi. Në fillim më mbytje me pyetje, pastaj ato u rralluan, dhe më vonë nuk më pyesje fare. Më dëgjoje në heshtje gjithë kohën. Heshtje dhe mendoje. Unë e di ç'mendoje ti dhe pritja ditën kur do të bëheshe për pushkë. E zeza unë, asnjëherë nuk i llogarita shtatë të tjerët. Më erdhën me radhë: i pesti, i gjashti, i shtati, i teti. E po të mos më ishte vrarë Sela, do të kisha pasur ndoshta përsëri djem dhe pushkë të reja. Pushkët pritnin, varur te muri.

Ajo ngriti kokën e hutuar fare dhe pa katër armë varur në mur. «Po katër të tjera ku janë? — tha me vete.

— I kanë marrë ata që do të nisen. Ata që do të nisen me ty, Dan, bir. Po ti, kur e more armën së pari?»

Ajo po shikonte me vëmendje pushkët. Pushkët heshtnin, pritnin. «Edhe atëherë pushkët heshtnin dhe pritnin, — tha ajo me vete. Pritnin të rriteshit ju, bijtë e mi.»

Po ti, sa vjeç ishe atëherë, kur e more së pari? Ishte ajo ditë e sherrit me Orhanin... E bëre sefte me Orhanin, që tani lëngon në kullë dhe nuk del më andej. Kishe kohë që ti nuk luaje më me vëllezërit. Është gjëja më e çuditshme që një fëmijë të braktisë lojrat. Të shikoja si vije qetë-qetë dhe hutoheshe nëpër oda. Disa herë të gjeja duke përkëdhelur armët.

Orhani gjente kohë dhe, çdo ditë, kur kalonte këndeje, qëndronte atje tej te shkëmbi dhe të ngacmonte në mes të fëmijëve. Se çfarë të thoshte duke të kujtuar lindjen tënde në Zagorë. Qeshte me ty e gajasej, ndërsa ti tërboheshe dhe e kërcënoje vazhdimisht. Unë e ndiqja me kujdes zemërimin tënd, por as ndërhyja dhe as të qetësoja.

Ai i shpeshoi vizitat te gardhi ynë dhe sidomos gjente kohën kur ti ishe vetëm, kur te ne nuk ndodheshin as vëllezërit më të rritur dhe as Sela.

Sa të helmonte ty fjala e tij e hidhur me Zagorën! Një ditë ti kishe grumbulluar aq gurë, sa të qëlloje gjithë ditën me ta. Kur ai erdhi, ti e pe drejt e në sy. Kur filloi të zgërdhihej, ti e sulmove me aq furi, sa e detyrove të fshihej pas shkëmbit. Fëmijët qeshnin me ty dhe me atë.

«Mirë, — u the ti fëmijëve, — le të vijë prapë dhe do ta shikoni.» Askush nuk i vuri rëndësi zemërimit tënd, bir, veç meje. Vetëm unë e dija që ti do të bëje diçka. Po qysh, nuk mund ta dija.

Të nesërmen gjithë prijësit ishin në kuvend te Lisi i Vajës. Po lidhej besa kundër nizamllëkut. Dihej se Murhanët, përjashtuar Burhani i tyre, ndjesë pastë dhe mos bëfsha gjynah se ai ka qenë njeri, ishin kokë e këmbë me turkun dhe s'kishin ku ta gjenin që ta prishnin besën. Po hapur nuk mund të dilnin, se plaste sherrin në lu-

ginë dhe, veç kësaj, kishin Burhanin, vëllanë e këtij Orhan qenit, që lëngon sot i gazhduar në shtresa. Kush të prishte besën, dënohej me muhaxhirllëk prej fshatit.

Edhe atë ditë e solli kokën Orhani te gardhi ynë. Unë e pashë tek vinte dhe u ngjita te shkallët e kullës. Ndjeva si u përplas dera e odës dhe u mbyll nga brenda. Trokita, po ti nuk ma hape. Vetëm ti ishe, vetëm. Dhe sa ishe? Sa një filiz i ri në lis. Orhani thirri nja dy fëmijë, unë e dëgjova.

«Mor po ku është ai Dan Zagora?» — u tall ai.

«Prite Dan Zagorën, bajraktar!» — thirre ti nga frëngjia. Shtive dhe krisma jote lëvizi ajrin. Unë pashë si u shkarëzue pas shkëmbit plaku Orhan. Ti shtive prapë dhe prapë. Atëherë në odë ishin katër pushkë, sa ç'janë sot. Ishin dhe disa pisqolla të mbushura plot.

«Prite Dan Zagorën, qen!» — thërrisje ti, bir, dhe i shkrehje ato armë njëren pas tjetërs. Unë kafshoja dorën dhe po më mbyste një si gulç. Doja që ti ta përllaje atë qen, por ai fshihej mirë pas shkëmbit dhe ti nuk e kuptoje se vetëm me një kobure mund të shkoje atje dhe të mbaroje punë.

Unë pashë se si burrat e armatosur të Murhanëve e rrethuan kullën. Prijësit kishin lënë kuvendin e besës dhe po vinin vrap pas Selës, Harunit, Ejupit, Sahitit. Veç, sa çel e mbyll sytë kulla u mbush me tyta. Plaku Orhan deshi të dilte nga shkëmbi, po krisën njëherësh dy pisqolla dhe ç'ishin aty pranë gardhit u rrasën në tokë.

Sela hyri si furtuna në avlli. Ejupi ishte nxirë si futa. Sahiti thërriste të mos përdorte kush armë. Edhe Burhani i tyre hyri në oborr duke u thirrur atyre të fisit të vet. Im shoq ngjiti shkallët dhe shpërtheu derën. E dija, ai mund të ma vriste djalin që po bëhej shkaktar i prishjes së besës. Të dyja pisqollat i mbante në duar. U hodha përpara tij dhe ia zura armët.

«Mos djalin!!» — i thirra. Nuk e di as sot se si u ndodh mes nesh dhe djalit ai Sahit Gega, ai xhevahir, që duket një grusht njeri.

«Mos djalin!» — thirri edhe ai me zërin e tij si një ulërimë. Ejupi ia ngriti pisqollat lart dhe i tha i qetë:

«Pa prit njëherë të marrim vesh si është puna.»

Ndërsa ti, bir, qëndroje te frëngjia me një kapaklie në dorë, drejtuar përsëri andej nga shkëmbi. Armët e shprazura ishin lënë në rrëmuje aty mbi qilim.

«Ja ku më ke, tatë! — the. — Vritmë, derisa nuk e vrava dot atë qen. Vritmë! Ç'pret? Unë jam Dan Zagora!»

Sela turfullonte. I kishte hipur gjaku në kokë.

«Mos e prekni djalin! — tha Burhani. — Fajin e ka Orhani ynë, që e ngacmon vazhdimisht djalin. Ky nuk ka faj. Ta kishe vrarë, mor bir, ta kisha bërë gjakun hallall këtu mes burrave. Ti je tamam djalë. Hajde këtu, hajde! Merre koburen time! Po e prisha besën unë, qëllomë me të. Dhe... po e prishe ti, të mirë mos prit prej mbledhjes së dheut!»

Ti, bir, e shikoje sikur të shikoje bishën.

«Nuk e dua, — the. — A nuk e shikon sa armë që kemi?»

«Merre, bir, merre! — të tha Haruni. — Merre, se arma nuk do vetëm supe, por edhe kokë...»

Sela nuk foli më asnjë fjalë. Ty të mori Ejup Topojani dhe dolët. Burhani i nisi të vetët. Sherri u shua. Sela atë ditë theri një dash për prijësit dhe shtroi drekë. Gjithë kohën ti qëndroje pranë Ejupit dhe në brez të ndrinte koburja e Burhanit.

Ja kështu e nise ti, bir. Kështu. Armët nuk heshtën. I bëre ti të mos heshtnin. Vetë Burhani i tyre ta dha të vetën. Dhe që nga ajo ditë ti mban dy në brez. Unë atëherë nuk e dija që do të vinte kjo ditë dhe ti, bir, të më udhëhiqje kuvendin e burrave në mbledhjen e dheut. E ku ta dija?»

*
*   *

Aty nga mesnata frynte fllad i lehtë dhe zhurmonte korijsa. Ai bridhte e lodronte mbi filizat e rinj të lisit,

mbi degën e mollës që po kuqëlonte, mbi misërishten që lëshonte atë erë dehëse të njomështisë së kallirit me kokrrën qumësht të bardhë.

Në të djathtë të përdheses së Harun Krevenës, bash nën hijen e mollës së madhe kërciti një degë. Ajo e kishte pritur te dritarja tërë këto orë, e bindur se ai do të vinte të takohej me të përpara se të nisej për në luftë. Vajza ishte veshur e armatosur burrisht dhe tani priste me padurim ç'do t'i thoshte ai... Tirqit, brezi, xhamadani, koprana, thika, kapaklia, celina! Eh, sa e emocionuar që ishte! Do të shkonin bashkë atje, në luftë. Po ç'do të thoshte ai?

Jelekun e hollë të vajzërisë, që i shtrëngonte gjirin dhe i sillte gjithë atë mundim, e kishte hequr. Tani kishte një këmishë burrash dhe mbi të një fanellë të leshtë me mëngë të gjata. Xhamadani i bukur prej shajaku qëndronte i lirë. Ai zberthehej menjëherë. Menjëherë ndër ato tri-katër kopsa, natyrisht, po të donte ai. Ai do të vinte dhe ajo do ta pyeste. Ç'do të bënin? Sa do të zgjaste lufta? Si do të bënin? Do të martoheshin. apo jo? Në këtë takim nuk kishte kohë si herët e tjera. Bile nuk kishte kohë fare. Ja, sa të dilte Ylli i Mëngjesit. Kurse herët e tjera! Ah, si e puthte ai në gjoksin e badhë qumësht. si dehej duke shikuar sytë e saj. Sytë e tij ishin më të bukur. Ajo ia sodiste qetësisht. Dhe ai e puthte, e bënte lulëkuqe, sa deheshin e harronin botën rreth e rrotull. Por asgjë më gjatë, asgjë!

Ajo vërejti nën hijen e mollës së madhe, po nuk pa gjë. Lëvizi perden te frëngjia dhe ai u përgjigj. Si zakonisht, theu një degëzë. Ai! Hëna shkëlqente mbi mollët, po poshtë hijet ishin të rënda dhe ajo nuk e dallonte dot. Ai ishte atje. Ajo futi gërshetin nën kaporanë dhe doli. Kaloi lehtë derën dhe iu soll përdheses nga prapa. U drejtua atje, ndërsa zemra i rrihte me rrëmbim.

Mirë po qe ai, po sikur të jetë ndonjë hajdut mollësh? Atëherë ia tregoj qejfin. Jo, jo. Ai është. Ajo e pa si ishte ulur pranë gardhit. I kishte ngulur sytë dhe nuk

lëvizte fare. Ajo nuk e kuptoi se çfarë po ndodhte në shpirtin e tij.

Ajo nuk ishte Lumjana, po një djalë i bukur, i armatosur. Po ky djalë i bukur nuk ishte nga ata që vinin ta vrisnin, ishte një dhëndër. Jo, ishte më shumë. Lumjana! Hëna i lau fytyrën në argjend, ra mbi gjoksin e ngritur dhe i shkëlqeu gërshetin. Ajo!

— Më prite shumë?

Ai nuk i foli. U ngrit dhe u afrua pranë saj.

— Më prite shumë? — e pyeti përsëri ajo.

— Qëndro pak në dritë. Në dritë! — tha ai dhe ajo doli përsëri nën dritën e hënës. Hëna ra mbi buzët e kuqe shegë e plasur dhe ai u turbullua, kurse ajo qeshi. Ai e tërhoqi nën hijen e rëndë të mollës.

Ajo deshi t'i thoshte diçka, por ai nuk e la.

— Të lutem, eja dhe ulu këtu. Ja, këtu. Mos më fol. Pastaj...

Hënë s'kishte, natë s'kishte, dritë s'kishte, zogjtë pushuan. Bujonte vetëm jeta e thjeshtë, e pastër, e singertë dhe e bukur si dashuria.

Pastaj një rreze drite shkëlqeu mes degësh dhe erdhi e ra mbi gjoksin qumësht të bardhë. Ajo tha diçka, por ai nuk e la të vazhdonte. Ai nuk kishte si ta shikonte nën hijen e rëndë të mollës, por ajo, që e ndiente zjarrin, e dinte se buzë, gji e faqe ishin bërë lulëkuqe zjarri.

— Në shtator do të të lyp, në tetor do të të marr!
— tha ai dhe e përkëdheli me dorë mbi flokët.

— Më shpejt! Më shpejt! — i tha ajo.

— Po mirë. Këto ditë në Prizren, sa të vijë Rudana dhe të takohet me të tutë. Martesën kur të duash. Po ti, do të vish?

— Do të vij, — tha ajo. — Do të vij që sonte.

Ajo i vuri dorën mbi gju dhe ai ia mori e ia shtrëngoi ndër duart e veta.

— Po shkojmë në luftë.

— Në dasmë! — qeshi ajo. — Në dasmën tonë.

— Vërtet, në dasmën tonë. E di sa më gëzove me

këto armë? E di sa e bukur je bërë? Oh, ç'fatbardh që jam unë! A e di sa e bukur je?

— S'ma merr mendja.

— Sigurisht. Ti as që e merr me mend, se nuk e shikon veten. Unë të pashë nën këtë hënë të shtrenjtë të luginës sonë. Këtë nuk do ta harroj kurrë! Kurrë! Edhe në luftë do të të kujtoj vetëm kështu, nën këtë dritë që më vjen pranë dhe më fal gjithë jetën. Se si më dukesh kështu e armatosur.

Ajo qeshte dhe cicëronte në gjoksin e tij.

— Armët janë paja ime! M'i ka përgatitur nëna Rudë dhe m'i solli baba Run!

— A thua vërtet të jenë marrë vesh?

— Nuk e di. Po ata e kanë kuptuar që ne kemi lindur veç për njëri-tjetrin. Për mua s'ka jetë pa ty, shpirt! Aman, ruaju. Ruaje veten, se pastaj...

— Çfarë pastaj?

— Nuk e di.

— Unë nuk di të këndoј si disa të tjerë. Po më duhet ta këndoј atë këngën që këndoјnë të gjithë.

— Cilën këngë?

More djalë jезit, o, more djalë!

Ço një fjalë e më lyp, o, more djalë!

Ajo uli kokën dhe nuk foli.

— Jana, unë do t'i them nënës të të kërkoјë...

— Thuaji.

— Që sonte.

— ...

— Martesën do ta bëjmë kur të duash. Ja, sa të mbarojmë hallet...

Hijet e mollës ishin të rënda. Ato u zgjatën e u zgjatën. Hëna ikte me nxitim drejt perëndimit dhe atyre u shkaktonte një mundim dhe dhimbje të patreguar. Ajo e ndiente veten të lehtë dhe ishte gati të shkonte tok me të jo në Plavë, por edhe në fund të botës. Gëzimi i vinte si një gulç në grykë. Donte të qeshte me zë të

lartë, të thërriste, të këndonte. Po nuk mundej. Ishte natë dhe njerëzit tok me ata të dy do të shkonin në luftë.

— Jana, ti nuk duhet të vish sot me ne.

— Përse?! — ajo u largua menjëherë prej tij. E shikoi drejt në sy. Ata ishin të ëmbël, të dashur si asnjëherë.

— Do t'i prish karvanit të grave me kushtrimin e dytë. Me ç'shihen punët, do të ketë kushtrim të dytë. Gratë do të na sjellin ushqime dhe veshje. Le që ato do të vijnë, edhe po të mos jepet kushtrimi i dytë. Atje kanë burrat, djemtë dhe vëllezërit. Kurse, po krisi, ato do të vijnë të na lidhin plagët. A e di se ne nuk bëjmë dot asnjë hap në luftë, sikur mos ta dimë se pas ju kemi ju gratë, motrat dhe nënat tona?

— Baba Run dhe nëna Rutë nesër do të vijnë me ju.

— Ata le të vijnë, ti do t'i prish karvanit të grave.

— Do të plas vetëm.

— Ke të mitë, Jana. Nëna mezi të pret. Ti nuk e di sa të do nëna. Veç mos ma tremb me këtë pisqollë...

— Ah, s'trembet nëna Danë, jo. Por unë doja të vija nesër, se baba e ndien veten keq. Babë i padjalë... Nesërmbrema mund të vij në Prizren dhe për karvanin kthehem kur të jetë nevoja.

— Jo. Karvani mund të vijë pasnesër.

— Mirë pra, po e lëmë si thua ti. Unë do t'i prij karvanit. Gjallë a vdekur, unë me to do të hyj në Prizren, sa të çoni fjalë.

Morën armët, i ngjeshën dhe dolën nga hija e rëndë e mollës së madhe. Hëna ishte zbehur e zbardhur.

— Ku do të vesh tani? — e pyeti ajo.

— Te nëna. Mos kujto se harrova, — qeshi ai dhe kapërceu gardhin. Ajo qëndroi aty derisa ai u fut në obo-rrin e Dëliajve.

«O, zot, — tha me vete ajo, — sa e lumtur që jam! Si m'u mbush shpirti me fuqi kështu! Dhe sa i pashëm e i bukur që është Dani im! Ende më djeg zjarri kraharorin. Si do të jetoja, ç'do të bëja në jetë sikur mos të kisha dashurinë e tij? Dan, ruaje veten», — tha me vete, duke menduar luftën, për të cilën ishte gati të shkonte një minutë e më parë edhe vetë.

KAPITULLI I KATËRT

Ai erdhi me një frymë nga fshati në atë vendin që quhet Kodra e Elezit. Ishte një dushkajë e freskët dhe tani, ende pa dalë Ylli i Mëngjesit, lëshonte një erë të këndshme lisi. Aty e kishin lënë takimin me Harunin, Ejupin dhe Sahitin. Ai donte të ishte atje dhe t'i priste, por, sa kaloi Drinin, pa se ata kishin nderur zjarr. Kur u afrua, pa kuajt e tyre dhe u sigurua që ishin ata. Vullnetarët grupe-grupe rrinin sa andej-këndej.

— Dan, erdhe, mor bir? — e pyeti Sahiti.

— Po ju paski ardhur që në darkë!

— Ja, s'ka pak, — tha Ejupi. Ky ishte shtrirë pranë zjarrit, po nuk flinte. Haruni po ngjishte duhan në llullë.

— Më duket po vijnë, — tha Haruni.

Dani shikoi andej nga bregu i lumit dhe pa grupet e para. Një pjesë po kalonin në trap. Disa pritnin radhën në breg. Një grup tjetër u fut në va, atje në të majtë të Kepit të Kurrnjanit. Tëhu në fushë ai pa një grup

të madh që po vinte me shpejtësi dhe bisedonin me zëra të lartë.

Ai u mënjanua aty afër dhe ndenji. E dinte se të gjitha grupet do të qëndronin në Fushën e Morinës. Atje do të organizoheshin në njësi të rregullta dhjetëshe, njëzetëshe dhe qindëshe.

Ende ishte natë. Qielli ishte në blu të thellë dhe yjet xixëllonin si në mbrëmje. Ai e kuptonte. As vetë, as prijësit, as vullnetarët nuk e kishin pritur Yllin e Mëngjesit. Secili donte të ishte përpara shokëve atje në fushë. Të gjithë i kishin sytë në Prizren. Ndjenja e padurimit që u kishte pushtuar shpirtin tani kishte kapërthyer tërë luginën. Ajo frynte si kjo erë e natës së bukur që lëviz gjethin dhe kishte hyrë nëpër kulla, ndër vatra, kishte zgjuar e ngritur peshë jo vetëm vullnetarët kryengritës por edhe nënat, gratë, pleqtë, fëmijët. Koka dhe zemra e Shqipërisë ishin atje në Prizren, në atë këshill. Prandaj, me sa shihej, askush nuk po e prishte Yllin e Mëngjesit.

Edhe herë të tjera ishin nisur për luftë. Kështu grupe-grupe. Por ishin pak dhe, pasi ishin gjakosur, ishin kthyer në luginë vetëm një pjesë. Tjetra kishte mbetur atje. Në vend të saj kishte ardhur kënga.

Kështu u nisën edhe dy vjet më parë. Grupe-grupe dhe tërë zhurmë. Shkuan.

I kujtohet mirë, sepse atje iu vra i ati, Selë Delia. Vërtet që Dani nuk e di se çfarë shkruan e çfarë nuk shkruan historia. Po një gjë e di mirë. Për atë betejë deri tani nuk ka folur kush veç luginës. Lugina po. Ajo këndon këngën:

*Bini, djem, o djemtë e Selë Delisë,
se arriti dita e lirisë!*

As ata vetë nuk e kuptonin se ajo ishte një betejë e veçuar e një grushti shqiptarësh. Luftuan kundër asqerit turk dhe as që ua merrte mendja se do të vinte kjo ditë kur qeveritë fqinje, sapo e morën veten kundër turkut, zgjatën duart mbi tokat shqiptare. Jo, jo. Atëherë

të pas varrimit dhe vendosën që në krye të kuvendit të besës të kishin Dan Delinë. Mbledhjen e dheut do ta thërriste tani e tutje vetëm ai, i biri i Selë Delisë. U kthyem në Lumë pa Selën, po me këngën:

*Ani, kur vikati ai Ejup Topojani,
ani, more, nëntë llogoreve ua dha zjarrin!
Ani, Sâhit Gega, hipur në kalin gjok,
ani seç po bën yrysh e në top!
Ani, bini, djem, o djemtë e Selë Delisë,
se sot erdhi dita e lirisë, more!*

*
*   *
*

— Dan, çohu, mor bir! — thirri Ejupi. Ata të tre ende po ngroheshin pranë zjarrit dhe kujtonin se vërtën Dan Delia po flinte. Po Dani nuk po flinte dhe nuk ua prishi bisedën.

— Bëmë mirë atëherë, — tha Sahiti duke ndjekur fillin e fjalës.

— E përse bëmë mirë? — e pyeti Ejupi.

— Mirë, bre burrë. Ky do të jetojë më gjatë se ne. Dani e kishte dëgjuar edhe një herë tjetër këtë. Për se po bisedonin këta?

— E ç'del nga kjo?

— Ç'del? Qysh ç'del? Ai do të jetojë më gjatë dhe hallet e Lumës do të jenë edhe më gjatë. Mbledhja e dheut të dijë përse të bëhet dhe jo për dokrra Murhanësh.

— S'e ke keq, — tha Ejupi.

Dani qëndronte shtrirë, me duart nën kokë. Mbi të qielli ishte i kaltër, i hapur. Yjet po zbeheshin. Atë ishin tufa-tufa, si vullnetarët që po vinin atje poshtë rrëzë Dushkajës së Elezit. Diku i zuri syri një yll të veçantë, të lodhur, të kequr, që dukej sikur kishte mbetur prapa shokëve. Ndriçonte si një xixëllonjë. Mendoi se edhe ai vetë në këtë çast i ngjante atij ylli dhe e ndjeu veten fare të vogël.

— Ah, sa halle na ranë në luginë! — tha njëri nga ata të tre.

— Se mos vetëm në luginë... .

— Ata të mëdhenjtë e Evropës... Ah, sikur t'i kisha të gjithë tok! — Ejupi nuk e mbaroi fjalën.

— Puna e një populli është si puna e një shtëpie, — tha Haruni. — Ngrihet Murhani dhe vendos: «Kjo shtëpi të mos jetë shtëpi». Edhe ai i shtetit të madh thotë: «Shqipëria të mos jetë Shqipëri!» A durohet? S'durohet. Atëherë calinën në dorë dhe, o burra! O me nder e nën diell, o...ku je, moj vdekje!

— Kur u pe me Abdyl Toskën?

— Para tri ditësh. Isha tok me Danin...

— Çfarë e çfarë duan në Veri?? — e pyeti Sahiti.

— Plavën e Gucinë njëherë. Pastaj vijnë me radhë, — ofshau Haruni.

— Kur të vdesim ne, — foli Ejupi i qetë.

Dan Delia i dëgjonte dhe dëshironte që ata të vazhdonin, por ata e ndërprejnë bisedën. Po frynte era e lehtë e mëngjesit.

«Unë e ndiej, — tha ai me vete, — e ndiej. Ja, kjo erë e lehtë që lëkund gjethen e lisit është fryma e luginës sonë. Ajo nuk kapet dot. Atë nuk do të na e grabisin dot. Kurrë! Kurrë! Jo, jo! Ky është shpirti i popullit tim».

Dikur krisën përsëri pushkë. Dan Delia u ngrit ndenjurr.

— Dan, mor bir! — e thirri Haruni.

— Tani është bash koha, — tha Ejupi.

— Për hajër na shkoftë kjo ditë! — tha Sahiti dhe ngriti lart e qëlloi me kapaklie. Një kryengritës kishte qenë në gjumë nja dhjetë hapa larg tyre. Ai u ngrit ndenjurr dhe qeshte pa i hapur sytë. Ishte një djalë i ri, që ende nuk kishte vënë brisk në faqen e rreshkur nga era dhe dielli. Ata e panë dhe i thirrën që të mos shqetësohej, por ai qeshte. Ishte njëri prej grupit të shoqëruesve të Sahitit prej Brekije.

Karakolli turk qëndronte nja njëqind hapa larg urës së drunjtë të lumit Luma. Ky vend kyç thirrej me disa emra: Kullëlumë, Lumëkullë, kurse fshatarët e thërrisnin Kulla e Lumës. Ishte një vend strategjik për prita dhe kyç për kalim. Luma e ndante kodrën thellë mes dy brigjeve shkëmbore e të thepisura. Përpara, jo larg, kalonte Drini i Bardhë dhe bregu i tij matanë ishte edhe më i lartë dhe më i thepisur. Si të futeshe në këtë grykë, që natyra e kishte bërë një kurth të vërtetë? Aty vinte rruga e qerreve nga Prizreni, aty ishte një rrugë që zbriste mes shkurreve nga Lugu i Ujqve, aty vinte përgjatë Lumës rruga që kalonte në Vaun e Rexhepit, aty vinin rrugëtarët e largët nga thellësia e Shqipërisë. Karakolli turk e ruante me fanatizëm këtë pikë. Dhe e kishte si një vendburim prej të cilit merrte taksa suplementare, ashtu siç i tekej çaushtit apo xhandarit që kishte aty. Ose, kuptohet, vetë fshatarët, për ta pasur mirë me ta, ndodhte që u jepnin diçka «në formë dhurate». Po jo rrallë, kur poshtëroheshin dhe u merrrej ajo «taksë», nuk vononte dhe pas ca, prej diku, si rrufe në të kthjellët, kërciste një pushkë dhe binte në tokë njëri nga rojat. Kështu që rojat turke kishin e s'kishin mend në këtë punë.

Kulla e tyre ishte një ndërtesë dykatëshe, e gurtë, me dy baraka anëve, mbuluar me furde, si dhe tri pika vrojtimi po prej druri. E gjithë kjo përbënte atë që quhej kullë. Pushtuesit përherë e quajnë edhe sot Lumëkulla, kurse vendësit vetëm Kulla e Lumës.

Një nënrepart vullnetarësh qëndroi përpara pikës së parë të vrojtimit tërë zhurmë e rrëmuje. Vetëm pas një çasti ata nga njëzet-tridhjetë u bënë nja pesëdhjetë burra. Të gjithë i kishin futur armët nën guna e nën qyrqet prej lëkure qengjash. Po kishte edhe nga ata që nuk kishin me vete as qyrqe e as guna. Po, kuptohet, një lumjan është i veshur i tëri në lesh, që nga çorapët, tirqit, brezi, xhamadani, fanella me mëngë, kaporana e deri te qeleshja. Të gjitha këto endeshin nga duart e arta të lumjanës. Kjo lloj veshjeje është aq e

sigurt për shëndetin, saqë, e more s'e more qyrkun e lëkurtë, fli i qetë, kudo që të jesh, se nuk ftohesh. Por ama, në një rast të tillë, armën nuk ke se si e fsheh. Prandaj, kush kishte qyrk e gunë, doli në ballë të tyre. Vetëm për një çast u krijua një tension mosbesimi. Roja turke doli nga vendroja dhe po shikonte këtej.

— T'ia këpus një plumb atij harabeli në atë degë?
— tha njëri.

— Mos! — thirri një tjetër. Zëri që i fortë, urdhërues.

— Si t'ia bëjmë? Po sikur të bëjnë kontroll mbi kafshët e ngarkuara ose mbi ne?

— Po guxoi të prekë të parin, ti ke çashin, ju të tre kullën e parë, ju aty derën e binasë së gurtë, ju dy frëngjitë. Ju atje keni kullën e dytë, ju të tretën... Sa hap e mbyll synë, këmbë mos lini të gjallë!

— Fjalët nuk qenë kështu, he burra. Këta qena sa bukur e lozin pjesën dhe bëjnë sikur kanë mbyllur një sy ndaj Lidhjes.

— Lëre besën e tyre. I pabesi nuk ka besë kurrë.

— Mua më duket sikur i kanë ulur pendët që kur humbën luftën me Rusinë. Sikur e kanë mbyllur një sy ndaj kësaj që po ndodh te ne.

— Nuk dihet ajo punë. Ndoshta këta do të na pengojnë të parët.

— Përse nuk kaluam në Vaun e Rexhepit?

— Burra, mos e turrni fillin hollë, se ju mbyl të ftohtët, — tha njëri nga djemtë dhe u priu përpara atyre që po bisedonin me zë të lartë.

Çausi dhe dy rojat ishin mu në mes të rrugës.

— Për ku kështu? — i pyeti ai.

— Në shehër, e për ku tjetër?

— Ç'ishin ato armë që dëgjuam?

— Pse, dëgjuat gjë ju?

— Edhe po tallesh?

— Jo, bëj shaka.

Grumbulli i vullnetarëve të armatosur sa vinte dhe shtohet pas djalit. Disa qeshën. Çausi kapadai e kup-

toi se ishte i asgjësuar në vend sepse kolona u përhap anëve të rrugës.

— Lërinë të kalojnë, — tha. — Janë tanët këta...

— E shikoni sa i mirë është bërë ky çausi i Kullës së Lumës?! — qeshi djali. Çausi qeshi nga e keqja dhe po shikonte kafshët e ngarkuara që ecnin përpara tij.

— Mos u zgërdhi kështu, se i bën të fala sat ëme, — tha dikush në kalim. Po çausi nuk e kuptonte gjuhën shqipe tashmë dhe vazhdonte të qeshte.

— Shpejtoni, burra! — thirri dikush. — Jemi vonë!

— Qenat, na dorëzuan si berrat në konferencat e tyre dhe tani na hiqen si miq. Pt, pabesi e poshtër!

— Mos shaj ti atje, se ndyn gojën tënde! — tha një tjetër.

— Edhe pastaj thonë se gjoja e ka mbyllur një sy sulltani...

— Kush e ka thënë këtë? Mos Murhani?

— Shife, shife, budallai... Po në Prizë përse vemi, apo t'i qesim petulla marshallit? Do ta shikosh që sonte nga darka ç'ka për të ndodhur.

— Ç'ka për të ndodhur?

— Do të shohësh. Pa shpejtoni, se jemi vonë! Të tjerët arritën në Morinë. Mos jemi jashtë planit?

— Ani, formojmë njësit të ri e të bëjmë ty çaus.

— Gradat e turkut mbaji për vete. S'jam soj Murhanësh unë, të lëpij çanakun e turkut. More vesh?

— More, vërtet, si nuk m'i zuri syri këta bajraktarët, çifligarët, hoxhallarët, shehlerët, tyxharët tanë? Ku janë kjo farë burri?

— Luftën e bën kush e bën, vendin e gëzon kush e gëzon. Eh, si është ndërtuar kjo jallane!

— Luftën e bën ky gjoks. Përse mërzhitesh ti, babush?

— Më fal! — tha ai i moshuari.

— Jo, po mos më tërbo. Pasha besën, të ishte puna për para o për grada, këmbën s'e luaj nga kulla ime,

edhe vetë sulltani të vijë e të më lutet: aman, bre Ibish, eja, se e kam keq Perandorinë! S'ë luaj e nuk e luaj këmbën. Po i them: Pa kris b... dhe mos të ta shoh atë surratin tënd!

Ai nuk vazhdoi se e mbyti zhurma e të qeshurit.

*
* * *

Në fushën e Morinës vërtet ishte dyndur lugina. Kishte zbritur një valë aq e madhe njerëzore, saqë i kishte kaluar kufijtë e dy batalioneve. Dy ishin forcat e fshehta që vepruan me kaq madhështi në zgjimin e popullit në një çast të tillë: lajmi se e gjithë Shqipëria po ngrihej më këmbë për nderin e vet preku në sedër çdo lumjan, që ishte edukuar ndër breza me atë natyrën krenare, të mençur e të panënshtuar dhe njoftimi se Milani do të vinte e ta ndante Lumën mes për mes ndër dy brigjet e Drinit. Kjo do të ishte fatale për Lumën, se i hiqte Prizrenin dhe Kosovën, ku malësia merrte bukën, veshjen dhe tregun e gjerë të qytetit. Lëre pastaj që ky lumjan kryengritës nuk kishte mësuar as elifin e nënshtimit për katërqind vjet nën turkun e jo të duronte Milanin...

Një grumbull i madh vullnetarësh po pushonte anës rrugës në lëndinë, fare afër bregut të Drinit të Bardhë. Mes tyre dikush këndonte dhe i binte çiftelisë.

*Oj fusha e Korabit, e mjera unë-o,
qysh na ndave së gjallit, e mjera un-o!*

Dan Delia kishte qëndruar në rrugë në një vend të ngritur, mes një grumbulli vullnetarësh të rinj. Të gjithë i mbanin armët zbuluar sikur donin t'ia tregonin njëri-tjetrit. E pse jo? T'i shikonin. Armët ishin njëra më e bukur se tjetra. Dani i kuptonte ata sikur të ishte në zemrën e secilit.

Mbi ta binte bardhësia e mëngjesit. Qielli i kaltër

sikur mbështetej mbi kaporanat e zeza, mbi mëngoret e tirqit e bardhë e mbi armët e ftohta. Vetëm zemrat e këtyre njerëzve ishin tërë jetë dhe zienin për veprim. Si do t'ia bëjmë? Mendoi ai. Duhet organizim i këtyre. Rrëmuja nuk të lë të bësh asnjë hap më tutje. Ku do të vemi kështu?

Disa bisedonin me zë të lartë aty afër.

— Jua them unë, na e ndanë Shqipërinë si mall pa zot, — e vazhdoi fjalën njëri prej tyre. Ishte një burrë në moshë, që Dan Delia nuk e njihte.

— Na e ndanë, na e ndanë, — tha një tjetër.

— Ende jemi gjallë, burra, Mos ulëri ti atje...

— Unë nuk ulërij, po them të vërtetën. Na e bëjnë mishmash qentë e Evropit.

— Kur të vdesim ne, po. Atëherë na qaj me kujë edhe ti...

— Ti, babush, o mbylle atë shkarpën, o shko e na ruaj bravaret. — Burri ia këputi një së share nga ato që nuk i kap lapsi.

— E megjithatë, unë një gjë e kam të qartë: Perandoria na tradhtoi.

— Pse, cila nga perandoritë nuk na ka tradhtuar? — Ky quante perandori tërë Fuqitë e Mëdha të Kongresit të Berlinit.

— More burra, po ai cari rus ku e çoi atë Çernajevin e vet? Ku u mbyt ai burrë?

— Kishte ardhur të gjente çifligjet bregut tonë të Drinit, po gjeti të ëmën atje në kufijtë tanë me Malin e Zi.

— Edhe Austria donte një copë.

— Edhe Italia.

— Veç armët tona i duan të gjitha, burra. Asnjëra nuk pranon copë...

— Një gjë nuk e marr vesh: ja luftuam, ja fituam. Po qysh do t'i mbrojmë kufijtë tanë? Të tjerët kanë qeveri, kanë shtet, kanë ushtri, kurse ne...

— Këtu është e gjitha! — tha Dan Delia. — Kjo është, vëllezër. Neve na duhet koka. Shteti ynë. Jo një

kokë që ta shtrydhë popullin në emër të perëndisë. Po një kokë që e do dhe i dhimbset populli. Një shtet të tillë mund ta fitojmë vetëm me këto! — ai ngriti armën lart. Zëri i tij ishte plot zemëratë.

— Drejt e ke, mor bir, shtetin do ta fitojmë vetëm me to. Askush nuk ta fal. Prej kurrkujt s'ke ç'pret.

— Më sa mund të presim petulla nga qielli, — qeshi dikush.

— Çohuni, burra! Përpara për në fushë të hapur! Të gjithë të radhiten sipas fshatrave, fiseve, togave e kompanive të tyre. Asnjeri nuk lejohet të shkojë si bagëtia në Prizren, përndryshe do ta kthejmë.

Zëri i Dan Delisë ishte i çeliktë, i zemëruar, plot mlllef e dhimbje. Masa e vullnetarëve u ngrit, u dëgjuan thirrje andej-këtej dhe për ca kohë ata nuk lëvizën, derisa gjetën edhe vullnetarin e fundit, që e dinin se e kishin me vete. Pastaj kolona u nis përpara, mes Fushës së Morinës e gjatë, e rregullt. Anëve të saj ndonjë kalorës shpejtonte të zinte grupin e tij. Ata që kishin kafshët e ngarkuara dukeshin grumbuj-grumbuj në trupin e kolonës.

Dan Delia ishte përsëri i shqetësuar. Ai mendoi që ta ndalonte kolonën në të dalë, te gryka e Morinës dhe atje të shikonte me sytë e tij, pasi të bisedonte me të gjithë prijësit, si ishin e sa ishin forcat vullnetare.

KAPITULLI I PESTË

Ata ishin komandantë të njësive të fshatrave e të fiseve të tyre. Po këto njësi shpesh përbëheshin nga dhjetë-dymbëdhjetë vullnetarë dhe futeshin komplet në një njësi më të madhe e atëherë ajo mbetej një njësi e vogël, një skuadër që bënte një celulë kompakte e me njerëz të lidhur ngushtë me njëri-tjetrin. Një qindëshe kishte pesë prijës e secili prej këtyre kishte nga dy njësi të tilla të vogla nën komandë. Pesë qindëshe të tilla përbënin një batalion. Po në grykën e Morinës ndodhi që një prijës nuk kishte dhjetë — kjo ishte gjëja më e rrallë — po dyzet e më shumë burra, që nuk pranonin kurrsesi të ndaheshin dhe as të kishin prijës tjetër. Aty po, u pranuan me dëshirë ekonomatët që u caktuan. Kështu që një kompani nuk kishte më njëqind, po dyqind dhe dyqind e pesëdhjetë vullnetarë dhe s'kishe si e quaje më as kompani e as batalion.

Në konsultën e prijësve u mor vesh se efektivit ishte tepër i madh, po kjo nuk solli asnjë shqetësim sepse u sqarua shpejt se të gjithë ishin ndër grupime të rregullta, që pritnin vetëm komandë për të treguar trimë-

rinë, besnikërinë dhe devotshmërinë e tyre për vatanin e marrë nëpër këmbë. E të gjithë i bashkonte jo vetëm shpirti i zgjuar i kombit që po grabitej, por edhe sedra e vvarë nga zhgënjimi i madh prej Perandorisë Osmane.

Kolona e gjatë, e larme, dilte si gulçe-gulçe prej grykës së Morinës. Aty lugina hapej në një horizont të gjerë, të largët. Tutje, larg në verilindje, tej fushës ngrihej si i përgjumur mali i Drenicës, ndërsa përpara, mbi Prizren ngrihej lehtë një mjegull e imtë, tinzare. Siç dukej ajo përfitohej nga shtrati i Bisticës zhurmëmadhe e përhapej në të dyja anët e ngrihej lart rrëzës së kalasë, ku tretej në relievin e përthyer. Dukej fantastike kjo pamje nga kreu i kolonës që doli te Kodrat e Zhurit dhe po e shikonte nga lart. Mbi mjegullën gënjeshitare dilnin minaretë si ca thika të mprehta të ngulura në trupin e rrafshirës së bardhë, të butë. Rruga do të ndiqej nën Verbnicë, rrëzë kodrave të Bilushës e do t'i dilte qytetit nga jugu. Këtë rrugë e kishte caktuar Këshilli i Lidhjes.

Pikërisht në hyrje të qytetit kolona qëndroi. Një grup kalorësish qëndroi në një sukë, prej nga dukej tërë trupi i kolonës që i varej trupit të kodrës.

Një fjalë kaloi me shpejtësi gojë më gojë: «Abdyl Toska kërkon prijësit». Pas disa minutash suka ishte mbushur plot me burra që rrethonin Abdyl Frashërin, Sulejman Vokshin, Ymer Prizrenin, Iljaz Dibrën e ca të tjerë. Nga prijësit e Lumës kishin ardhur nja njëzet veta.

— Kë keni të parë? — pyeti Sulejmani.

— Të gjithë jemi të parë në njësitë tona, — tha Ejup Topojani.

— Si të gjithë?

— Kush e ka vënë kryet nën thikë për këtë vatan, ai është veç i parë. A i shikon? Asnjëri nuk është i mbramë.

Sulejman Vokshi u ngrys, ndërsa Abdyl Frashëri vu-ri buzën në gaz.

— Të parë kemi vetëm Lidhjen, lum miku, — tha

Harun Krevena. — Si të thotë ajo, do të bëjmë ne me tanët. Jupi tha të vërtetën.

— Sa forca kanë ardhur? — pyeti Iljaz Dibra.

Sahit Gega i vuri dorën në sup Dan Delisë dhe i tha diçka që ata nuk e dëgjuan.

— Ky djali ynë, që na dha kushtrimin dje, tha se ishte fjala për një batalion pesëqindësh, po sot as që i numëruam dot, se na doli skuadra me tetëdhjetë veta. Për ushqim nuk e ngushtojmë Lidhjen. Do të bëjmë si të bëjmë për nja dy ditë o tri, kurse të tjerat i kemi, — tha Sahiti.

Ai i kishte bërë llogaritë si për vete. Kurse Sulejman Vokshin e shqetësonte jo vetëm ushqimi, por edhe furnizimi luftarak e gatishmëria. Abdyl Frashëri u afrua. Ai dukej i mallëngjyer.

— Sulejman, ja ku i ke. Ja edhe heronjtë, edhe gjeneralët. Ja ku i ke. Shiko çfarë ka Shqipëria jonë!

Ai ishte afruar pranë Sahit Gegës e Dan Delisë dhe ashtu të tre ata dukeshin vërtet si gjëja më e re dhe më e çuditshme: Abdyl flokë e mjekër në gështenjë, tërë kontrast me lëkurën e bardhë, ballin tepër të lartë; Sahiti i thyer në moshë po flokëverdhë, trupvogël si një djalë i ri dhe Dan Delia në lulen e moshës së vet.

Aty u vendos që gjithë komandat e zgjedhura të lireshin siç ishin, u treguan pikat ku do të përqëndroheshin njësitë, u bisedua për ndërlidhjen e informacionin, për disiplinën, lëvizjen e ikjen e pa rast. U mor vesh se në mes të vullnetarëve kishte disa që kishin marrë edhe berra me vete për t'i shitur në qytet që të mbulonin ushqimin. U dha urdhër që ata të grumbulloheshin në pikën e furnizimit të Lidhjes, edhe me kundërpagesë, po të donin, ose të lireshin të lirë t'i shitnin. Erdhi një vullnetar nga kolona dhe i gjeti në bisedë e sipër. Ai u tha se ekonomatët e Lidhjes i kishin blerë dhe kishin formuar tufën e re për vullnetarët. Njësitin e Dan Delisë e vendosën në lagjen Marash, kurse Ejup Topojanin me dy qindëshe e vendosën ga-

ti në periferi, nga jugu i kalasë, atje ku nis e lartësohet kodra.

Ejupi i futi vullnetarët në korijen me lisa dhe askush nuk mundi të shikonte sa ishin e sa nuk ishin. As vetë vullnetarët e tij nuk e dinin se bënë pjesë në trupat e zgjedhura, që mund t'i hidheshin në grykë grupit të artilerisë turke të vendosur në kala.

Sahit Gega i la brekijasit nën komandën e Ejupit dhe vetë u la i lirë të lëvizte me një njësit dyskuadrash sa në një anë në tjetrën, po kryesisht të ndodhej pranë shtëpisë së Lidhjes.

* * *

Po Sahit Gega nuk e duroi sorollatjen nëpër qytet. Pyeti në shtëpinë e Lidhjes mos kishin ndonjë punë me të dhe, si la adresën, iku te të vetët, pranë korijes me lisa. Dielli i mesditës digjte dhe një avër e ngrohtë përhapej lehtë e vinte deri aty nën hije, ku rrinin grupe-grupe vullnetarët. Ata o pushonin, o pastronin armët, o ia merrnin këngës.

Pranë Sahit Gegës erdhën nja dhjetë-dymbëdhjetë fëmijë të lagjes së varfër periferike të qytetit. Këta vizitorë të lekosur e të palarë qëndruan si me frikë pranë tij dhe po e vërenin me sa dashuri pastronte celinat e lara në serm.

— Gjysh, a e ke parë Gjergj Elez Alinë? — pyeti njëri nga fëmijët, më i vogli prej tyre. Por ai foli me seriozitet të madh. Sahiti e shikoi po me atë seriozitet.

— E kam parë. Po si nuk e kam parë. Pse, ti nuk e ke parë?

— Jo, gjysh.

— Së pari, ti, mik, mos më thuaj gjysh. A nuk e shikon se jam i ri? — qeshi Sahiti. Fëmija mori kurajë dhe u ul pranë tij e i vuri dorën e dobët mbi gjunjë. Sahiti bëri sikur nuk e vuri re sjelljen dashamirëse të fëmijës dhe vazhdoi punën e tij.

— A ka ardhur me ju Gjergj Elez Alia? — pyeti përsëri fëmija i vogël.

— Yyy, tutkuni! Shif çfarë po pyet! — tha një tjetër. Ai ishte pak më i rritur, do t'i kishte të shtatë o tetë vjetët.

— Po si nuk ka ardhur. E si mund të luftoj unë pa Gjergjin?

— Po Bajlozin përse e vrau vetëm?

— Kush të ka thënë që e vrau vetëm?

— Nëna Bije.

— Kush është nëna Bije?

— Gjyshja.

— Ou! Po nëna Bije nuk të ka folur për mua?

— Jo, gjysh.

— Hëm, prapë më the gjysh, — qeshi Sahiti. I futi celinat në brez dhe u tha çunave: — Dëgjoni këtu ç'kemi bërë ne me Gjergjin... I shikoni këta luftëtarë me qeleshe të bardha? Të gjithë janë me Gjergjin. Mirëpo shih ç'po ndodh... Ai krajleviç Milani, burrë më të poshtër nuk kishte lindur nëna e vet, ia kishte shtruar e po pinë tri ditë e tri net. Lëri të tjerat, por i lëvdohej krajlevicës. «Prej nëne s'ka lindur trim si unë! Prej pele s'ka lindur kalë si imi! Askund s'ka mjeshtër që i bën armët si të miat! Aq fort ishte lëvdur, sa krajlevica ishte mërzhitur. Nuk e duroi e i tha: «Gjithë këto vite martese që kemi bashkë, e trim, si nuk ma sollë një shqiptar rob që t'ua bëj dado fëmijëve?» Brof, ai bën ai derr krajleviçi. Vesh e ngjesh armët dhe fërt e po bie në Kosovë. Papo ndesh një trim të madh mu-staqezi që kishte një kalë të madh dori. Ai kali vetëm jelen e kishte të gjatë sa i zbriste deri në shalë. Hë, thotë krajli, ja një shiftar që më duhet mua. «A ma shet, o shiftar, këtë dori?» «Jo, o krajl, nuk e kam për ta shitur!» — ia ktheu trimi. «Atëherë ma fal?» «As ta fal, se jam fukara», — ia ktheu trimi. «Atëherë po ta merr ai derr krajli. «Kurrë falë mos të qofsha!» — ia priti trimi. Papo t'u zunë dhe bejlek bënë. Po doriu i krajlit që më i lehtë dhe fluturoi fushës e u hodh ma-

tanë Drinit. Shqiptari me kalin e vet qëndroi dhe i dha ujë kalit. Kur e pa krajl se ky u ndal, i foli andej: «Pash zotin, shiftar, ku të janë rritur mustaqet kaq fort?»

Fëmijët qeshën, po Sahiti vrenjti vetullat dhe nuk qeshi.

«Dëgjomë një llaf, or ti derr krajl Marku! Puthja b... atij doriut tënd të lehtë që të çoi shpejt matanë se, po të të zija unë, vërtet do të ta tregoja ku më janë rritur mustaqet...».

Fëmijët qeshën të gëzuar dhe Sahiti vuri buzën në gaz.

«Merre vesh, pra» — i tha trimi. «Unë jam Gjergj Elez Alia. Me tridhjetë prijësit e tu jam zënë, të tridhjetë prijësit vdekur t'i kam lënë. Tani të ka ardhur rendi ty, o krajl Marku. Po ti po bredh si lepurit. Po të zura, të mirë nuk do të kesh!».

Iku krajl. Kërko e kërko kund mos gjente ndonjë shqiptar. Shkoi e gjeti diku një pejan të varfër. E vuri përpara e po ia çonte krajllicës. Po rrugës, atje në grykë të Kaçanikut ndjeu se po gjëmonte mali dhe qëndroi. Pas pak e kuptoi se nuk po gjëmonte mali, por po i vinte ballas ai Gjergj Elez Alia. Atëherë krajlëviç Marku ndërroi rrugë dhe iku fluturim nga Kaçaniku në majën e Gurit të Zhulit. Gjergji e kishte të lehtë kalin këtë radhë; se kishte ditë që po e kërkonte krajlin. Dhe fiu, fluturoi pas tij. Edhe ne pas Gjergjit. E krajl i fiu nga Guri i Zhulit e në Zharr. Gjergji fill pas tij e ne fill pas Gjergjit shkuam në Zharr. Krajl i fiu e në Pashtrik, e Gjergji pas. E ne pas Gjergjit. Krajl i vrap e në Sharr. Gjergji në Sharr e ne pas tij. Atëherë krajl i po i kalon majat një e nga një: Kobilicën, të Zezën, Bisticën, Livadhinën e, kur arriti në Luboten, u fut në shpellë të pushojë. E Gjergji pas tij e ne pas Gjergjit te shpella e Lubotenit. Gryka e shpellës ishte e ngushtë dhe krajl i nuk dëgjonte të dilte, por edhe Gjergji ynë i madh nuk futej dot se nuk e nxinte. Atëherë i tha Krajlit: «Kërkove një shqiptar që ta bëje dado

për fëmijët e tu, ja ku na ke të gjithëve këtu te gryka, po ta mbajti, eja na merr!».

Nis e bërtet krajl Marku si derr i egër. «Amani!» — thotë. Po Gjergji mori një shkëmb të madh dhe ia vuri te gryka e shpellës. Eh, ç'po bërtiste ai derr krajli! «Aman, o Gjergj Elez Alia, mos ma mbyll grykën!» «Ani, — i tha trimi ynë, — po ta lë një dritare nga të shikosh, po jo të dalësh. Kur të të marrë malli, shiko mustaqet e mia! Po ta sjell edhe doriun tim, që e doje aq shumë. Shikoje, kur të të zërë malli për flokët e krajlicës!»

Fëmijët qeshnin e gëzonin, ndërsa Sahiti vazhdoi:

Ai derr krajli po bërtet me të madhe: «Aman, o Gjergj, më lër të shkoj në shtëpi, se nuk vij kurrë në Kosovë!» Gjergji qeshi, sa gjëmoi jo vetëm Luboteni, po të gjitha majat e Sharrit dhe e la aty e na tha të iknim.

Në atë çast e sipër pranë Sahit Gegës e fëmijëve kaloi Ejup Topojani vigan. Pas i vinin një trumbë vullnetarësh.

— Sahit, ç'po bën me cullët? — i tha.

— Shikojeni Gjergjin, djema! — tha Sahiti. Fëmijët e shikuan Ejupin vigan gati të mahnitur dhe u ngritën në këmbë.

— Mos u frikësoni, — u tha Sahiti. — Gjergji ynë i do shumë fëmijët.

— Po murtatin a do ta mundë?

— Cilin murtat?

— Atë që do të vijë sonte.

— A-ha! Posi jo. Përse rrimë këtu ne me të?

Fëmijët nuk e dëgjonin më. Ata shikonin Ejup Topojanin që shkoi te një grup që ia kishte marrë këngës me çifteli.

— Shkoni, shkoni edhe ju atje! — u tha Sahiti dhe fëmijët shkuan mes vullnetarëve që këndonin. Por Ejupi u largua, kurse fëmijët qëndruan dhe këngëtari nisi një këngë të re.

Ani, bini, djem, o djemt' e Jupës,
se sot qenka dita e luftës.
Ani, bini, djem o djem, dushmanit,
sall për hatër të vatanit, more!
Ç'po vjen Sahit Gega, hipur n'at kalin gjok,
hej, ç'po bën yrysh e drejt e n'top, more!
Bini djem, o djemt' e Sahit Gegës,
Se sot qenka dita e vdekjes!
Ah, bini, djem, ju, djem të lirisë,
se sot erdh' dita e Selë Delisë!

Fëmija i vogël, që kishte hapur me Sahitin tërë atë bisedë të rëndësishme mbi Gjergj Elez Alinë, u largua nga vullnetarët që këndonin dhe i erdhi përsëri pranë.

— Gjysh, cilët janë Jup Topojani e Sahit Gega?

— Hë! — tha Sahiti. — Cilët janë ata? Nja dy vullnetarë, ja këtu nëpër koriye do të jenë.

— Po Selë Delia cili është? Mos është këtu mes këtyre? — ai drejtoi krahun e dobët thatanik për të treguar ata që këndonin.

— Sela u vra në luftë. Por është i biri, Dani. Ai është shok i Gjergjit. Tani pa çohu e shko te shokët, se dua të fle, — i tha dhe i përkëdheli kokën e qethur rrapa-çrrapa me gërshërë.

Fëmija iku dhe ai u shtri praptazi duke shikuar diellin që lodronte nëpër degën e lisit. «Ç'do të bëhet me Shqipërinë, kur të rriten këta? — tha me vete. — Si do t'i vejë halli?».

Dielli lodronte në degën e lisit i largët dhe verbues.

KAPITULLI I GJASHTË

Në Marash, pranë blirëve lumjanët pushonin të shkujdesur. Sallat e ngrënies dhe të klubit ishin gati bosh. Vetëm në sallën e veçantë, në atë më të mirën, që ustabashi ua ruante «të zgjedhurve», kishte rreth dhjetë minuta që ishin futur konsulli rus me nja katër të tjerë. Kjo gjë ra në sy të vullnetarëve dhe ata njoftuan Dan Delinë e Harun Krevenën që rrinin nën hijen e një bliri. Përse kanë ardhur ata në Marash? Përse pikërisht në këtë lagje që është në periferi dhe si e fshehur pas kalasë? Për punë të mira nuk vijnë ata këtu, jo! Nuk i kemi parë asnjëherë të sillen këtej, thoshin vullnetarët që ishin pranë Dan Delisë, ndërsa ky nuk u dha asnjë mendim.

Ata vijuan një bisedë që e kishin nisur më përpara dhe ustabashi, tërë sy e veshë, nuk shkoi të merrte porosinë, se mos u prishte bisedën.

— Shkëlqesi, — tha njëri, — ju nuk keni faj. Ky

është një popull i tradhtuar nga Perandoria. Turqia, për interesat e saj në Ballkan, nxori në treg shqiptarët. Tani këta ndodhen të sakatuar, copë-copë, pa shtet, pa ushtri. Këta kanë vetëm një gjë: të drejtë. Edhe ne nuk bëme asgjë për ta. Asgjë, miku im, asgjë! E themi mes nesh, po erdhëm në Ballkan, rrahëm gjoksin dhe në vend të lirisë mbollëm një skllavëri të tillë që, ndoshta do t'u duhet shumë herë të ulen në tryezë Fuqive të Mëdha dhe të mos e zgjidhin dot, edhe sikur të duan. Është nyje e fortë kjo që u lidh në Berlin.

Folësi ishte një nga fytyrat e reja që po i bënte shoqëri gjatoshit, të cilin ustabashi e kishte parë edhe herë tjetër. Ai i ndiqte me vëmendje, ndonëse tregohet i hutuar.

— Më falni, po ju lutem të pranoni vërejtjen time. A nuk fituan lirinë Mali i Zi, Sërbia, Bullgaria në saje të armëve tona? A nuk ishte yni gjenerali Çernajev që shkoi vullnetarisht dhe derdhi gjakun e ushtarit për Malin e Zi? Unë nuk e kuptoj deziluzionin tuaj ndaj...

Por ai fytyrëprehti nuk po tundej nga e tija. Ustabashit i ranë në sy lëkura e bardhë dhe flokët e verdhë të harlisur mbi ballë. Me sa po kuptonte ustabashi, ky kishte ardhur nga jugu i Shqipërisë. Po nga cili qytet? Ende nuk po thoshte gjë.

— Ju as që mund ta kuptoni lirinë e disave pa skllavërinë e të tjerëve. Kështu? Mos u mashtroni nga kjo e ashtuquajtur liri. Kurrë nuk do ta ndieni veten të lirë, përderisa shtypni fqinjin tuaj shqiptar. As gjumi nuk do të jetë gjumë për ju.

— Mos doni të thoni që madhëria e tij, cari ynë, të hidhet kundër interesave të vëllezërve tanë serbë, malazez e bullgarë dhe të mbrojë shqiptarët?

— Kjo as që diskutohet sot. E di. Veç një gjë është e qartë edhe për politikanin më miop: ky popull do ta zgjidhë vetë atë që katranosëm ne në Shën Stefan e që i vunë vulën në Berlin.

Tjetri qeshi me zë të lartë. Të tjerët lëvizën sikur e dëshironin debatin. Ata nuk ndërhyjnë, por ustabashi

nuk kuptonte se me kë ishin ata që po heshtnin gjatë tërë bisedës.

— Ju jeni sentimental, — i tha gjatoshi ftohtë dhe me një ndjenjë superioriteti që ustabashit i zgjoi mëri.

— Unë nuk jam sentimental, — tha tjetri. — Ia kam lënë Riçardsonit që kur Tatjana jonë ruse e hodhi tu-tje atë. S'kam përse të jem sentimental.

— Vjet isha në Saint Petërburg. Më qëlloi të shi-koja informacionet tuaja, ku përshkruani varfërinë dhe mjerimin e shqiptarëve, krahas shpirtit të tyre kryengritës. Po ta them sinqerisht, më mahnitët me përshkrimet tuaja. Një varfëri që mund të rrëqethë edhe Dostojevskin tonë. Prandaj unë jam ndër të paktët që e dëgjoj zërin tuaj...

— Sikur edhe ju të kishit parë ato që kam parë unë, do të ulërinis.

— Po ju duhet ta dini. Nuk është faji ynë. Shteti ynë i madh në marsin e vitit të kaluar, kur mënjanoi aubzburgët nga lufta dhe u premtoi Hercen dhe Bos-njën, shqiptarët i kishte në plan t'i shpallte të lirë një-soj me vëllezërit tanë.

— Po, po. Po tani as që bëhet fjalë për shqiptarë, maqedonas, boshnjakë, hercegovinas. Jo. Tani ata janë vetëm viktima. Në vend që t'i përshëndetnim me armët tona, ua ngulëm bajonetat në shpinë. I futëm në një skllavëri të re, më të errët se nata aziatike e osmanëve.

— Shkëlqesi, juve ju pëlqen shumë stili i lartë i seminareve tona. E lëmë këtë bisedë. Le të bëjnë ç'të duan. Unë të dua ty dhe nuk ta marr për keq. Kjo punë nuk varet nga ne, që s'jemi veç sytë e madhërisë së tij të lavdishme. Ndonëse ju kundërshtova në çdo gjë, po jua them hapur: jua kam zili njohjen e thellë të gjendjes dhe psikologjisë së këtij populli. Ju jeni më shumë se një politikan, i dashur. Jeni njeri me horizont të gjerë. Po, vërtet para një viti përfshihej në protokollin tonë edhe Shqipëria?

— Përfshihej, si nuk e ditkeni ju se përfshihej! Kurse tani në Berlin asnjëra nga Fuqitë e Mëdha nuk pra-

non as ta njohë ekzistencën e Shqipërisë. Ndërsa lavdinë e saj e kanë harruar. . .

Fytyra e mprehtë qeshi dhe ustabashi pa si u tkurr si me dhimbje.

— Më ndjeni, po kur flisni kështu, më duket sikur ju shikoj mes komunarësh si shtatë vjet më parë.

— Nëse ne aristokratët rusë do të njihnim mirë atë që i ndodh muzhikut tonë dhe proletarit të Donit e të Vollgës, do të shkonim me gëzim në Pjer La Shezë vetëm e vetëm që Rusia të ndërrojë kryekëput. Dhe kjo nuk është çudi e as ëndërr. Unë e ndiej se diçka po zjen edhe te ne në Rusi.

— Me sa po shikoj, ju, shkëlqesi, qenkeni prekur shumë nga çështja shqiptare. Më duket sikur keni ndër mend të bëni ndonjë aventurë kundër çifligut tuaj. Apo i harroni këto në këtë mejhanë dhe, sa të kaloni kufirin, do të thërritni: Lavdi Ruisë së madhe!

— Oh, jo, jo! Unë nuk jam as idiot as aventurier që të ngrihem dhe të prish çifligun tim. Po, në ardhhtë një ditë e drejta njerëzore e të kërkojë çifligun dhe vilën time, ta dini, unë nuk do të bëhem shumë merak për to. Unë e ndiej se diçka po vjen. Është diçka e madhe, ndërkontinentale, si një agim i mahnitshëm mbi glob.

Tani fytyra e mprehtë e rusit ishte mprehur edhe më shumë. Sytë e tij ëndërrimtarë, të kaltër dhe të bukur shikonin larg diku, sikur shikonin realitetin e ëndrrës së vet. Ustabashi e shikoi me vëmendje dhe tha me vete: «Ky qenka i çuditshëm! Ç'pret ky, Mesinë?»

— I ke parë ç'urrejtje ka ndër sytë e tyre?

— Të këtyre?! — ai shikoi sallën ku një grup malësorësh po hanin bukë në heshtje.

— Të gjithë ata e dinë mirë Berlinin. Të jesh i sigurt se gjithë ajo stuhi e syve të tyre do të shpërthejë një ditë dhe nuk do të vonojë. Ky është zemërimi i një populli. Jo shaka. As aventurë. Është gjë e lehtë të heqësh një vijë në hartë dhe të thuash: këtu kishte Shqipëri, tani ka Sëربي. Po pa pyeti këta? Kush e di

historinë e tyre, e kupton. Jam i bindur që ata njerëz që hanë aq qetësisht, janë të gjithë të armatosur. Tammam si në jug. Sapo t'u jepet shenja, të gjithë i ke në betejë, më të tmerrshëm se çdo ushtri e stërvitur.

Tjetri kishte ulur kokën. Ai e kishte dëgjuar i pakënaqur, pothuajse në heshtje.

— E dini, — tha ai duke iu drejtuar tre të tjerëve, — unë dua të ha e të pi këtu prej tyre.

— Si quhet mishi i pjekur në skarë? — pyeti njëri nga ata.

— Bërxolla.

— Jo. Bërxolla është tjetër.

Gjatoshi vështroi fare mospërfillës, ndërsa ai i jugut ishte plotësisht i hutuar. Pak më parë ai kishte takuar disa mirditorë të armatosur. Ata i kujtuan shpresat e dy vjetëve më parë. Mirditorët brohoritnin për Rusinë e madhe dhe për Carin, për vëllezërit ballkanas që i kishin varur shpresat e lirisë te «gjëmimi i topave në Danub». Në të vërtetë kjo ishte shprehja e tij e preferuar në biseda me shqiptarët dy vjet më parë. Tani atij i vinte rëndë t'ia kujtonin. Dhe ai e ndjeu se ata po e shikonin gati me urrejtje, ashtu siç mund të shikojë njeriu pabesinë. «Këta, — tha ai me vete, — kanë besë të fortë dhe zemërim të llahtarshëm ndaj pabesisë. Mos i lamë ne në baltë? Ndoshta. «Gjëmimi i topave në Danub», hë! Përrallë. Asnjë ushtar rus nuk shkeli te shqiptarët. Kurse të tjerëve u dërguam Çernajevët. Tokat e saj u grabitën prej fqinjësh, kurse ne heshtëm sepse cubat ishin vëllezërit tanë. Ja, kështu. Ne i lamë vetëm shqiptarët dhe ata kanë të drejtë të zemërohen me ne. Zemërimi i tyre është i ligjshëm».

Po tani ai nuk e ndiente më zemërimin dhe urrejtjen e tyre. Ishte mes kolegësh dhe të tjerat duhej të hidheshin pas shpine.

— Ju pyeta, si i thonë mishit të skarës që piqet në tel?

— A-ha, bërxollë.

— Jo, pra. Copa-copa në tel.

Tjetri qeshi.

— Vërtet u hutuam në bisedë dhe harruam të hamë. Garson! Erdhi ustabashi, u foli me shumë fjalë shqip e me gjeste për të marrë porosinë. Ata u bindën se garsoni nuk merrte vesh asnjë gjuhë veç shqipes.

— Një minutë! Një minutë! — u kujtua ustabashi dhe shkoi pranë skarës të gjente gjellën e dëshiruar. Po nuk e gjeti. Jo vetëm kaq, por ai fytyrëmprehti nuk porositi fare. Ai dukej i vrerosur dhe ustabashit i erdhi keq për të. «Vetëm ky na e çau hallin, — tha me vete. — Si dreqin s'po gjej dot çfarë do?»

— Jepu helm, usta! — thirri njëri nga salla e mardhe.

— Më mungon Dan Delia. Mos e keni parë?

— Te blirët. Aty e ke.

Ustabashi nisi njërin nga pastruesit të thërriste Dan Delinë. Vetë u mor me gatitjen e tavolinës.

*

*

*

Te blirët dikush këndonte:

*Mor i miri i dadës-o,
më ke lënë vetëm-o!*

Një tjetër i binte çiftelisë dhe e shoqëronte. Ata panë si u afrua njëri nga pastruesit e Marashit. Ata heshtën dhe pritën. Ai ishte një burrë rreth të dyzetave, i fryrë, barkiç dhe i plogësht.

— Dan Zagorën e thërret ustabashi!

— Zagorën e sat ëme! — i tha njëri nga malësorët.

— Më falni! Më falni, Dan Delinë e do urgjent ustabashi.

— Çfarë ka ndodhur? — e pyeti Dani.

— Ka ardhur një konsull rus me suitën e vet. Ata të tjerët, më duket, sapo arritën nga Tetova. Ne nuk i marrim vesh ç'kërkojnë.

Dani shikoi Harun Krevenën që kishte pranë.

— Jehu helm në vend të pilafit, — tha plaku duke menduar së konsujt do të kërkonin ndonjë lloj gjelle.

— Shkova. I kam dy llafe me ta. A po vjen edhe ti, baba Harun?

Plaku shikoi dy të tjerët si për t'u këshilluar me ta dhe u bëri shenjë e u ngritën. Pastruesi po shpejtonte drejt kafes. Te dera ustabashi dukej i shqetësuar.

— Ju, — u tha Dani pleqve, — do të hyni në sallën anësore. Atje dëgjoni e shikoni si do të vejë llafi me ta.

E kuptoi se ustabashi po i jepte rëndësi të veçantë konsullit të huaj. Kjo nuk u ngjante rasteve të tjera, kur ustabashi vriste pesë për dhjetë groshë e për një lirë. Tani ustai dashje pa dashje ishte përzjerë me ngjarjet që po rridhnin me rrëmbim dhe ishte bërë burim informacioni për ata që po përgatitnin mbrojtjen e Shqipërisë. Dhe për këtë krenohej. Mjaftonte të vinte buzën në gaz Sulejman Vokshi apo Abdyl Frashëri dhe ustai s'e mbante veten. Shërbente vetë si një amvisë e mirë në tavolinat kryesore të sallës së madhe, kurse në sallën e veçantë, kur aty vinin njerëz të rëndësishëm, nuk ia linte radhën kujt veç Danit o ndokujt tjetër si ai.

— Nuk e marr vesh, — tha i shqetësuar. — Është rus. Edhe të tjerët një djall me brirë janë, derisa merren vesh me njëri-tjetrin.

— Mos u mërzit. Këta, — tha Dani duke i treguar pleqtë lumjanë me Harun Krevenën, — do të m'i vendosësh aty afër dhe do t'u qitësh ndonjë hudutbe.

— A po na gostit, bir?

— Baba Harun, nuk është gjë. Çorbë me mish të grirë, meqë jeni keq me dhëmbët...

— Mos na e qaj hallin, se edhe hekur brejmë, ani se veç çereku na ka mbetur, — tha plaku Harun. Dani e shikoi. Kur ai fliste dhe buzëqeshte, i binte një hije-dritë e dashur mbi flokënajën e bardhë si bora, mbi sytë e kaltër e të thellë e në atë lëkurë të hollë gati të

tejudkshme mbi fytyrë. Dani i shikoi edhe një herë kur ata u kthyen në të djathtë dhe hynë njëri pas tjetrit në sallën e veçantë.

Dani mori përparësen e garsonit dhe hyri pas pak. Ustai i shkoi pas. Rusët kishin zënë dy tavolinat pranë dritares, prej nga shihnin bregun e Bistricës matanë dhe një pjesë të lagjes së Tabakëve.

— Zotërinj, urdhëroni, me se t'ju shërbejmë?

— Ah, ju dini bullgarisht?

— Aty afër. Nga nevoja... Veç për punët e kuzhinës.

— Këtu po bëhet mbledhje për kryengritje kundër Portës? — i tha njëri si pa të keq shokut të vet, ndër-sa sytë ia mbërtheu Danit. Por ai vazhdoi të merrte porosinë.

— Si thua? — e pyeti gjatoshi, që tani po e shikon-të tërë mirësi Danin.

— S'di gjë, i tha Dani. — Do të ishte gjellë e mirë, po të bëhej, se do të kishim më shumë klientë.

— A mund të takoj ndonjërin nga prijësit shqiptarë? — pyeti tjetri rusisht-bullgarisht që ta kuptonte Dani.

— Gjellë të tilla s'kemi, zotërinj. Po deshët, kërkoni diçka me mish, me vezë ose pilaf. Të tjerat s'i marr vesh.

— Ky jo vetëm që nuk kupton, po qenka edhe i trashë, — tha gjatoshi. — Si do të bëjmë?

Dani po e vërente me kujdes. Gjatoshi ishte fort elegant sot. Ai fytyrëmprehti u gjallërua dhe tha:

— Unë nuk shkulem prej këtej pa ia provuar rakinë Prizrenit. Më duket, këtu më të mirë kanë shli-ovicën?

— Keni raki?

— Si e doni?

— Më të fortën, — tha gjatoshi. — Një shishe, pu-la dhe shishqebab.

Ustabashi i kishte shënuar në mendje të gjitha këto, po nuk u kishte dhënë rast të mendonin se i kup-

tonte. Ai kishte qëndruar i vëmendshëm gjatë gjithë kohës atje te cepi i banakut. As Dani nuk i kishte shpëtuar ai qëndrimi i tij i menduar si i ngurosor.

Dani doli dhe u mbështet te sporteli. Nëna Rutë po afronte shishen dhe gotat që po i përcillte ustai. Ajo sapo kishte arritur me një qerre.

— Mos ma takove kund nënën? — e pyeti Dani.

— Jo, jo. Pa merri këto njëherë.

— Nënë, lëri këto. Më jep nja pesë teke për ata bablokët tanë që janë atje në kënd. Shiko mos ka shpretka dhe pak djathë nga yni. A i ke parë?

— Jo, bir.

— Baba Harun me shokët e vet.

Dani u çoi pleqve porosinë dhe u kthye të merrte të veçantat. Ata bisedonin fare të qetë, si në shtëpinë e tyre.

— Unë kam parë me sytë e mi dramën që po ndodh me këtë popull në Jug. Në tërë territorin, që nga Janina deri në Pogon i grinë e i zhdukën fare shqiptarët. Ç'gjetën i shkuan në thikë e bajonetë. Fshatra të tëra u kthyen në livadhe. Tmerr të shikojnë sytë gjithkund.

Dani ua la mbi tavolinë shishen dhe gotat. Shkoi e mori porosinë në një tabaka të madhe. Miqtë, si hodhën gotat e para, u gjallëruan më shumë.

— E di. Në informacionet e fundit përsëri raportove mbi gjendjen e mjerë në Jug.

— Po. Vërtet që informova diçka, — thaj ai tjetri që, siç dukej, kishte ardhur nga Jugu.

— Po, po sa para bën. Këta nuk lëvizën dot. Tani janë bërë pré e Milanit dhe e Nikollës. S'do të vonojë edhe Greqia e Bullgaria do të shkëputin nga ky vend. Dhe ne themi se «po mbjellim lirinë» ngado që vemi, pale...

— Këtu nuk ka kush të ngrejë krye. Bajraktarët dhe agallarët e tyre unë i njoh si paranë e kuqe. Ata janë ca xhahilë që shikojnë veç xhepat e tyre. Liria nuk vjen nga qielli.

Gjatoshi, siç kuptohej, kërkonte forcat e brendshme në Shqipëri.

Veç në u ngritshin kamerierët si ky... — qeshi njëri, një barkalec i fryrë që i dilnin fjalët nga hundët.

Dani e shikoi rrëshqitazi. Në duar kishte një gotë uji dhe kishte ca që po e fshinte me pecetë, ndonëse gota nuk kishte gjë. Vështrimi i Danit e mpiu rusin, që i mbeti kafshata në dorë. Dani e shtrëngoi gotën. Ajo krisi, u thërrmua me zhurmë dhe ata e panë të pestë se si ranë copërat e saj tok me pikla të ujshme. Nga sytë e Danit derdhej mbi ta një zemëratë e egër, ashtu si vështrimi i dy kobureve që kishte nxjerrë nga brezi dhe ua kishte drejtuar.

— Zotërinj, — u foli ai në bullgarishte të pastër, ndërsa mes gishtërinjve skuqej lehtë-lehtë doreza e kobures së djathtë, — kur Sërbia luftonte për lirinë e saj, ne e ndihmuam atë. Nuk e dëgjuam padishahun. Pashallarët tanë nuk i lejuam të shkonin atje. Jo se ata pashallarë nuk e deshën sulltanin, po sepse nuk i lejuam ne. Ne populli. Po kështu edhe Mali i Zi. Edhe Bullgaria e Maqedonia. Parvjet kam qenë edhe unë kryengritës. Im atë atëherë u vra. Kurse ju, zotërinj... na tradhtuat paq! «Kur të gjëmojnë topat në Danub!» — na thoshte përpara dy vjetësh shkëlqesia e tij, Jastrebovi. — Po topi krisi dhe i humbi nishani, kurse ju e bëtë pazarin mirë në Shën Stefan me tokat tona. Ja, ç'na dha ai topi juaj! Pabesi, tradhti, grabitje të tokave shqiptare. Po rrinë ca ditë të gjithë këtu në Prizren me zotërinë e tij, Jastrebovin. Do ta shikoni vetë se kush do të ngrihet.

Dani e hoqi përparësen e garsonit, e hodhi tutje dhe u afrua pranë tyre.

— Shkoni e i thoni carit tuaj zemërgjerë se ne e përbuzim atë njësoj si sulltanin. Ashtu si të gjithë të mëdhenjtë e Evropës që lozin kumar kurvash me fatin tonë! Vetëm këto, — tha dhe që nën kaporanë nxori përsëri dy koburet që i kishte futur një çast më parë, — ve-

tëm këto do të tregojnë se a është e lehtë të luhet me fatin tonë...

Ai vazhdonte të fliste, ndërsa i mbante drejt tyre të dyja tytat e kobureve të lara me serm. Ata të pestë nuk flisnin asnjë fjalë. Kishin ngrirë dhe ishin prishur në fytyrë. Haruni dhe pleqtë ishin afruar pa u ndjerë, ndërsa në sallë ishin dyndur dhjetëra lumjanë që shikonin në heshtje atë që po ndodhte, pa marrë vesh asnjë fjalë.

Haruni i doli përpara dhe i ngriti koburet. Ustabashi erdhi me një frymë. Sigurisht, ai kishte njoftuar në Këshillin e Lidhjes.

— Do të vijnë, — i tha Harunit. — Ose baca Sulë, ose Toska.

— Mos! — thirri njëri nga pleqtë e Lumës që ishte pas Harunit.

— Mos, biri im! — i tha Haruni i qetë.

— Mos u shqetësoni, baba Harun. Unë nuk i qëlloj, veç desha t'u tregoj se i kemi plot koburet dhe nuk do të presim të gjëmojë topi i tyre për lirinë tonë. Burrat! — u thirri Dani me gjithë zërin lumjanëve që kishin mbushur të dyja sallat, — nxirrni armët dhe tregojuni këtyre se secili e ka në brez për Shqipërinë! Lart! Lart! Le t'i shikojnë mirë!

Turma e tërë ngriti armët që sikur mbinë nën kaporanet e zeza.

— Eja, bir, eja të shkojmë matanë, se dora po të rrjedh gjak, — i tha Harun Krevena dhe u bëri me shprehje një malësorëve t'i futnin armët në breza. Dani shikoi dorën. Vërtet ajo po rridhte dhe doreza e larë në serm ishte skuqur.

— S'ka gjë, or baba Harun. Gjak po rrjedh tërë Shqipëria. Brenda bajraktarët tanë po ia futin thikën brinjë për brinjë, ndërsa jashtë këta...

— Të na ndjeni! — tha konsulli i gjatë, i shëndetshëm dhe elegant që prizrenianët e njihnin, po malësorët lumjanë jo. — Djali u fye kot...

— Jemi mes zjarrit! — tha barkaleci që i dilnin fjalët nga hundët.

— Këtu kryengritja do të jetë e tmerrshme, — tha konsulli, që kishte folur tërë dhimbje për mjerimet e jugut. — Për këto toka të grabitura në Shqipëri, këta do të ngrihen kundër të gjithëve. Edhe kundër perëndive. Ja, kjo është e vetmja e vërtetë e tyre.

Ky ishte i vetmi që në ato çaste, kur dy tytat e Danit shikonin ata të pestë, ishte i qetë dhe shikonte me një farë simpatie, si njeri që po çlirohej nga një mërzë e madhe.

Në oborrin e Marashit, përpara tri rrapeve të mëdha u dëgjua troku i kuajve që arritën me zhurmë. Një murmurimë e përgjithshme përshkoi sallën. «Ja mbërrini Abdyl Toska me Vokshin!» Dani, Haruni, pleqtë lumjanë u dolën përpara.

Abdyl Frashëri dhe Sulejman Vokshi, sa morën vesh ç'kishte ndodhur, ikën po aq shpejt, sa erdhën. Malësorët u shpërndanë. Dan Deliu u mënjanua te vrella që mbinte mu në themel të kafes dhe lau duart. Uji ishte i freskët dhe i pastër. Që poshtë rrugës së qerreve po vinte gati me vrap një xhandar i shqetësuar.

— Po ky hajvan çka do në Marash?! — i tha dikush prapa Danit. Xhandari erdhi me një frymë.

— Mos keni parë Dan Delinë? Kam një porosi, — tha ai.

— Përse e do?

— Hej-o! — i thirri Dani.

— Një minutë!

Dani u largua nga vrella.

— E gjeta atë mjeshterin që kërkonte Pashko Vasa, — tha xhandari dhe i drejtoi një letër të vizatuar.

— Cilin mjeshtër?

— Atë pra, atë që bën surrate. Atë që kërkonte Pashko Vasa dje.

— Ku e gjete?

— Në burg, në njërën nga qelitë e nëndheshme. Për këto punësh e kanë burgosur. Thonë se ia ka bërë surratin sulltanit si mos më keq dhe...

— Po këtë ç'e ke? — e pyeti Dan Delia për fletën me vizatime.

— Këtë ai e bëri kundër mareshalit.

Dani po shikonte në letër një nënë shtatlartë, syshqiponjë, që kishte ndehur dorën dhe i thoshte një xhuxhi: «Marsh, nga ke ardhur!» Pastaj ca figura të përçudura që dukeshin si brumbuj të trembur.

— Kush është kjo grua?

— Shqipëria, i thotë Maxharit «shporru». Kurse këta janë këlyshët e Maxharit.

— Po ne ç'ta bëjmë këtë?

— Kola më tha se, po ta nxjerrim prej andej, e bën të madhe dhe ia varim mareshalit mu përpara ndërtesës.

Dani e shikonte i menduar.

— Kush është Kola?

— Mjeshtri, pra.

— Për besë, e ke drejt, — i tha. — Sikur ta nxjerrim dot...

Malësorët ishin grumbulluar rreth Danit dhe shikonin skicën. Ajo nuk u bëri shumë përshtypje, po mendimi se mund të zmadhohej dhe të ngjitej diku përpara prefekturës, që marshalli ta merrte përgjigjen një orë e më parë, i gjallëroi.

— Si t'ia bëjmë që ta nxjerrim që andej? — pyeti Dan Delia.

— Veç në u futsha vetë në vendin e tij, — tha xhandari.

— Pse, mund të bëhet një ndërrim i tillë? — pyeti dikush mes grumbullit.

— Po, si t'ju them...

— Dan, po e provoj unë me këtë xhandar, — tha një malësor. — Po shkoj dhe të dalë ku të dalë. O me atë Kolën dhe këtu, o me Kolën dhe atje...

Malësorët ia krisën gazit, po Dan Delia e shikonte i hutuar malësorin. Ai ishte nja tridhjetë vjeç. Dani e njihte. Ia dinte edhe shtëpinë në breg të Drinit, ku jetonte me pleqtë, gruan dhe katër fëmijë.

— Neve na duhet ai njeri pa i hyrë ferrë në këmbë kurrkujt, — i tha. Po u kujtua se vërtet Pashko Vasa një ditë më parë i jepte rëndësi atij njeriu të këndueshëm që quhej Kolë, që kishte ca shkollë dhe dinte këso marifetesh për t'i folur mareshalit me një surrat. Kjo ishte punë me mend. Duhej të dilte ai njeri prej qelisë, le ta bënte këtë, pastaj mund të pyesnin edhe ata të Këshillit. Merret vesh. Dani mund ta bënte nxjerrjen e tij nga burgu. Kjo ishte kryesorja. Sikur të mundnin vërtet...

— Po e provoj njëherë, — tha malësori. — Po na doli mbarë, më ke këtu pas dy orësh ose me të, ose vetëm atë...

Dani e shikoi si u largua ai tok me xhandarin pa pritur urdhër tjetër. Kuptohej, derisa këtë punë e kish-te biseduar Pashko Vasa, ishte me rëndësi.

Në verandën e kafenesë qëndronte fare vetëm plaku turk. Ç'djall njeri është ky plak? — tha me vete. — Përse turbullohet porsa më shikon? Ç'bën ky njeri këtu, me se merret? Sikur ta futnim këtë drej në qeli në vend të atij Kolës...»

Plaku u tërhoq ngadalë e si me frikë pas fletës së derës te njëra nga odat.

KAPITULLI I SHTATË

— O zot, — tha plaku dhe përplasi sytë si përpara dritës. O perëndi e madhe, ja njeriu me këlliç në gojë që më del gjithnjë në gjumë. Ja ku është. Ai atje! Vetë. Ja si e lan dorën e përgjakur në ujërat e cemta të vrellës. Si është e mundur, ky më është shfaqur më përpara në ëndërr pastaj në zhgjëndërr, apo e kundërta. Po ai. Po ajo fytyrë e gjerë eshtake, po ata sy të fortë shigjetues, sy që ndiejnë shumë dhe flasin shumë. Po ato shpatulla të gjera dhe ajo dorë e tmerrshme, e gjakosur kockëtrashë. Ajo qeleshe e bardhë si borë e Demirçiu. Ai — vetë dora.

Po përse të merrem me të? Unë sapo dola nga Dorothea Stringel dhe them se jam i kënaqur. Unë arrita t'i bëj vizitë në dhomë zonjës Stringel. Megjithëse... megjithëse më kushtoi ca. Ashtu si me të qeshur, ajo më mori dhjetëshet e fundit. Më la pa një grosh. Po

në fund të fundit s'ka gjë. Unë jam i kënaqur. Kjo më mjafton.

Ai doli nga oda e tij. Kaloi korridorin e verandës dhe uli shkallët e drunjta duke kënduar këngën e tij të zakonshme:

*Közüm sana verexhëjim Mirza Nexhmedin Ahmad!
Sever beni pek, Mirza!
Isterem babaxhigëjim isterem!¹⁾*

Ai ende ishte si i dalldisur nga takimi me evropiankën e bukur, zonjën Dorothea Stringel. Tani po kërkonte ujë që të lante duart, po sitili nuk kishte. Nuk mjaftoi që sitili ishte bosh, por erdhi edhe ajo plaka që jeton me vajzën bukuroshe aty në atë kthinën. Ajo, si me porosi të djallit, erdhi dhe hodhi mbeturinat në kosh. Ai e pa nga poshtë se ajo ishte në atë pjesën e ngritur të korridorit të parë. I hodhi mbeturinat dhe, sikur ai mos të ishte larguar me kohë, do t'i kishin rënë mbi kokë.

Ai e shikoi koshin e mbeturinave gati i tmerruar. Plaka! Vajza bukuroshe! Ai! Ai! Njeriu me këlliç në gojë. Përpara disa ditësh, në një natë gushti prizreniane, të kthjellët, të qetë, me hënë ëndërrimtare, ai i rregulloi punët me Dorothenë që zuri odë po në Marash. Ai ra të flinte fare vonë atë natë. Në gjumë iu faneps ajo ëndërr e llahtarshme. Arnauti ishte i lekosur sikur kishte dalë nga dheu. Vetëm qeleshen e kishte të bardhë, të bardhë, borë të bardhë, si bora e Demirçiu. Rreth e rrotull qeleshes ishte mbështjellë qefini po aq i bardhë që këta e mbajnë sipas zakonis tonë turk. Kishte në gojë po atë këlliç të mprehtë, të shndritshëm që e mbante shulthi në gojë, mendoi ai.

Mirzës nuk i kujtoheshin të gjitha, po vetëm sytë e atij. Nga ata sy buronte egërsia dhe tërbimi.

1) Bijë, do të jap ty Mirza Nexhmedin Ahmadin!

Më do shumë Mirza, o baba.

E dua shumë, baba, e dua shumë!

— O zot, — u lut Mirza, — shpëtomë nga ky djall!
— Po tamam atëherë njeriu me këlliç u fut në odë. U
afrua te tavolina e shkrimit. Mori dorëshkrimin «Me-
tamorfozat e Perandorisë». Tundi kokën i pakënaqur
dhe e hodhi nga dritarja. «Ja, këtu! Këtu, në këtë kosh
të tmerrshëm. Në këtë», — tha me vete Mirza dhe pshe-
rëtiu.

Po tani ai e shikonte vazhdimisht jo vetëm në
ëndërr atë njeri. Mendonte shpesh kur ishte vetëm. E
parafytyronte dhe tronditej. Po fajin ia vinte zemrës
së tij prej plaku. E shikonte njeriun realisht si hynte
e dilte në kafe Marash dhe pastaj...pastaj, o perëndi,
ai i dilte në ëndërr. Po ai vështrim, po ai këlliç, po ai
tërbim, po ai zemërim. Mendoi se fjalët «tërbim dhe
zemërim» i shkonin më shumë njeriut me këlliç. Ai
do t'i përdorte si titull për një kapitull të ri. Zemërimi.
Apo tërbimi? Jo, jo. Më mirë zemërimi. Kështu do ta
quante. Ai mund ta quante edhe me atë fjalën tjetër,
po...sytë e njeriut me këlliç... «Jo, jo, — tha. — Ze-
mërimi dhe pikë. Ky është më i butë. Unë, si historian,
jam i paanshëm dhe s'kam përse të kem kontradikta
me atë njeri. Metamorfoza. Zemërimi. Njeriu me këlliç!
Mirë fort!»

Isterem babaxhigëjim, isterem...

Ai i ngjiti përsëri shkallët duke kënduar këngën e
tij. Mendjen e kishte te kapitulli i ri i «Metamorfozës».
Zemërimi i njeriut. Zemërimi i Arnautistanit. «O zot, —
tha, — si më hedh dritë kështu! Po kjo është kryesorja.
Po këtu qëndron gjithë meseleja. E sotmja dhe e ardh-
mja e këtij mileti të Arnautistanit. Përse u zemëruan
arnautët? Ja, kjo është e gjitha. Kush e kupton këtë,
e mori vesh dritën hyjnore që fshihet tek ai njeri.
Përndryshe, përndryshe. Zero. Asgjëja në mosgjë. Hiç».
Ai u ul në tavolinën e shkrimit.

Arnautistanin na e grabitën keqas me sefer. Jo më në pasuritë, siç bëjmë ne gjatë fushatave të lavdishme të ushtrisë osmane, po në tokë. Tokën e shenjtë të Arnautistanit, që vetë allahu na e la në dorë pas të nëmurit Skënderbej, tani na e grabitën.

Për këtë arsye shpirti arnaut u zemërua, lëvizi, u rebelua dhe vetëm allahu e di se çfarë do të ndodhë. Dhe kjo gjë për më tepër u pranua më vonë dhe me sheriat.

Nëse nuk do t'u kthehen tokat e grabitura, ata kështu do të jenë edhe pas njëqind vjetësh. Unë Mirza Nexhmedin Ahmad, që i njoh ata siç njoh barinj të e Demiraçiu të shenjtë, siç njoh vakëfin e Këzëm Toprakut në Stamboll, po e them që sot për brezat që do të lexojnë historinë time. Arnautët, pas kësaj grabitjeje, do t'i bien moh edhe të madhit profet për këtë gjë. Moh! Moh dhe do të shpikin një fe të re dhe do t'i kërkojnë llogari edhe vetë Muhametit (allahu më ndjeftë!), nëse edhe ai do të pajtohet me këtë grabitje si padishahu ynë i ndritur.

Shpirti i Arnautistanit u zgjua, u ngrit, u rebelua. Vetëm allahu e di atë që do të ndodhë...

Si e shkroi këtë, Mirza Nexhmedin Ahmadi për të parë herë ishte në një gjendje të hutuar, gati të topitur, si nga një frymëzim i brendshëm që i jep njeriut vetëm e vërteta, qoftë edhe sikur ta shikojë zbehtë, errët, të largët, ashtu si një imazh.

«Ajo më nxiti, — tha me vete duke menduar plakën arnautkë, bijën e saj të bukur, koshin — oh, koshin! — dhe natyrisht atë, njeriun me këllëç. Ajo, e bija, ai...»

Vendosi ta festonte këtë ditë. E ndjeu se me ato pak radhë ai kishte shkruar aq shumë, sa të tjerët, edhe me qindra volume që do të shkruanin në të ardhmen, nuk do të arrinin ta tregonin të vërtetën kaq thjesht

dhe kaq lakuriq sa ai, historiani i Perandorisë së madhe Osmane, Mirza Nexhmedin Ahmadi. Jo, jo! Ata do të ishin historianë, kronikanë, publicistë, shkrimtarë, burra shteti, kalemxhinj, spekulantë dhe çfarëdo. Dhe jo për një vit e dy, po për dhjetëra vjet. Ndoshta, e ku mund ta dinte ai, edhe për njëqind vjet. Ata do të punonin dhe nuk do ta thoshin dot të vërtetën kështu siç e tha ai.

Ai do ta festonte këtë ditë. E pse mos ta festonte? A nuk kishte edhe ai gëzimin e tij? Do të ulej poshtë në mejhane dhe do të pinte. Po, po. Do të pinte! Gati sa nuk thirri.

Isterem babaxhigëjëm, isterem...

Futi dorën në xhepin e jelekut ku kishte lirat e tjera, por... ato nuk ishin më aty. Xhepi ishte i ftohtë. Ai bëri një lëvizje të shpejtë që nuk i shkante natyrës së tij. Kontrollloi të gjithë xhepat, por... nuk kishte gjë në asnjërin. Dora po i dridhej.

«Ah, Dorothea! Gjatë kohës që ne bisedonim për zemërsisht... ajo e... rastësisht... natyrisht në xhepat e jelekut... Ah!» — tha dhe shkoi nga dera gjysmë e hapur e odës. Sikur të thërriste xhandarin, të bërtiste, me siguri do ta merrnin për të çmendur dhe askush nuk do t'i besonte. Ai i kishte ngulur sytë te dera e saj gjysmë e hapur. Andej vinte zëri i saj. Ajo po këndonte! O perëndi! Ajo po këndonte!

Të pagova shtrenjtë, Dorothe, mendoi. Unë Mirza Nexhmedin Ahmadi, turk denbabaden, lëkurëzeshkët, dhe ti, Dorothe, evropianka e bardhë, e bukur, përfaqësuese e kontinentit të kulturës dhe të luftës. Unë dhe ti. I grabituri dhe grabitësi. Si? Ne të dy...

Ai përfytyronte dorën e Dorothesë me gishtërinjtë e gjatë, të bardhë, të butë, lyer me manikyr.

Epo duhet të jesh idiot dhe jo historian që të mos pranosh pesë para muhabet me atë, edhe sikur të të lërë pa një dyshkë. Kështu? Hë! Historiani i padishahut dhe një evropiankë e bukur!

Ai ndjeu uri, por ishte fare bosh ndër xhepa. Shpre-
sonte mos merrte veresie te plaka arnautkë që shërbente
aty poshtë. Sa mirë që u kthye drejta! Mungoi ca ditë,
por u kthye. Unë duhet të ha, mendoj. Duhet të ha. U
ngrit. Hodhi krahëve setrën. Zbriti ngadalë shkallët e dru-
njta.

«Jam katandisur si mos o zot, — tha me vete. — Ajo po
këndonte në odën e saj sikur asgjë s'kishte ndodhur. Ah!»

Melodia atij iu duk në fillim sërbe, pastaj malaziasë.
Jo, greke. Po fjalët mos ishin rusisht? Jo! jo! Gjermanisht,
gjermanisht! Ishte këngë bajate. Ehu, e kishte dëgjuar edhe
herë tjetër. Po, po. Tani ishte i sigurt, megjithëse ishte i
uritur dhe donte të hante ndonjë gjë. Po kënga ishte bajate
dhe eksituese. Sidoqoftë e këndonte ajo. Vërtet... shtrenj-
të... Po mos vallë Perandoria i shiti lirë tokat e Arnautis-
tanit në Berlin?

Tani ai sapo ka hyrë në sallë dhe shkon e ulet në tavo-
linën e këndit. Si historian që është, hedh vështrimin nga
dritarja dhe shikon bregun matanë Bistricës dhe ato shtë-
pitë e ulëta, të varfra të lagjes së Tabakëve. Atje kishte
rrëmujë. Shumë malësor po endeshin atje.

«Janë të Itifakut, — tha me vete. — Po mbi lagje ç'është
të ai relief që ngrihet dhe ngrihet? Përse nuk më ka rënë
në sy më përpara?» Tutje lartësohej Koxha Ballkani, por
ai e shikonte vetëm pak, atë pjesën perëndimore, të lar-
gët, gati në një horizont të mjegullt. Përse më duket i
mjegullt? Tani hëhë, është mesditë, por unë, më duket, e
humba fare vështrimin. U bëra miop. S'kanë ç'më bëjnë
as tri palë syze. Ky horizont, po të jetë kështu, vërtet është
shenjë e mirë. Është i turbullt si historia e Arnautista-
nit.

Ai priti që ajo të vinte dhe t'i servirte diçka. Natyrisht
ai do t'i buzëqeshte asaj dhe do t'i thoshte në bullgarisht
atë shprehje që ajo e dinte: «biednaka skazhet: haçu pit,
diengi niet!» E ajo do të vinte buzën në gaz dhe ashtu si
herët e tjera, natyrisht, do t'i sillte diçka. Ajo, sigurisht, do
të jetë e sigurt se pagesa do të bëhej në darkë ose... ose e
shumta të nesërmen. Se Mirza nuk ishte njeri dosido, po

burrë serioz, turk dhe me kulturë. Nuk do të mbetej borxh Mirza. Jo.

Ai priti edhe ca që ajo të vinte, por ajo bënte sikur nuk e shikonte dhe ustabashi nuk po dukej. Ja, atje ishte skara. Era e rignonit përhapej lehtë. Ishte i sigurt se atje kishte pilaf të ngrohtë me lëng mishi. E pse jo? Njëpër të ka copa mushkërish që i ka hedhur ustabashi pasi ka gatitur çorbën. Një pilaf, vetëm një pilaf! Po përse nuk shikon këtej? Mos jeni zemëruar edhe me mua si me Perandorinë? Sa do ta dëshironte një pilaf!

Doli nga korridori ai plaku i bardhë si një dele. Në brez mbante dy calina. U gëzua që ai e shikoi. Do t'i fliste ca fjalë të ëmbla dhe kushedi mos... ndoshta ai ia sillte një pilaf. Ai e vështroi me urrejtje dhe neveri të hapur. U fik edhe shpresa e fundit që kishte për të ngrënë veresie. U kapërdi lehtë dhe u ngrit.

«Zemërimi i këtyre është bërë epidemi, — tha me vete. — Sëmundje. Kolera pati rënë në Erzkepenek...»

Një dëshirë hakmarrëse ia nderi sytë. Sikur shefi i xhandarmërisë së qytetit të vinte këtu! Dhe do ta merrte! Natyrisht Mirza do të hezitonte pak, po jo shumë, pak. Do të zinin një tavolinë. Dy pilafë, shpejt. Hajt, pilafët, pse po i vononi? Ajo i sjell dhe ul sytë. Hë, zuska plakë!

Ai i ngjiti shkallët me mundimin e urisë dhe as që e kishte indenë se ç'po ndodhte në organizmin e tij të plakur. «Ah, — tha, — u plaka. Mezi po hedh këmbët. U plaka. E përse të mos plakem, kur plaken perandoritë? Njeriu është krijesë e perëndisë, kurse perandoritë... Eh, sa prej tyre kanë ardhur dhe kanë marrë nëpër këmbë njeriun. Ptu! Lanet qofshin! Më mirë se unë askush nuk i njeh ato.

Po unë jam bërë gërmadhë dhe po shkruaj historinë. Por edhe historia është plakur si unë, është dobësuar, është bërë...

Ai kishte qëndruar mu në ngjitje të shkallës së fundit, në katin e dytë dhe po mendonte se kush ishte interesuar për dorëshkrimet e tij në qershor. Po, po, bash në qershor, bile pas Kongresit të Berlinit. Kush interesohej? «A-ha, ai socialdemokrati sërb. Po ç'i duheshin atij? Vërtet,

përse i duhen atij dorëshkrimet? Po mua? — tha me vete. — Në mos paça bukë prej tyre, do t'i djeg!... Do të më bën-te mirë sikur të flija ca se fati nuk do të më lërë në rrugë.»

Eci gjatë korridorit. Ajo këndonte përsëri. Sigurisht ajo e dinte ç'po ndodhte me Mirzën dhe me siguri kishte vënë buzën në gaz. Plakut iu ndez revolta dhe iu shua po me aq shpejtësi. «Ah, kjo uri! — tha. — Stringel, do të she-mbja në dru turqisht, po të isha edhe një herë i ri!» Me këtë mendim shtyu derën dhe ra në shtrat siç ishte.

Ishte vërtet i dërrmuar. Uria te një plak është aq krimi-nele sa edhe te një foshnjë. Ai nuk e kuptoi sa ndenji ash-tu, nëse fjeti apo pati alivani. Kur u përmend, iu kujtua se në këtë botë ekziston edhe vdekja. U tremb dhe u ngrit menjëherë. U shkund dhe i ra ndër mend se ditën e ka-luar kishte lënë në çekmexhe një vezë të zier dhe mbe-turinat e bukës. E hapi me vrull. Sa u gëzua, kur pa vezën dhe atë copëzë bukë. E lagu bukën me ujë dhe e hëngri me shije të madhe.

Përsëri dëgjoji zërin e asaj. Ishte zemëruar keq me të. «Kjo putanë, — tha me vete, — pret Detroit. Po unë a nuk do të takohem me mareshalin? Sa të arrijë dhe... Po kjo putana ka kuturitur diçka me të dhe, s'është çudi, po i pëlqeu Detroit, kjo do ta vjelë më mirë se unë. E përse mos t'i pëlqejë Detroit? Kushedi, ai ka gjak francez, edu-katë prusiane dhe shprehi sulltanatësh. Paris, Makdenburg, Adrianopol. More, po a e dinë shqiptarët ardhjen e tij? A ia dinë qëllimet, detyrat?»

Porta e Lartë e ka nisur nga e keqja, më tha Qamil beu. Epo, nga e keqja, nga e keqja, s'ka ç'bën. Ai do të vijë këtu se s'ka nga vete. Ai është njeri i paatdhe, si çdo jeniçer. Oh, njeri i paatdhe! Po kjo? E bukur, e bukur! Duhet ta shkruaj, por atij s'kam si ia tregoj. Kushedi sa do të paguante që të lexonte shënimet e mia! Jo, jo! Mos e dhëntë allahu! Nuk ia tregoj, po do ta shkruaj. Njeriu vjen e mbjell kolerën. Ai bën pa atdhe mbi një milion ar-nautë. Më qafë i pastë! Dhe kundër tij është njeriu me kë-llich në gojë. Pas tij vijnë të tjerë, të tjerë. Një mi-lion. Zemërimi i një milion njerëzish rritet dhe rritet e bëhet sa një mal.

Vërtet, ç'do të bëhet tani mes njeriut me këllig dhe Detroit? Unë e ndiej se këtu po zjen kazani. Këtu do të ndodhë hataja. Ja, këtu në këtë qytet. Unë do ta shkruaj që më parë dhe do t'i vë datën. Të shohim a më del fjala apo jo. Dëshmitar kam allahun, Tjetërkujt këto s'kam si ia tregoj se më shkon koka në sini. Ç'gjë madhështore!

Mareshali dhe Ai. Do të ndeshen. Ku? Si? Ai pritet të vijë me orë sonte. Me të mua më vjen qesja me lirushka. Me të do të ecë përpara «Metamorfoza». Mirzë, ke lindur me fat. Mos iu qaj kurrë fatit!

U ul dhe shkroi: *Njeriu me këllig dhe mareshali Mehmet Ali.*

KAPITULLI I TETË

Nga rruga e Ferizajt ngrihej lart një re pluhuri dhe vinte drejt qytetit. Ajo dredhonte sipas rrugës dhe afrohej me një shpejtësi të përbindshme. Kur koka e saj prej pluhuri të murmë po hynte në qytet, njerëzit panë një kalorës ushtarak që e mbajti revanin në kazerma. Si hyri në repart, ai i kërkoi rojës të shkonte në komandë se kishte një pliko. Ndërsa ai fliste, roja shikonte kalin e mbytur në djersë. Nuk kaluan as pesë minuta, ranë boriet dhe gjëmuan daullet e alarmit. Kjo ndodhi si papritur dhe shkaktoi një rrëmujë të përgjithshme. Tri batalionet u rreshtuan në sheshin e madh. Komandanti i garnizonit kaloi në revistë dhe, si bëri adetet, shpejt e shpejt shkoi në tribunën e improvizuar për raste të veçanta. Atë e kishte ngritur mu në mes të sheshit, përballë trupave. Pas i shkuan komandantët e batalioneve, shefat dhe dy adjutantët personalë.

Komandanti ishte një shkurto i shëndetshëm që nxi-

rrte një zë të hollë si piskamë. Fjalët dilnin të çjerra, sikur fyti i grisej sa herë që andej dilnin — llore, lerë, llu, çik dhe gllu. Ai u tha se pritej të vinte i ndrituri mareshal Mehmet Ali pasha, që arnautët e njohin me emrin «Maxhari» dhe Evropa e qytetëruar me emrin «Detroi». Ai pritej të vinte nga çasti në çast, prandaj, o burra! Batalioni i parë të nisej për në rrugën e Rahovecit. Do të forconte rojat krye njëqind metrash. Natyrisht, në fillim do të shkonte sa më larg në formën e grupeve kompania e kalorisë. I dyti do të përforconte tërë rojat në periferi të qytetit. I treti do të çonte tri toga në përforcim të tri pikave ku ishin grupet e artilerisë, në kala, pranë burgut dhe në Qyl Mëhallë.

Trupat e të tria batalioneve rrinin si të nemitura, pa pikë entuziazmi, sikur t'u kishte thënë se po vinte kolera nga shkretëtirat e Anadollit. Ja, ja. Ajo pas pak do të kalonte aty si erë dhe ata duhej ta pritnin se e kishin të tyren. Ua çonte baba sulltani. Po komandanti i shkurtër dhe i shëndetshëm me atë zë-piskamë fliste si harbut. Sidomos e kishte në majë të buzës atë «hajt! hajt!»

— Teruni, hajt! Pa qërohuni, hajt! Dhe mos të shikoj xhan insan, hajt!

Trupat lëvizën. U dëgjuan klithma komandash si në garë me njëra-tjetrën, si në një çmenduri të përgjithshme. Një rrëmujë dhe të qeshura plasën në batalionin e parë, sepse ata i çuan të merrnin armët. Pastaj kompanitë e tij dolën në një rrëmujë të plotë sepse, kuptohej, puna shtrohej me ngut për hiçgjë. Po vinte mareshali. E pastaj? Hajt! Hajt! — përqeshnin ushtarët shkurton dhe gazi vinte si gurgullimë dhe e bënte më të këndshme rrëmujën. Ai po vjen nga dekika në dekikë, hajt! Hajt! more! Hajt!

*
*
*

Këtë rrëmujë dhe zallamahi po e shikonin fare të qetë një tog burrash në lagjen Kurilla, në verandën e katit të dytë të shtëpisë së Gani Mazrekut. Atyre nuk u shpëtoi

as dalja e kalorësit nga porta e kazermave dhe lëshimi i tij në drejtim të qytetit. Atij i hapnin rrugën turma njerëzish që po hynin në qytet nga të katër anët. Kalorësi e ndaloj vrullin në prefekturë. Kurse nga reparti vazhdonin të dilnin kompanitë njëra pas tjetrës. Ku po shkojnë? Ato hynë në qytet. Jo, disa shkuan drejt periferisë. Ja edhe disa shkuan nga rruga e Rahovecit. Shkuan t'i dalin përpara. Po ato piketa krye njëqind metrash?

— Dikush po e sjell kokën, — tha njëri nga burrat. Të tjerët nuk folën. Ata kryqëzuan vështrime të egra.

— E kush tjetër, përveç mareshalit?

— Qamil beu e përhap fjalën e pari për këtë.

— E ç'do mareshal këtu?

— Erdhi hajduti e na grabiti kopenë ditën për diell, papo vjen qehajabashi dhe do të na bindë se kjo është punë e zotit.

— A thua?

— Këtë tashmë e ka marrë vesh edhe bufi.

*
* * *

Në Bazhdërhane, bash në shtëpi-dyqanin e Osman Halit, nipit të Ali Agës, ishin takuar me Aliun edhe dy pashallarë e një bajraktar, pa llogaritur dy zëvendësit e Qamil beut. Shtëpi-dyqani i Osman Halit vinte era bozë, po në të servirej edhe «kafe Jemeni». Osmani e kishte hanëmin jo vetëm të pastër, por edhe të bukur. Kështu që aty sillej djemuria e Prizrenit për një bozë të ftohtë, ose për një «kafe Jemeni». Oborri ishte i vogël, po plot trëndafila, të cilët tani kishin vetëm gjethet. Kështu që për të pirë një bozë nga hanëmi i Osmanit aty vinin jo vetëm djemtë guximtarë të Bazhdërhanes, por edhe princa, pashallarë, bajraktarë, çifligarë si vetë Aliu apo edhe agallarë që kishin vetëm emrin. Këtu nuk llogariteshin nëpunësit e prefekturës, qofshin ata edhe zëvendësit e Qamil beut, të cilëve hanëmi as që u hidhte sytë.

Klientët e zgjedhur po flisnin pa radhë, me këmbë e duar. As që kuptohej se kush fliste dhe kush duhej të dë-

gjonte. Veç një gjë po merrej vesh. Secili i jepte rëndësi vetes dhe tregonte merita që nuk i kishte tjetri, bile asnjëri prej tyre. Sidomos dy bajraktarët bënin më shumë zhurmë.

U hap porta jeshile e oborrit të Osman Halit dhe ia behu një nëpunës tërë alarm.

— Po vjen mareshali! Po vjen Detroi! Më falni, Mehmet Ali pasha!

Burrat e dheut u ngrinë. Po zbriste Mesia nga qielli i Mekës! Po ndodhte çudia e padëgjuar! Gjithë ajo eufori ngriu. E pat. Kaq shumë e kishin pritur mareshalin dhe nuk e kishin ditur?

— Mareshali ynë, — tha njëri nga pashallarët. Ky ishte me moshë të thyer. Dy sy të kaltër tregonin më shumë mençuri se ndjenjë, ndërsa buzët e tendosura nën mustaqen e mbajtur me kujdes tregonin se mund të ishte një kampion i rrallë për kokëfortësi.

— Keni qenë në Danub me të?

— Jo. Në Lom, — tha pashai gati me përbuzje. Bajraktari as që e kishte idenë se sa larg ndodhej Lomi i Rusçukut nga Danubi. Ishte aq larg, sa një pasha prej një bajraktari. Ama me kë rrinë edhe këta pashallarët shqiptarë! Shko e dili përpara Detroit, mos rri një minutë me këta xhahilët!

— Burra, — tha Ali Aga, — mua po më thërresin në prefekturë. Ma pret rradakja se edhe pas jush ka nisur njerëz Qamil beu. Në daçi, ejani të shkojmë tok. Më mirë herët, sesa vonë.

— Pasha nderin! Pasha nderin! ... — njëri nga bajraktarët, një dërdënk me dy sy të ujkut deshi të shante, po si dukej nuk po gjente shkak. A thua e di zoti Qamil që kam ardhur unë në Prizren?

— Shih ky! Po ti shko, or ti. Shko tani me Ali Agën. Pse po pret të të thërresë Qamil beu?

— Unë nuk do të vij atje, — i tha pashai sykaltër Aliut.

— Po ndoshta... atje do të krijohet ndonjë komision për pritjen?...

— Unë s'kam punë me Qamil beun, po me mareshalin. Pastaj, nuk më cakton ai në komisionet e tij. Ika!

Ai u ngrit, u përshëndet dhe u largua.

— Si thoni, derisa të na thërresin, as ne nuk po shkojmë. Pse, ç'jemi ne, lecka? — tha njëri nga bajraktarët.

— A shkojmë në Marash, se atje është ngrehur kazani?

Bajraktarët u shikuan sy ndër sy, sikur po kurdisnin diçka.

Të tjerët u ngritën pa folur, sikur ishin penduar që kishin ndenjur tok, e lëre, lëre, po kishin pirë edhe bozë nga ajo hanëmi që e mbajnë për të bukur, pa le! U ngritën dhe ikën duke ia shtrirë dorën fare ftohtë njëri-tjetrit.

— Unë në Marash nuk vij dot. Jo, jo. S'kam vakt të ngatërrohem me Dan Zagorën tash e parë. Jo, jo. Nuk vij. Ju shkoni.

Oborri mbeti i shkretë. Hanëmi dhe vetë Osman Hali silleshin sa andej — këtej duke fshirë e spërkatur oborrin. Ia behën çunat e rinj dhe hanëmi u bëri shenjë të uleshin në stola, ja, sa të fshinte edhe pak oborrin. Çunat e rinj shikonin hanëmin dhe donin që ajo të vazhdonte të pas-tronte oborrin deri në mesnatë, deri në....

*

*

*

Në mejhanen e Marashit vërtet po zjente kazani. Asnjëherë në jetën e vet kjo mejhane (pijetore, restorant, bujtinë) nuk kishte pasur kaq klientë, saqë të punonte rreth tetëmbëdhjetë, bile edhe njëzet orë dhe të mos ia dilte dot. Kuzhina, pastruesit dhe furnizuesit e saj punonin me turne, sipas hamendjes, duke i lënë kohë të lirë njëri-tjetrit vetëm orët e gjumit, domethënë orët që i vidhnin njëri-tjetrit dhe orët njëzet e katër deri në katër të mëngjesit. Po të vazhdonte kështu, ata nuk do të ishin në gjendje ta përballonin për shumë ditë. Po, shyqyr, ustabashin e ndihmonin në punën e tij edhe të tjerë dhe ishin njerëz të ndershëm. Meazallah, nuk shpërdoronin gjë. Ku i kishte gjetur, xhanëm? Ruta, ai plaku i saj, edhe e bija, që tani po mungonte. Pastaj një plakë e gjatë, e fortë, por edhe kjo mungonte. Nja dy a tre malësorë lumjanë, e kosovarë. Gjene mirë.

Mejhania priste e përcillte në dyert e saj njerëz nga krahinat më të ndryshme të Shqipërisë. Frashërlinj, gjirokastritë, elbasanas, shkodranë, pejanë e gjakovarë, dibranë e lumjanë, shqiptarë të Çamërisë dhe mes tyre edhe të huaj, që dinin fare pak fjalë shqip, si plaku turk dhe evropianka. Hanin, pinin, këndonin. Secili bënte punën e vet.

Në të majtë të mejhanes ,nën hijen e rrapit të parë, ashtu si rastësisht ishin mbledhur një turmë lumjanësh. Shkaktar ishte njëri me çifteli që po këndonte atë këngën e re:

*Ani, që prej Lume në atë Prizren,
se po na venë djemtë, ç'po na venë!
Në luftë për Shqipërinë ata po venë,
po i venë, moj loke, ç'po i venë!
Ah, si u mbush vendi plot me djem,
që prej kësaj Lume në atë Prizren!*

Rastësisht? Po, po, rastësisht ishin mbledhur. Ai djali i ri këndonte dhe i binte çiftelisë, kurse ata ishin mbleddhur dhe e dëgjonin. Po kjo nuk zgjati aq, sa të tërhiqte vëmendjen e gjithë njerëzve që hynin e dilnin aty.

Pesë malësorë të armatosur u futën brenda. Dy prej tyre të gjatë, të hollë e të lidhur dukeshin që nga tirqit që ishin nga ai nënreparti i Gashit, që rrinte përherë pranë Lidhjes. Dy të tjerët ishin kosovarë të Rrafshit ose edhe më afër Gjakovës. Edhe këta dalloheshin jo vetëm nga ngjyra si në arrë e tirqve, por edhe nga shamitë me ngjyra të forta që mbanin në qafë. Vetëm njëri prej tyre ishrite nga krahina të ndryshme të Shqipërisë. Syri i mprehtë i malësorit i shikonte me vëmendje ato dallime, hollësira në qeleshet e bardha, në xhamadanet, brezat tirqit e deri në opingat, çorapët, nortat. E në të gjitha ato gjente diçka të përbashkët, që kohërat ia japin çdo populli, shpirtin.

Shpirti i shqetësuar i kombit i kishte sjellë të gjithë këtu në Prizren. Të gjithë për të ruajtur nderin e vatanit. Asnjëherë në jetën e këtij qyteti nuk ishte parë një larmi e tillë veshjesh, shprehish e zakonesh dhe njëkohësisht brenda tyre një mendje e një zemër për një qëllim: atdheu, Shqipëria! Asgjë tjetër mbi këtë!

Sapo ata u dukën pranë grumbullit të lumjanëve, kënga u ndërpre. Ata që kishin ndenjtur pranë këngëtarit, u ngritën menjëherë.

— Burra, në gjytet asht ka vjen mareshali i sulltanit, — tha njëri nga kosovarët. Fytyra e tij ishte e vrrarë, e vrenjtur, si e gurtësuar. Zëri i ishte marrë. Fjala e tij shkaktoi heshtje si një hutim.

— Asht ai qeni që a kanë në Berlin, — vazhdoi malësori. — A po më kuptoni, burra?

— Të kuptojmë! Të kuptojmë! — thanë ca dhe lëvizën.

— Ai vjen me e çartë besën e me e bindë Këshillin për me dorëzue... — burri u gëlltit si nga dhimbja —... për me dorëzue Plavë e Guci...

Kaq u desh. Dhimbja e malësorit të gjatë i përvëlooi zemrat e burrave. Shkëndija ra tamam ku duhej.

— Luajti puna, burra! — tha Harun Krevana. Që nën mustaqen e bardhë rrëshqiti një gaz i lehtë.

— Bëni gati hutat! Tjetër s'ka, — tha ai jugori me fustanellë të bardhë si bora. Ai ishte me trup mesatar, fytyrëmprehtë. Dy sytë prej trimi i shkëndijonin.

— Unë shkova te të mitë, — tha djali që i binte çifte-lisë.

— Ku e keni Danin? — pyeti njëri nga kosovarët.

— Cilin Dan kërkoni?

— Nji Dan ka Luma, burrë.

Harun Krevana e kuptoi se këta do të ishin dërguar prej Sulejman Vokshit.

— Luma ka nja pesëdhjetë që i njoh unë, — qeshi njëri nga lumjanët.

— Dan Delinë, burrë! — tha malësori i mërzitur.

— Ë-hë, jo nuk e kemi parë. Përse e doni?

— Po Ejupin, Sahitin, Krevenën?

— Baba Harun, të doli emri, — qeshi përsëri dikush.

— Ja ku më keni, — tha Haruni duke shikuar me qortim atë që foli.

— Ti je Harun Krevena?! — u çudit ai jugori.

— Vetë dora.

— Baba, vemi te Dani dhe te të tjerët se koha nuk pret, — tha jugori me fustanellë.

— Ejani! — Haruni priu përpara dhe ata e ndoqën.

*

*

*

Nga pjesa jugore e Kalasë, në një si lëndinë mes lisash, nja pesëdhjetë malësorë ishin shtruar e po hanin drekën. Dikush kishte mbaruar dhe po bënte qyfyre. Të tjerët hanin grupe-grupe, shtruar mbi shami ose bohçe të mëdha. Një malësor po ngjitej gati me vrap. Pas ishte Haruni me nja pesë të tjerë. Siç kuptohej, ata po vinin nga Marashi. Malësori i bëri shenjë Ejup Topojanit dhe e tërhoqi mënjanë.

— Po vjen marshalli i sulltanit, — i tha ai me një frymë. — Pas vjen një grup i dërguar prej Këshillit. Askush të mos lëvizë, po pushkën gati!

— Ç'ka ndodhur, burrë? A s'bën të marrim vesh të gjithë? — tha dikush.

— Na e çoi murtatin sulltani për të na bindur, — tha Ejupi. — Ani, përse e le çiftelinë ti, vëlla?

— Më duket, po i nisim herët dasmës, — tha Sahit Gega dhe u ngrit në këmbë.

— Ani, shpejt, burra! Hajeni shpejt bukën! — tha Ejupi.

Sa çel e mbyll sytë tërë korija lëvizti. Ata të pesë me Harun Krevenën erdhën fill e tek Ejupi, që po i priste i veçar tok me malësorin.

*

*

*

Në lagjen Katolike, mu në të dalë të rrugëzës për në sheshin kryesor të qytetit, një trumbë fëmijësh të vegjël,

të leckosur luanin me shkopinj shpatas. Mes tyre shkoi një më i rritur dhe u tha tërë seriozitet:

— Hej, çuna! Ejani të ikim se do t'ju hajë Detroi!

— Ç'është Detroi? — pyetën njëzëri kalamajtë dhe u grumbulluan rreth tij.

— Është një qen i tërbuar që është futur në qytet dhe breddh me gjuhën e lëshuar.

— Unë e qëlloj me shpatë!

— Ikni, çuna, se do t'ju hajë Detroi! — thirri njëri prej tyre dhe të gjithë u lëshuan në rrugicë. Po shpejt qëndruan, se takuan me një togë të armatosur vullnetarësh të Lidhjes.

— Po këta nuk kanë frikë? — pyeti njëri nga çunat.

— Jo, — ia priti tjetri. — Ndoshta këta shkojnë ta vrasin. Pastaj dalim të luajmë përsëri.

Në tregun e gjësë së gjallë nuk u mor vesh se kush u solli lajmin. Po çmimet u ulën menjëherë. Ekonomatët e Lidhjes bënë punën e tyre me shkathtësi. Fshatarët e ardhur nga ana e anës i shitën menjëherë bagëtitë dhe ikën. Askush nuk vuri re nga vajtën dhe ku u futën, në ishin vullnetarë apo të porsaardhur nga fshatrat rreth e rrotull.

Në Marash s'kishte ku të hidhje mollën. Aty bisedohej me zë të lartë dhe hapur kundër sulltanit. Dikush thërriste kundër Murhan Bajraktarit, që kishte ardhur në Prizren për të marrë rrogat nga turku. «Po, po. — thoshte ai, — fajin e ka Murhani, që i rri sus padishahut!» Një tjetër e këshillonte që të mos thërriste dhe të mos mbillte sherr. Murhani kishte ardhur në Prizren, dhe ,po ta luante bish-tin, vetë Këshilli do t'ia tregonte qejfin. Po ai tjetri nuk bindej. Thoshte se Murhani ishte merimangë, prandaj edhe Këshilli duhej të ruhej prej tij se nuk e njihnin.

Nën hijet e tri rrapeve mund të ishin rreth dyqind e ca burra të armatosur, që kishin ardhur aty me ngut dhe po pritnin. Çfarë? Po t'i pyesje, ata do të të thoshin menjëherë: Një fjalë, një shenjë për luftën!

Në sallën zhurmëm madhe hyri Ejup Topojani. Trupi i tij prej vigani çau mes turmës. Pas i shkonte plaku flokëverdhë Sahit Gega, mbathur me opinga të lëkurta e që ecte aq lirshëm sa një djalosh. Ata nuk qëndruan dhe vullnetarët i ndoqën me sy se si e kaluan skarën, dolën në korridor, ku Ejupi, thirri me zë të lartë:

— Thirrme Danin! Thirre shpejt!

Nga kthina doli Dan Delia dhe vigani nuk priti më. Ai përsëri foli me zë të lartë, sa e dëgjuan të gjithë.

— Merr armët dhe eja shpejt! Po arrin Detroi...

Dan Delia u kthye përsëri në kthinë pa folur. Si e gjykuan ata dhjetëra njerëz që e ndiqnin këtë skenë, kishte trokitur çasti. Ç'do të bëhej? Diçka duhej të ndodhte. Prijësit kryesorë të lumjanëve po lëviznin. Kjo do të thoshte se vërtet tani mund të ndodhte diçka. Me siguri, kështu siç po ndodhte në Marash, ndodhte në të gjitha lagjet e qytetit, ku ishin nënrepartet e krahinave të ndryshme e që ishin të gjitha nën komandën e Këshillit të Lidhjes.

Ejupi me Sahitin e pritën Dan Delinë aty. Po nuk vonoi, vetëm pas një çasti vigani çau përsëri mes tyre. Pas i shkonte plaku flokëverdhë i shkathët si një ketër. Pastaj ai tjetri, Dan Delia. Në sallë nisën të bisedonin përsëri.

— Vërtet tashmë luajti puna...

— Dekikën mos ta vonojë!

— Luajti, luajti. S'ke ç'bën.

— Sigurisht, sulltani me këtë mareshalin e vet na ka çue habere të reja.

— Or ti, po qetash gjete kohën për hajgare?!

— Mos u shqetësoni, burra. Edhe ne do t'ia çojmë një selam sulltanit, që ta mbajë mend i biri edhe nipi i tij...

— Kurse unë kam do punë me Murhanin. Do ta shikoj mirë se do ta dredhë apo jo...

— Mjaft me m... Na mërзите me të!

KAPITULLI I NËNTË

Abdyl Frashëri qëndronte në këmbë pranë dritares së katit të dytë të shtëpisë së Lidhjes. Njëri nga rojat po i tregonte fije e për pe atë që ndodhi mes konsujve dhe lumjanëve në Marash. Ai kishte qenë vetë tok me Sulejmanin atje, po kishte ikur menjëherë, sapo kishte marrë vesh se sherri ishte shuar. Roja e rriste me fantazinë e vet figurën e Dan Delisë dhe gati e bëri të jashtëzakonshme tamam si në legjendë.

— Si, si e shkërmoqi gotën në dorë?! — e pyeti Abdyl rojën. Dhe roja vijoi t'i tregonte, kurse ai u mbështet më mirë në parvazin e dritares dhe po e pinte kafën në këmbë. Tregimi i rojës po e ngazëllente.

Kështu do të rritet njeriu i thjeshtë në fantazinë e popullit e do të kthehet në legjendë për nipat, mendoi ai. Sa zili ua kam nipave që do ta ndritojnë Shqipërinë e do ta gëzojnë. Lum ata!

Ai la filxhanin mbi parvaz. Rojën e thirrën dhe iku. Kurse ky shikoi tutje brigjet e Bistricës. Prej tyre ngrihej një avull i verdhë, i nxehtë e përvëlues. Ndjeu se sytë i digjinin. Po nga se? Ky zheg përvëlues, apo... Ai e

kuptoi se kishte ditë të tëra që po qëndronte në një tendosje të fortë nervash. Mendja i rrinte tek ai malësori lumjan. «Ai! Ai duhet sot», — tha me vete.

Në bahçen aty afër katër lumjanë kishin gjetur një vend të blertë, kishin shtruar tok një shami e po hanin sillën. Ai i pa si zgjatnin dorën me radhë dhe merrnin diçka nga ushqimet e thata. «E ç'mund të hanë tjetër vullnetarët tanë? — tha me vete. — Po janë tok. Tok!»

Po përse më kujtohet dreka në restorantin «Mis Perla», sa herë që shikoj njerëzit tanë që hanë tok? Atje gatuhej kuzhinë evropiane dhe orientale, prandaj ne shkuam atje. Porositëm mish qengji të pjekur dhe tavë. Ne po hanim, kur na u afrua një grup të huajsh. Ca i kisha parë, ca jo. Por e kuptova shpejt se kishte mes tyre francezë, prusianë dhe anglezë. Sidomos njëri prej tyre, ai që foli frëngjisht, tërë ironi e përcmim, më bëri përshtypje. Mund edhe mos të ishte francez.

«Ju shqiptarët jeni të çuditshëm».

«Ç'ka për t'u çuditur?»

«Vetëm ju hani bashkë. S'keni ndonjë mënyrë tjetër për të manifestuar primitivizmin tuaj?»

«Ne jemi njerëz, zotëri. Po në Shqipëri kemi disa kafshë të mjerë të cilave jemi të detyruar t'u hedhim në çanak të veçantë se kafshojnë njëra-tjetrën.» — ia priti njëri nga ne.

«Jeni të mençur. Nuk e mohoj, po pa kulturë.»

«Ah, ju jeni me kulturë, prandaj bëni pazar me tokat tona!...»

«Ju, zotërinj, na njihkeni mirë që jemi shqiptarë, kurse në Kongres...» — Pashko Vasa foli frëngjisht dhe i huajji po shikonte me interes moshën e thyer, gati të plakur, kostumin e zi që parisianët e përdorin për mbledhjet e tyre solemne e për në opera, flokët e rënë.

«Sa mirë ia bëre!» — tha tjetri shqip dhe vijoi të hante.

«Mushka do ngarkuar sipas nazeve e huqeve», — ia priti tjetri.

«Ju jeni francez?» — pyeti i huajji.

«Nëse ju, zotni Wagner, mund të jeni kinez i dinastisë Çan», — qeshi Pashko Vasa.

Unë po e ndiqja me vëmendje të gjithë këtë. Lashë bukën dhe qesha me zë të lartë. Të tjerët më shoqëruan sikur ta shikonin zotërinë e tij lakuriq... saqë ai e ndjeu veten ngushtë. Na shikoi përsëri me vëmendje e i nguli sytë të dekoratat dhe urdhrat në gjoksin e Pashkos sonë. Ai atë ditë kishte ardhur aty nga Shkupi dhe ne u gëzuam shumë që u bashkuam. Unë e dija, që Pashkoja i kishte fituar me nder medaljet dhe urdhrat. Ai kishte qenë fare djalosh kur ishte anëtar i shtabit kryengritës në kryengritjen italiane. Por i huaji me siguri donte ta fyente dhe unë e parashikova.

«Si është e mundur që të ketë në Shqipëri dhe burra me kokë dhe të ndodhë kjo që po ndodh me Kongresin?» — tha ai.

«Është e mundur, siç është e mundur që ne dhe ju ndodhemi në këtë sallë të këtij qyteti shqiptar.»

«Zërin e gjeneralëve tuaj e kam dëgjuar në kryengritjen helene, në Egjipt, në Stamboll, në armatat e Danubit e kudo. Po për vendin tuaj përse nuk i keni mbledhur djemtë në çerdhen e vet? Përse i keni shpërndarë nëpër botë?»

Këtu ai kishte ca të drejtë. Pashë si u skuq Pashkoja. La bukën dhe fshiu buzët me pecetë.

«Ne i besonim në mënyrë naive kulturës suaj, revolucionit tuaj, u besonim qeverive tuaja dhe koktejit të parlamenteve tuaja, — ia ktheu Pashkoja në frëngjishten letërarë pa e prishur gjakun. — Po qeveritë tuaja të mëdha kanë tradhtuar çdo princip, prandaj tani as ne shqiptarët nuk u shkojmë më pas dhe nuk presim gjë prej gjëje nga ato. Të jeni i sigurt për këto që po ju them.»

«Si e shikoj, ju jeni një ushtarak i zoti, po si politikan qenkeni veç një nxënës i zellshëm, asgjë më tepër.»

«Ka një lloj politike që edhe ju, zotëri, nuk e dini mirë. Është kjo!» — Pashkoja u ngrit. Unë pashë me sa qetësi shkoi dorën te koburja.

Në sallë hynë dy roja nga të Marashit dhe Abdyl Frashëri i pa si ia qepën sytë. Ata i erdhën pranë dhe i thanë me zë të ulët:

— Te blirët po bëhet rrëmujë. Bajraktari i Lumës me

Kryezinë e Gjakovës u thanë malësorëve që të mos luftohet mareshali. Janë nxehur gjakrat dhe s'dimë ç'do bëhet.

— Për cilin mareshal është fjala? — pyeti ai.

— Maxhari! Të gjithë thonë se po vjen Maxhari të bindë Lidhjen që të lëshojë Plavën e Gucinë...

Abdyl Frashëri u zbeh. Pastaj i hipi gjaku në kokë dhe u nxi. Te dera u dukën Sulejman Vokshi me Ymer Prizrenin.

— Po malësorët ç'thonë? — i pyeti.

— Janë nxehur keqas. Kurrsesi nuk pranojnë allish-verishet...

— Kush u prin lumjanëve aty?

— Dan Zagora!

— Kush, kush?

— Dan Delia, po bajraktarët e thërresin Dan Zagora.

— Po kush është ky Dan Delia? Bajraktar?!

— Jo, burrë! Është më i varfri mes prijësve. Ai që jep kushtrimin, është kryetar i mbledhjes së dheut atje te ne...

— Po, po. E mora vesh. Kryetari juaj, pra. Sot sikur ka pasur ca punë me disa nga konsujt.

— Bash ai.

— Po përse na alarmuat kështu? Derisa atje është Dan Delia me shokët e vet, asgjë e keqe nuk duhet të ndodhë.

— Shpejt, o burrë! S'ka ç'bën djali ynë atje. Janë pleksur fort kryengritësit me atë Murhanin e Kryezinë dhe nuk i dihet si ndahen...

Sulejmani me Ymer Prizrenin kishin qëndruar aty afër.

— Si po na shkojnë punët? — pyeti Ymeri.

— Përsëri në Marash... — tha Abdyl. — Ai bajraktari i Lumës me Kryezinë më duket po na prishin punë dhe po na mbjellin sherr. Duan të përpunojnë opinionin që mos t'i dilet përpara Detroit.

— Si kështu?! — tha Sulejmani.

— Bash kështu, burrë, — tha malësori. — Po mujtët, ejani njeni prej jush, sa nuk...

— Unë ika, — tha Sulejmani.

— Prit, prit një fjalë! — i tha Abdyli dhe e ndoqi pas. Por ai nuk kishte një fjalë. Si gjetën dy kuaj shale, ata dolën në rrugë dhe u nisën drejt Marashit.

*   *

Interesant! Kryeziu po hahej me një çunak nja katërbëdhjetë vjeç.

— T'ia krisim, burra, — tha çuni. — Llafet e shumta janë pasuni e tjetërkujt. T'ia krisim kujtdo që do të na marrë vatanin!

— Or ti, kopil Gjakove, — i foli rëndë-rëndë Kryeziu, — pa na lër rehat me zotin, se nuk kapesht dot me malin. Po u kape me të, t'i lëshon rrufetë mbi kokë... Mandej, nuk ka mbetur Shqipëria në cullë sa të merreni ti e shokët e tu me këto punë. Ne jemi popull i vogël e... kemi nevojë për një mbështetje. Duhet ta kemi një vëllamë aty afër që të na mbulojë kockat dikur...

— Sërbinë e Milanit, apo jo, bej? — thirri dikush nga turma.

— E pse jo? Edhe Sërbia e Milanit të mirën na e do... — po ai nuk e mbaroi dot fjalën se turma nisi të thërriste pa rend e plot zemërim:

— Beu është i shitur, burra!

— Mos i zini besë beut!

— Të gjithë Kryezeztë janë të shitur!

— Beu i ndërron zotërinjtë si sulltani gratë.

— Beu me të vetën, ne me tonën! Mos e prishni gjakun se çdo gur do të zërë vendin e vet. Nuk do të rrokulliset përherë. — Ky ishte një zë i mençur që doli diku nga balli i turmës që kishte rrethuar Kryezinë dhe bajraktarin e Lumës sikur do t'i përpinte.

— Izën! — thirri një zë i pastër, i çeliktë. U bë qetësi.

— Pse, mos u bëmë si këmbët e dhisë... — shau bajraktari i Lumës që qëndronte pranë Kryeziut.

— I-zën! — thërriti përsëri po ai zë i fortë. Turma u hap mu përballë atyre të dyve.

— Prej nga je, or lum miku? — e pyeti gati me për-buzje Kryeziu.

— Të flasë! Të flasë! — thirrën ca zëra.

Bajraktari i Lumës i foli diçka në vesh Kryeziut. Ky e dëgjo i duke e shikuar i pakënaqur atë që do të fliste, pa-staj i tha:

— Epo, fol, or Lumë, fol de. Se mos po merret vesh këtu...

— Në paçim për të zënë ndonjë mik, ai le të jetë brenda Shqipërisë. Se sa përjashta, qofshin të afërt si Milani, qofshin të largët si Shejtani, atyre vetëm sherrin u kemi parë. Ama për mik që po ëndërron ky beu ynë! Milanin. T'i japë Plavë e Guci, më vonë Rrafshin edhe Kosovën dhe si të shtrihet i huaji në qoshe e të bëjë ç'të dojë... bash mik për kokë e ke. Jo, jo, burra! As sot as nesër, as kurrë! Miq të tillë nuk duam! E, nëse vërtet edhe ky miku që pritet të vijë do të dorëzojë tokat tona, të mirë prej nesh s'do të ketë. Këtë merre vesh mirë edhe ti, bej. Edhe ju, që i keni në krahë ato pushkë, ma dëgjoni një fjalë. Kundër nesh nuk është vetëm Kongresi. Nuk janë vetëm Nikolla dhe Milani. Nuk është vetëm ndonjë pasha që do të dorëzojë tokat tona. Po ka edhe ndonjë ferrë që do të na zërë këmbët. Tani kemi Lidhjen tonë, Këshillin tonë. Vetëm kjo do t'i rregullojë të gjitha kongreset dhe njerëzit do t'i vënë gishtin kokës e do të mendojnë. Ky beu që kokërrnezet kështu përpara nesh, shikon vetëm pasurinë dhe jo Shqipërinë. Kurse ne! Ne.. Ne pasuri nuk kemi, po kemi Shqipërinë. Kjo na ka mbetur, bej! Dhe këtë nuk do t'jua lëmë juve të bëni pazar poshtë e përpjetë. Apo jo, burra?! — thirri ai po me atë zë të pastër, të çeliktë.

— Me ty jemi, Dan!

— Me ty jemi, Dan Luma!

— Bash një ashtu asht, pasha zotin!

— Veç pushkën derrave, se një turi kanë!

— Dëgjo, o mullkuqe Luma, çfarë po të them, — shfryu Kryeziu. — Ti s'ke bukë për barkun e këmishë

për shtatin e po e vret mendjen për Shqipëri. Ku i ke armët?! Ku i ke paret për ushtrinë?!

U bë heshtje e përgjithshme. Fjala e tij sikur pati një efekt çudibërës. Këto pyetje shumëkush ia kishte bërë vetes në këto ditë. As që e kishin idenë, vërtet, si do të bëhej. Kryeziu qeshi nga kjo atmosferë e zyrtë që e mpiu turmën. Ndërsa bajraktari i Lumës po shante dikë nëpër dhëmbë. Ai e kishte humbur toruan dhe shikonte me egërsi që poshtë-lart sikur do të kafshonte me dhëmbë dikë.

— Përse nuk flet? As morra nuk ke aq, sa duhen verdhushka. Ato e bëjnë luftën, jo llafet e bukura e gurët në strajcë. . .

— Eh, more Kryezi, — ia priti Dan Delia, — si na dole në mes të rrugës dhe po e kërkon dreqin me qiri. . . Sa do t'i bëhej qejfi atij Milanit tënd apo djallit, kushdo qoftë që t'i jep verdhushkat, sikur unë ta harxhoj plumbin në lëkurën tënde. . .

Turma u ndez përsëri dhe zërat qëllonin herë Kryezinë, herë bajraktarin.

— Mos ia kurse plumbin, Dan!

— Mos! Kjo është tradhti. Mos të përdoret plumbi!

— Murhani dhe Kryeziu njësoj janë, burra!

— T'i përzëmë nga Prizreni sa nuk është vonë!

— M'i jepni mua t'i përcjell deri në breg të Bistricës se ua tregoj nënën të dyve.

— Jazëk! Jazëk! Jazëk! — thoshte Kryeziu i turbulluar dhe deshi të ngrihej e të ikte, po Murhan Bajraktari i tha në vesh se lëvizja e tij ishte plot rrezik. Më mirë të qëndronte këtu mes tyre, se asgjë nuk do të ndodhte. Kjo ishte këshilla më e mirë e tij.

— Mullkuqja mullkuqe mbetet, — tha Kryeziu tërë përbuzje.

— E pra, po u lidhe për verdhushka me ndokënd, siç deshe të na mësoje edhe ne, dije, ja ku po ta them këtu: mullkuqen nuk do ta mbush me gjizë, po veç me gjakun tënd! — thirri një zë nga mesi i turmës pas Dan Delisë. Si duket ai malësor donte të dilte përpara dhe nuk e linin.

— Mos e lini të dalë aty! — tha një tjetër.

— Qe besa, se nuk e fëlliq dorën! — thërriste ai, ndër-
sa turma e përpiu në mesin e saj.

Kryeziu deshi të çohëj përsëri, po përsëri Murhan Bajraktari luajti rolin e njeriut që përmbahet dhe gjoja nuk donte sherr.

— Këta qena po na shesin krye njëzet e katër orësh për verdhushka, kurse ne! — thërriste plot zemërim ma-
lësori atje mes njerëzish.

— Pushkën e parë këtyre të pabesëve!

— Shife, shife! Po që kur ky Murhani ynë është bërë burrë i mirë?

— Që kur ka lindë, — qeshi dikush.

— Këtu nuk ka vend për kuvend, — i tha Kryeziu Murhanit. — Të thashë edhe një herë. Çohu të ikim, se na bënë harbutët si veten.

— Jo, pra. Jo tani! Prit të ftohen gjakrat se pastaj... për nur të allahut! Pastaj unë ia... Po jo tani, pra!

Beu e bajraktari po loznin kukumjaçkash me njëri-
-tjetrin të rrethuar nga gjithë ajo turmë që thërriste,
bërtiste, shante, qeshte, u kërcënohej.

— Ah, or Lumë, të rëndë, fort të rëndë e paske fja-
lën! — i tha Kryeziu Dan Delisë. — Por unë nuk po i zë
qetë me ty. Boll me kaq! Të kishte qenë ndonjë plak, ia
vlente barra qiranë të na zinte edhe muzgu.

— Ja ku e ke Harun Krevenën! — i tha Murhani.

Haruni e kuptoi dhe qeshi. Ai ishte pranë Dan Deli-
së dhe e kishte ndjekur me vëmendje gjithë atë përplasje.

— Kryezi, më duket deshe plak? Nuk të pëlqeu dja-
li ynë? E pra, ky djalë vërtet e ka llërën të re, po kokën
e ka prej plaku me mend. E sa për lirinë dhe atë mbësh-
tetjen... Unë po ta them: liria është gjë që as nuk shitet
në pazar, siç do ndonjë budalla dhe as blihet në pazar,
kudo qoftë ai. Merre vesh ti e le ta marrin vesh gjithë
sa janë këtu. As në qeset e Milanit e të Nikollës! Ajo
do të vijë veç nga këto... — ai preku armën që mbante
në brez.

— Baba Harun, — doli një zë nga turma, — Lidhja
duhet të nxjerrë një ligj të ri. Kush të lidhet me armikun,
të shpallet tradhtar i vatanit!

— Po! Po, për besë, ashtu duhet! — e mbështetën të tjerët.

— Të shpallet i pabesë dhe të fshihet nga faqja e dheut!

— Këshilli duhet ta bëjë këtë, përndryshe...

— Këshilli do ta bëjë se nuk janë si këta.

— S'dihet ajo punë, mund të ketë edhe të tjerë.

— Rrudh gojën ti atje! Këshilli i di vetë punët e tij. Mos hapërro kot.

Thirrjet vinin nga të gjitha anët dhe përplaseshin mbi beun dhe bajraktarin e Lumës.

— I paç më qafë djemtë, or Lumë! — tha Kryeziu.

— I paç më qafë, or Kreven — përsëriti Murhani. — Hej, si ua ke marrë mendtë!

— Edhe mendtë nuk do t'i blejmë tjetërkund! — thirri Haruni. Ashtu si armët. Apo jo, burra?

— As armët!

— As bukën!

— Armët përherë ia kemi marrë me zor armikut. Ashtu do t'ia punojmë edhe këtë radhë.

— Po, po! As për bukën nuk do t'ia shtrijmë kujt dorën!

— E dimë vetë si gjenden armët dhe buka!

— Duhet të çojmë fjalë në Këshill se këtu vjen erë tradhti!

— Boll halle ka Këshilli. Mos t'i ngatërrojmë me këta qena!

Kryeziu dëgjonte dhe mendohej të tregohej i qetë. Murhan Bajraktari ishte nxirë nga tërbimi. Tani ai e kishte humbur. Kishte arritur në atë gjendje, kur nuk mund të fliste më një mendim të saktë, veç të shara që i dilnin nga buzët e trasha dhe jo nga mendja. Sytë e skuqur e të ujshëm i lëvizte dhe i ngulte diku me egërsi. Pas shpine i qëndronte «Kali i Bajraktarit», roja besnike, që nuk i ndahej kurrë, si hija. Dan Delia e kishte parë atë edhe në kuvendin e Shtiqnit. Kështu si tani, i gjatë, fytyrëkuq, i fortë, si një kalë, i ve, flokërënë, burrë dhe jo burrë, njeri dhe jo njeri, sepse bënte punën e një qeni dhe shpërblehej

si një qen nga Murhan Bajraktari. Dani nuk ia kishte dëgjuar asnjëherë zërin.

«A di të flasë ky njeri? — tha me vete. — Përse i shkon pas bajraktarit si një qen? Përse e thërresin me atë nofkë? Ka diçka nën ato vetulla të rënduara të këtij njeriu. Sigurisht, jo më kot ta ngjifin nofkën te ne. Kali i Bajraktarit! Ali Kurva! Dosa! More po ku është ky Dosa, që nuk po ia shikoj askund surratin?»

Harun Krevena vazhdonte të zihej me fjalë me Kryezinë. E kishte vënë përpara dhe nuk po i linte kusur. Malësorët po qeshnin.

— Burra, hapuni, se po vjen Abdyl Toska! — tha dikush nga mesi i turmës dhe grumbulli i burrave u kthye dhe u hap menjëherë.

— Erdhi Abdyl Frashëri!

— Erdhi Abdyl Frashëri!

— Hë, tani i ranë krejt puplat beut, e mori dreqi, e mori!

Njerëzit shtyheshin që të ishin sa më pranë Abdyl Frashërit.

— Hapuni, more, a merrni vesh?

Abdyl dhe Sulejmani, që kishin dëgjuar për ca çaste, qëndruan ballë për ballë Kryeziut dhe Bajraktarit.

— Populli ka të drejtë! — tha Abdyl. — More vesh, or Kryezi? Vëllezër, Shqipërinë mund ta shpëtojmë vetëm ne nga rreziku që po i kanoset. Vetëm ne! Dhe vetëm me luftë! E lufta do edhe mend, jo vetëm plumba...

— Të shporren të pabesët! — thirri një zë nga mesi.

— Të qërohen të shiturit te Milani! — tha një tjetër.

— Të dënohen mashtruesit!

Abdyl Frashëri vuri buzën në gaz. Nën vetullat e zeza, të rënduara nga një mundim i madh, sytë shkëlqyen plot dritë dhe besim. Ktheu kokën nga Dan Delia, pa Sulejmanin aty afër. I mori dorën e djathtë Danit dhe pa plagën, ku kishte ende duhan në gjak të piksur. E ngriti lart dhe tha:

— Ja, djem si ky do ta shpëtojë Shqipërinë! Prej askujt nuk e presim lirinë, veç prej këtyre zemrave dhe duar-

ve si këto. Kurse tradhtisë së ndonjërit do t'ia presim këmbët...

— Jashtë nga Prizreni këta qena! — thirri dikush.

— Shikoni, burra, si i kanë ulur veshët. Shikoni, ha-ha-ha!

Dikush foli kundër gjithë parisë lumjane që po i bënë hyzmetin mareshalit. Abdyli u zbeh përnjëherë.

«Këta të dy kanë nisur të lehin pro mareshalit dhe Milanit, — tha me vete. — Mosbesim?! O perëndi e madhe! Edhe kjo na mungonte. Ky Murhan dhe ky Kryezi...»

Dikush thirri tërë mllef kundër Bajraktarit dhe Kryeziut.

— Vëllezër! Këshilli do t'i japë dënimin e merituar kujtdo që do të ngrejë dorën kundër bashkimit tonë, kundër mëmëdheut, kundër kujtdo që do të mbjellë sherrin dhe përçarjen. Për këtë të jeni të sigurt!

— Murhani nuk është Këshilli! — tha dikush.

— Edhe Murhani shkon në Këshill, e kam parë vetë.

— Kush grindet atje?! — thirri Sulejman Vokshi. U bë heshtje. Askush nuk guxoi të përgjigjej.

— Sulejman, — tha Abdyli, — kujdes në këto çaste. Çdo e çarë mes nesh është ndihma e parë që i jepet armikut. Na duhet disiplinë. Kush shkel disiplinën dhe shkakton sherre, duhet dënuar njësoj... për tradhti!

— Ti, Dan Delia e ti Harun Krevena, pa merrni djemtë dhe shkoni nëpër vendet që jeni caktuar! Nuk kemi kohë për të humbur me këta, — tha Sulejmani me përbuzje, duke treguar Kryezinë dhe Murhan Orhan Burhan Bajraktarin.

— Këto forca, — tha Haruni, — janë në postin e vet. Këtu te blirët. Kurse të ardhur kemi pak.

— Shpërndajeni këtë! — tha Sulejmani i pakënaqur. — Bajraktarin e keni me vete?

— Jo. Ka ardhur vonë. Nuk e pamë nga mbiu.

— Lëreni të shkojë në punën e vet tok me Kryezinë.

— Kur do të vijë ora? — e pyeti Haruni.

— Ajo do të vijë! — i tha Sulejmani.

— Po deri kur më? — tha dikush pas tyre.

Abdyl Frashëri e Sulejman Vokshi morën me vete Dan Delinë e Harun Krevenën dhe u tërhoqën mënjanë.

— Vullnetarët janë mërzitur nga pritja, — tha Haruni.
— Ora po vonon... Abdyl Frashëri shikoi sheshin nën blirët të mbushur me vullnetarë, që po vazhdonin të bisedonin me zë të ulët.

*
*   *
*

Ora po vinte me shpejtësi të mahnitshme

Ndërsa Abdyl Frashëri qëndroi dhe vazhdoi t'u flishte, Dan Delisë i ra në sy një vazhdë pluhuri që ngrihej e zgjatej në rrugën e Rahovecit. Ai dalloi një pajton që po hynte me shpejtësi të llahtarshme, sikur po sillte mandatën. Dani e vërejti me kujdes se mos ai mernte në të djathtë dhe mund të shkonte nga prefektura, por ai ktheu në të majtë. Tani ishte i bindur se pajtoni po shkonte në shtëpinë e Lidhjes. Pas ca pajtoni doli përsëri në rrugën e gjerrë. Ai po vinte drejt Marashit. Ndaloi tek oborri, Dy burrat që dolën nga pajtoni erdhën menjëherë drejt Abdyl Frashërit, që po e porosiste ende Harun Krevenën. Dani nuk kishte dëgjuar asnjë fjalë, Ai kishte ndjekur me vëmendje pajtonin. Tani i shikonte mirë tre kuajt e mbytur në shkumë që iu dorëzuan kafsharit të Marashit.

Dy burrat u afruan. Kuptohej, vetëm i pari, ai më energjiku ishte kryesori. Nga lëvizja e ngadaltë e syve Dani iu duk tepër inatqar. Pas i vinte ai hollaku, që, siç dukej, do të ishte ndonjë nëpunës. Ata iu drejtuan Abdyl Frashërit aty mes njerëzve:

— Zoti Abdyl, — tha ai inatqari, — jam i biri i Hafizit, mikut tuaj në Ferizaj.

Abdyli i dha dorën dhe u përshëndosh me të.
Ç'kemi? Si është plaku? Përse je munduar?

Tjetri iu afrua edhe më shumë dhe e uli zërin.

— Sonte në Prizren do të arrijë Detroi me suitën e vet. Lajmësi nga Selaniku çoi fjalë se Mustafa pashë Tetrovën e kapën përsëri në Selanik dhe e çuan rishtas në

Anadoll. Flitet sikur sulltani na e njohka për kryetar të Lidhjes sonë. Mustafai çoi fjalë gojarisht me lajmësin se Detroi do t'ju gjunjëzojë me marifetet e tij. Bile edhe me forcë, po të mos zbatohet llafi i Kongresit e të mos dorëzohen tokat.

Abdyl Frashëri ia kishte ngulur sytë ballit të madh të të dërguarit, i tretur në mendime. Dani pa si u zbeh balli, pastaj faqet. «Ç'do të bëjë ky tani? — tha me vete. — Tani nuk kam llafe. Ora, ja, erdhi ora. Ç'do të bëjmë?».

— Burra, ora po troket! — thirri Sulejmani me zërin e rëndë e të mbytur. — Shtrëngoni armët. T'i keni plot dhe barutin thatë. Ruajuni nga provokatorët. Në çaste të tilla hyn në fuqi ligji i plumbit. Askush pa urdhër asnjë veprim! Agjentët dhe provokatorët do të kenë vetëm një dënim: pushkatim! Ju, vëllezër lumjanë, shikoni mirë detyrat e caktuara. Kam përshtypjen se ka lëvizje të kota... Në një rast të vështirë, ne do të humbasim kohën derisa të mblidhen luftëtarët. Ajo humbje kohe mund të jetë vdekja jonë.

— Shpejt, Sulejman! Duhet të shkojmë në Lidhje. Atje kemi halle më shumë.

— T'i ndalet hapi murtatit! — tha dikush.

— Nga e morën vesh? — pyeti Abdyl.

— Të gjithë e dinë, — tha Dani.

— Asnjë pëllëmbë tokë murtatit! — thirri një zë nga vullnetarët.

— O ne, o murtati!

Zërat e malësorëve dalloheshin qartë aty pranë tyre.

— Interesi i çështjes sonë na e do që ta detyrojmë të kthehet prapa pa pushkë. Po nuk ia arritëm, atëherë veç pritni urdhrin! — tha Sulejmani.

Këto fjalë i dëgjoji një grumbull që ishte më afër dhe murmurima e tyre, ku shprehej pakënaqësia, atyre u erdhi edhe më qartë.

— Mjaft kemi njëherë për njëherë Nikollën dhe Milanin që po na marrin tokat tona! Kështu që do të mundo-hemi ta bindim ne atë që të kthehet. E, po nuk ia arritëm, shëndoshë armët tona! — vazhdoi Sulejmani.

— Kështu po!

— Ju kam thënë, bre vëllezër, baca Sulë mendon sikur të jetë në kokën e zemrën tonë!

Zërat e grumbullit të malësorëve vinin që atje tej dhe nuk kuptohej kush fliste.

— Kush do të qëllojë pa urdhër, do të quhet provokator! — tha Sulejmani dhe ia ngjiti sytë Dan Delisë.

— Provokatorët të ndëshkohen menjëherë! Si thoni, vëllezër? — tha Abdyl.

— Jemi me ty, Abdyl Toska!

— Me ty jemi, baca Sulë!

— Me Shqipërinë! — tha Abdyl dhe i rrahu shpinën Dan Delisë.

Thirrjet e grupeve të vullnetarëve tani shpërthenin zëlarta, të fuqishme, plot zemëratë, si predha. Të gjithë po shikonin ata dy burra. Por askush prej tyre nuk e kuptonte se ashtu si ata gjithë Shqipëria i kishte drejtuar sytë tek ai burrë me trup mesatar, me atë ballë të madh e të djersitur, me atë mendje të ndritur, që e donin dhe e respektonin tani të gjithë, dhe vetë lumjanët e thërritnin Abdyl Toska; tek ai komandant i talentuar, që lumjanë, kosovarë, korçarë e shkodranë e thërritnin me dashuri thjesht: baca Sulë.

Dukej sikur ngjarjet po zhvilloheshin me një logjikë të tillë, që u imponohej dhe ende nuk i linte të përdornin armët. Të gjithë e kuptonin Abdyl Frashërin, po qysh do të bëhej? Do të kthehej Detroi apo do të kërciste?

Zemërimi ka ardhur në një shkallë të tillë, mendoi Abdyl Frashëri duke i dhënë dorën Dan Delisë, sa që ai nuk ka nevojë më për nxitje, sesa për frenim dhe komandë, disiplinë. Këtë e ndiente si gjënë më urgjente dhe ia tha Sulejmanit.

— Ani, — tha Sulejmani. — Do ta kem në kujdes vetë. Do të vij përsëri nëpër nënreparte, ndonëse kam shumë punë në Këshill. Si thua, a do të kthehet maresjali?

— Ku ta di, — i tha Abdyl. — Ne jemi në pritje si gjithë ky qytet i armatosur, si gjithë Shqipëria. Do të bëjmë ç'është e mundur që ai të kthehet. Po nuk u kthye, më qafë pastë veten!

KAPITULLI I DHJETË

Frynte erë e lehtë dhe lëvizte perden e mëndafshtë të arabasë. Në dritare hapej një çast, dukej e zhdukej si me frikë një copë qiell i kaltër, i bukur, që të prekte syrin.

Ai lëvizi dorën, e tërhoqi dhe e fiksoi perden. Andej, si më parë, shtrihej një horizont i mbyllur: male, male. Gjatë gjithë rrugës ai kishte parë male në këtë krah. Rruga hiqte drejt veriut si me frikë rrëzë maleve. Kalonte fshat-
ra, qytete, po gjithnjë si me frikë dhe rrëzë maleve. As-
njëherë nuk i kishte dëshiruar betejat në qafat, grykat apo
rrafshirat e tyre.

Arabaja bëri si më të majtë dhe atij i doli përpara pamja e fjetur e një qyteti të madh. I dha shenjën karro-
cierit, ky qëndroi. Pastaj qëndroi arabaja e kolonelit, ajo
e nënkolonelit, ajo e sekretarit dhe toga e rojave. U mo-
rën vesh. Do të qëndronin në qytet dhe do të hanin dre-
kën.

Ndalesa u bë në qendër të qytetit, përpara lokalit më

të mirë. Suita e suvarinjve me një rregull të plotë u vendos menjëherë brenda dhe jashtë lokalit, kurse ai sapo zbriti te shkallinat e para. Në të dy krahët i rrinin koloneli Hysni pasha, adjutanti i tij personal dhe nënkoloneli Numan pasha, adjutant personal i Madhërisë Perandorake, sulltan Abdyl Hamitit.

Atij i erdhi për të qeshur kur mendoi se tani qindra sy e shikonin këtë skenë dhe pritnin që ai të hidhte hapin e parë drejt lokalit. Askush nuk lëvizte.

Ai ngjiti shkallët duke tundur supet, ashtu siç i ka hije një mareshali të lavdishëm, që u dallua në disa beteja në Lom të Rusçukut dhe, natyrisht, pas Osman pashës, në Plevnë, ky ishte më i miri mes gjithë gjeneralëve të mundur të sulltanit.

Pronari i lokalit i priti në sallën më të pastër e plot dritë, ku qëndronte vetëm një njeri. Ky dukej që nga larg se ishte një graduat pensionist që sapo kishte ngrënë dhe ishte në të çuar. Kur ai ngriti kokën, marshalli vuri buzën në gaz dhe i tundi dorën miqësisht.

— Oh, njatjeta, gjeneral!

— Mirë se erdhe, shkëlqesi! — ia priti tjetri, po toni ironik kuptohej nga zëri që doli si i mbytur.

— Ç'surprizë!

— Aspak. E pse?

— Në të vërtetë nuk e pritja që në këtë rrugë të takoheshim ne, dy gjeneralë francezë. Të lavdishëm, natyrisht secili në të vetën.

— Jo, Detroi, — tha tjetri me hidhërim, duke u ulur po aty ballë për ballë mareshalit. Ai u hodhi një sy dy graduatëve në tavolinën pranë dhe pa se sekretari u ul në një kënd ku e kapte vështrimi i mareshalit. Po Detroi vazhdonte të fliste frëngjisht. Ai ishte i sigurt se këtë gjuhë e kuptonte vetëm Sokrati. Mareshali mbajti tonin miqësor dhe me shaka, kështu që të tjerët nuk u merakosën të merrnin vesh, kurse Sokrati mund të ngordhte, po jo të shiste mareshalin e tij. Detroi e dinte këtë, prandaj vendosi ta vazhdonte bisedën. Në të vërtetë ishte me humor të vrrarë. Kështu kishte qenë që atje, në Portë. Po sa mirë

që takoi këtë! Do të hante drekë me humor dhe as që do ta vriste mendjen për të tjerat.

— Si jo? Hë, ç'na thua, mik?

— Francezë? Ishim francezë, — tha ai. Nga timbri kup-tohej se ai kishte një gulç që i vinte natyrshëm, si një shpërthim. — Ju e braktisët Francën. Dhe unë po ashtu. Ju ju përzuri revolucioni, mua kundërrevolucioni. E me gjithë këtë e lamë, e lamë...

— Klyzerë, tani ne jemi jashtë atdheut dhe po flasim miqësisht. Sikur... Sikur të ishim takuar shtatë vjet më parë, ju do të më kishit pushkatuar në tribunalin e Komunës. Dhe unë... përse ta fsheh, po të asistojta në Paris në javën e Majit... dhe ju të ishit robi im...

— Vërtet, janë dy gjëra që e përjashtojnë njëra-tjetrën. Dhe ja si e sjell puna. Ulemi në tavolinë, flasim, hamë, bëjmë shakara, qeshim... — ai vuri buzën në gaz. Marshali në të pa dhimbje, ndërsa sytë e ujhëm iu flakëruan si të një tuberkulari. Më duket qenka sëmurë, mendoj Detroi.

— Po, a s'më thua, ç'ke bërë? Ku vete? — e pyeti Klyzerëi.

— Luftën e humbëm. ju e dini. Isha në Berlin. Tani kam ca kambiale për të shlyer në kufiitë e Perandorisë.

— Vërtet? Ju qenkeni caktuar te shqiptarët?!

Erdhi garsoni dhe u mori porositë. Klyzerëi tha se kishte ngrënë.

— Në këtë aytet ka kuzhinë franceze dhe orientale, — i tha Klyzerëi. — Dje hëngra eskallon dhe supë me mish pate. Kurse vera ishte «Bordo», jona. Porosit për qejf!

— A merr vesh frëngjisht ky garson?

— Është shqiptar. Shqiptarët janë një komb i rrallë që i mësojnë shumë shpejt gjuhët e tjera.

Garsoni iku.

— Shqiptarët nuk janë komb. Klyzerë.

— Keq i givkoni. Detroi. Pardje unë kisha këtu Jastrebovin. Shporesoj ta njihni. Është burri më i mençur mes atyre budallenive arrogantë që krvejnë punën e konsuive të Fuqive të Mëdha evropiane këtu te shqiptarët. Ndenjëm një copë herë. Ky Jastrebovi i mençur përpara dy vjetësh

më përralliste për pavarësinë e shqiptarëve. Lëre-lëre, po u bë aforizëm te shqiptarët ajo shprehja e tij: «sa të gjëmojë topi në Danub, pa do ta shihni...» Tani tallen shqiptarët me të dhe ai ende nuk i kupton ata. E lidhte lirinë e shqiptarëve me topat e Plevnës. Kurse pardje, kur i tregova se shqiptarët qeshnin me aforizmen e tij, ai më tha: «nuk kanë kombësi...» E, lëre-lëre, po trembej më fort prej Pashko Vasës, këshilltarit të Portës që kemi këtu, sesa prej ndonjë personaliteti tjetër që po i organizon shqiptarët.

Ai qeshi dhe mareshali pa se përsëri sytë i flakëruan. Po dëgjonte me respekt si mareshal që ishte dhe me mend në kokë, me kulturë dhe me edukatë. Bile me atë cilësi që ai e pretendonte shumë, përkorje. Do ta dëgjonte, dhe Klyzerëi duhej ta kuptonte se mareshali nuk ishte vetëm një ushtarak me një mision fort të vështirë, por ishte edhe njeri me kulturë, me edukatë, i përkorët.

— Ju nuk mund ta kuptoni, mik, me idenë tuaj të revolucionit social se me sa keqardhje shkoj unë te shqiptarët. Po detyra më shtyn përpara, ndërsa ndërgjegjja më cimbis ja këtu, dhe nuk më lë të qetë.

Tjetri qeshi pa e fshehur ironinë.

— Sot ju, Detroi, jeni bërë dora e një fuqie të madhe, bile-bile në këtë çast jeni dora e të gjitha Fuqive të Mëdha. Jeni ndehur e po përplaseni mbi fytyrën e tyre, mbi fytyrën e një populli të vogël. Po historia do t'ju dënojë ashpër, edhe në mos e bëmshin këtë gjë shqiptarët. Do të skuqesh, në mos ti, fëmijët dhe nipat e tu...

— Unë jam vetëm një ushtar, — tha Detroi. — Si ushtar, po bëj detyrën.

— Hë, këtu qëndron gjithë tragjedia e njeriut. Detyra po të çon të mbytësh në gjak shqiptarët dhe ndërgjegjja të pengon... Po atëherë përse shkon, detyra e prin ndërgjegjen e ushtarit, apo ndërgjegjja detyrën?

Mareshali e ndjeu veten ngushtë.

— Sipas jush, ç'duhet bërë? Të shpallim Komunën te shqiptarët? Mos ju ushqeni ndonjë iluzion? — Kam shumë respekt për gjeneralë të zotë si ju, Klyzerë. E di, që më

erdhi keq kur ju pashë fare vetëm? Unë do të ndieja kënaqësi t'ju kisha pranë... Si thoni?

Tjetri lëvizi nga karrigia i shqetësuar dhe i revoltuar.

— Ah, jo, jo, Detroi! Vetëm kjo nuk mund të bëhet kurrë!

— Si të doni. Unë ju çmoj shumë si ushtarak...

Garsoni solli kafe për të gjithë. Klyzerëi i tha garsonit:

— Po unë sapo e piva kafën. Harrove? Merreni, ju lutem, se nuk më bëjnë mirë dy kafe.

Ndërkohë mareshali e solli fjalën me takt dhe e pyeti në ai dinte gjë mbi gjendjen në Prizren. Tjetri ia preu shkurt:

— E keni kot që shkoni. Kaq pak paskeni mësuar nga historia, sa mos t'i njihni fare shqiptarët!?

Mareshali e shikoi i pakënaqur.

— Epo detyra, — tha i menduar.

— Do t'ju kushtojë shtrenjtë kjo detyrë.

— I jam kushtuar vullnetarisht. Nuk më ka detyruar kush.

— Për lavdi, e di.

— Pse, ju nuk e bëtë Komunën për lavdi?

— Jo! E bëmë për drejtësinë e të shtypurve dhe të të shfrytëzuarve! Vetëm për të tjerë, asgjë për vete!

— Nuk po kuptohemi, koleg. U ngrita, se nuk më premtton koha. Sa dëshirë kam të rri me ju! Kur të kthehem nga misioni im, do të qëndroj në këtë qytet. Do të më gëzosh sikur të pranosh të hamë bashkë drekën ose darkën.

— Të vafte mbarë! — tha tjetri pa e fshehur ironinë.

— Do t'i ndjek me shumë interes ngjarjet. Po u ktheve... — ai e ndërroi shpejt fjalën, — po u ktheve shpejt, unë gjithashtu do të gëzohem, se do të më tregosh gjatë për shqiptarët.

Mareshali doli nga lokali pa i tundur supet, pa humor dhe i penduar që pranoi gjithë atë bisedë me komunarinarin.

Ai mënjanoi perden dhe deshi të shikonte përsëri një copë qiell të kaltër. Pa rrëpirat lindore të maleve. E kuptoi se këto ishin male të njohura. Në të majtë, atje lart ishte maja e Topilës, që ngrihej përpjetë si karakoll. Ç'vend i bukur për të vendosur një bateri malore, mendoi. Me të unë bombardoj krejt fushën, sa të hanë grykat. E pse jo, natyrisht, po të jenë kalibra për të qenë, edhe Përrroin e Toplugës. Kurse po të jenë kalibra të rëndë, unë e zhvesh Koxha Ballkanin në Faqet e Pashallarës.

Ai shikoi tërë shtrirjen e Koxha Ballkanit. Ngrihej valë-valë deri atje ku e kapërcenin malet e Sharrit. Bile edhe majën e Oshllanit. Ai e dinte se ajo që dukej e largët, e mugët, gati e hirtë ishte maja e Oshllanit me ato qafa të zhveshura vende-vende, po shumë të vështira për dislokime. Ai e dinte se në faqet veriperëndimore të tyre ato ishin të veshura me lisa, panja, pisha dhe ah, prandaj kishin atë ngjyrë të errët, të çuditshme edhe në gusht.

Arabaja u tund shumë dhe perdja i mbuloi malet. Pas pak ajo doli në rrugë të drejtë dhe ai e largoi përsëri perden. Pa faqet e përroit fare afër. Rruga bënte kthesa dhe ai pa se ajo ishte e dëmtuar e tërë gropa. Diku-diku gropat ishin pellgje me llucë dhe ai mendoi se do të kish-te kaluar diku ndonjë re shiu. Kjo gjë iu duk e çuditshme, sepse vera kishte qenë zhuritëse. Më zhuritëse se sallat e marrëveshjeve në Shën Stefan, më përvëluese se ato korridore të kancelerisë prusiane ku u bë Kongresi.

«Askush në botë, — tha me vete, — nuk e merr me mend se si e ndien veten një mareshal i mundur. Më mirë një mareshal i vdekur, se një i mundur. Apo jo? S'dihet... Këtu natyra duket e freskët. Këto male, korijet e tyre. A e dinë këta se unë po vij t'i dorëzoj te Nikolla e Milani?»

Iu duk sikur lëkundjet e arabasë i kishte ndier tërë jetën. Kështu. Tamam kështu. Në rrugët plot gjelbërim të Normandisë. Pastaj në Lorenë. Diku në hyrje të Reitlingnit. Apo në Anadoll?

Jam bërë si një kalë i bezdisur që po bredh nëpër Evropë. Trokun tim e ndiejnë popujt mbi lëkurën e tyre. Unë herë shkel mbi supet, herë mbi shpatullat e herë mbi brinjët e tyre.

Shkoj kudo duke turfulluar e ngado më çon fati, dhe as që e di fare se ku do të lidhem, ku është strumbullari im. Dikur dëshiroja të vërsulesha kundër Parisit komunar. Doja që gjithë Parisin ta çoja në Pjer La Shezë, se unë i kam parë lotët e nënës kur u larguam nga Franca për në Makdenburg. Më duket se i shikoj shkoqur edhe sot.

Po fati po më çon, jo kundër Komunës, po kundër shqiptarëve. Jo për fronin francez, prusian, apo turk, po për të gjithë ato dhe për asnjërin. Për një knjaz Nikollë, për një Mark Milan, për një car bullgar e për një vasileas të ri...

Ai hapi ashtu kot çantën që kishte përpara dhe në kapakun e saj pa pasqyrën e vogël. Lëvizi fletën e saj dhe përpara pa një pasha turk me mjekër e mustaqe gëshenjë, me dy sy të futur nga pagjumësia e të mjegullt që notonin në zbehtësirë si mes një qielli pa horizont. Atij iu duk e huaj ajo fytyrë.

«Ndoshta e ka fajin pasqyra. — tha me vete dhe e mbylli çantën. — A s'jam unë po ai Mehmet Ali pasha i Lomit të Rusçukut? Po betejat e mia, a nuk e ndihmuan edhe Osman pashën kundër armatave ruse? E ndiej se më ka pushtuar dicka e rëndë, fatzezë, që kur sulltani më caktoi këtë detyrë. Po shkoj t'u them shqiptarëve: Ju mos luftoni, se tokat tuaja baba sulltani ia dha krajlit të Sërbisë dhe knjazit të Malit të Zi. Ju mos i ngrini armët! T'i dorëzoni urtë e butë, se kështu e do interesi i Perandorisë së madhe. Kështu? Po këta a i ka pyetur Kongresi i Berlinit? Porta, baba Shejtani?...»

Mareshali vuri buzën në gaz. Shpesh në çaste zemërimi ai kafshonte buzën e sipërme dhe qeshte me autoritetin më të madh të Perandorisë. Po këtë nuk e shfaqte. S'ia thoshte kujt. S'ia lejonte vetes as në ëndërr, sepse e dinte. Koka e tij pritej dhe vendosej në sini e pastaj i paraqitej sulltanit në sallën e madhe të pritjes.

Ai e përfytyroi kokën e tij të prerë.
«Atje, — tha, — atje në krahun e djathtë. Ajo kamarja ku do ta linin... Atje sulltani do të hakmerrej me të. Do t'i fliste kokës-mareshal dhe do të bënte shakara e do të qeshte me kënaqësinë dehëse të fitimtarit mbi të mundurin.»

Jo, jo, jo! Ai nuk do t'ia thoshte kurrë atë mendim të fshehtë me atë kafshim të lehtë të buzës. Jo, jo! I ruhej shumë Portës. Perandoria e madhe, ndër dy qytetarë, njërin e kishte spiun. Ai e dinte mirë, prandaj e kishte frikë Portën.

Vërtet fati nuk e çoi në Paris shtatë vjet më parë, gjatë shtatëdhjetë e dy ditëve, vërtet që braktisi Prusinë, Makdenburgun e qetë dhe të bukur, por kishte lënë shiun dhe kishte gjetur breshrin. Vetëm një hap kundër gadi-shullit dhe... koka në sini në kamaren e krahut të djathtë.

Ai përfytyroi përsëri të qeshurën cinike të Abdyl Hamitit dhe kokën e vet në sini. Pasi eglendisej ca me të, sulltani bënte një shenjë me kokë dhe sininë e merrnin dhe e çonin në kamaren e krahut të djathtë.

Jo, jo. Unë nuk kisha si e kundërshtoja këtë rrugë. Kjo ishte e vetmja rrugë që më kishte mbetur. Duhet të vija dhe erdha.

Arabaja tundej e lëkundej sipas gropave të rrugës. Përpara tufë suvarinjsh, pas tufë suvarinjsh. Anash tufa suvarinjsh. Fill pas tij, gati ngjitur vinte arabaja e Numan pashës. I shkathët dhe dhelparak si një djall, mendoi. Është hija e padishahut që po më ndjek këmba-këmbës. Por ama pas saj është Hysniu, i zgjedhuri im. Është energjik disa herë. Ai e njihte mirë Hysniun. Ishte nga ata ushtarakë turq Hysniu që, pas betejës, në vend që të bëjnë plaçkë, bëjnë masakër për hakmarrje, kurse gjatë betejës i zë euforia e luftës dhe hidhen në transhenë e parë se duan të fitojnë luftën vetëm me një goditje, me një lëvizje të shpatës. Kurse ka ca çaste kur ai shkrehet, tregohet i ngathët dhe pa energji.

Arabaja e tretë ishte e Sokratit. Ky po, mendoi mareshali. Ky nuk është sekretari im i shifrës, po dyzimi im.

Nëse unë do të pësoj sadopak në arabanë e parë, dhimbjen do ta ndiejë ai në të tretën.

«Ai dhe unë, — tha me vete. — Të dy fati na la pa atdhe. Të dy na caktoi fati të shkojmë kundër shqiptarëve. Një Detroi dhe një Sokrat. Një francez që s'është francez dhe një grek që s'është grek po shkojmë t'u marrim tokat shqiptarëve. Ec, moj trojkë, ec drejt zemrës së Shqipërisë!»

Ai u zgjat dhe shikoi trishen e kuajve dhe ata se si iu dukën. Ishin të njëjtë, të vegjël. Si binjakë, mendoi. Po janë fare të vegjël. A thua vërtet të jenë binjakë? Pelat tonë të Bretanjes janë shumë të mëdha, po nuk kam dëgjuar të japin dy mëza e jo më tre. Po kjo është racë turke. Trojane. Këta janë pasardhës të degjeneruar të Kalit Grek. Kali që mundi Trojën ishte i madh. Ai u nis nga Evropa. Ec dhe ec. Ec në tokë e ec në det dhe u fut në Trojë. Ec dhe ec... Kalo kufij shtetesh, mbretërisht, perandorish, kontinentesh. Nga Franca e revolucionarëve në Prusinë e junkerëve e prej andej në Azinë e pashallarëve. Kudo luftëra.

Dielli dhe pak do të flinte tej maleve dhe, kushedi, ndoshta në rrugën Sent Sever, ose në rrugën Rishelie. Ja, ja! Aty pranë bibliotekës tani po bien hijet deri tutje mes bulevardit. Janë hijet e gjata... Aty diellin do ta zërë gjumi, pastaj do të zgjohet përsëri. Përsëri në sheshin e Per La Shezë do të zgjohet dhe do të ngrohë kuajt e gardës mbretërore që po qëndrojnë gati kundër... Kundër kujt? Kundër Teofil Ferresë, që ka ngritur barikadën aty afër dhe po reziston ende. Ose jo, jo! Në sallonin e katit të parë në Versajë... Aty afër një kalë përbindësh tmerrësisht i vogël dhe i çoroditur dhe një pelë e stërmadhe, e përbindëshme, që po pille një kalë të ri të racës trojane. Kali-përbindësh xhuxhmaxhuxh ngrohet në diell dhe merr fytyrën e Tierit, ndërsa pela e stërmadhe shikon diskun e diellit të zjarrtë dhe të përgjakur. Ajo polli një kalë të stërmadh dhe mbi të hipi qali xhuxhmaxhuxh. Ai mori fytyrë njeriu dhe po thërriste; Unë jam Detroi! Unë jam...!

Ai u drodh. Kishte dremitur.

Këta nuk janë kuaj, mendoi. Kali i vërtetë jam unë. Fati po më sjell si fugë nga Evropa në Azi dhe që andej

përsëri në Evropë. Ja këtu te këta. Oh, me ç'po merrem edhe unë, po ne po hykemi në qytet! Dhe kush po më pret? Hidhe hapin, hajt! Hyr në Trojën prizreniane! Për hajër të goftë, Parid! Selam alekum, Abdyl bej Frashëri!

Ai pa mes radhës së gjatë të nizamëve prefektin Qamil beu dhe suitën e tij. Nizamët kishin ngrirë si gurë kilometrikë. Pak si mënjanë ishin nja pesë pajtona. Kuajt e tyre tërë lulka i mbanin gati për nisje. Tashmë e kishte të qartë. Përveç prefektit, i vetmi nëpunës besnik, s'kishte asnjë tjetër. Po ku ishte populli? Popull s'kishte. Po pse, nizamët do t'ia hiqnin atë ndjenjë të zymtë humbjeje dhe kuajsh? E ç'iu desh që lexoi Henrik Shlimanin te «Lash-tësia trojane»!

Ai mbylli një sy dhe shurdhoi një vesh. Nuk pa gjë. Nuk dëgjoi gjë. I la mënjanë të gjitha. Zbriti nga arabaja dhe takoi Qamil beun, ushtarakët. U tha si në gaz se donte të pushonte. Ishte lodhur shumë. Rruga me araba kishte qenë e mundimshme. Do të pushonte.

*

* * *

Selia ku e vendosi Qamil beu mareshalin, ishte një vilë dykatëshe, rrethuar me bahçe, me kordon muri dhe me kulla për rojë sigurimi. Mareshali i pa ato në kalim. Ndër to kishte nizamë të armatosur që vigjëlonin me syrin pishë. Të gjithë iu dukën në një gjendje alarmi, pa pikë entuziazmi. «S'kanë faj, — tha me vete. — Në këtë qytet plot minare gjithçka është turbull si ujërat e atij lumi të rrëmbyer. Ky qytet i mallkuar ka tani qendrën kryengritëse. Unë do të bie aty mes saj si kokrra e rrufesë dhe do t'i bëj sus. Unë do t'i bëj të heshtin ata! Informatat po më vijnë të plota. Disa i njoh mirë. Komiteti i tyre Qendror për Mbrojtjen e Kombësisë Shqiptare, Këshilli Drejtues i Lidhjes Shqiptare! Po boshnjakët ç'deshën këtu? Po pashallarët e mi ç'po bëjnë? Unë erdha, ç'bëjnë? Mos më harruan? Unë i përgatita, i mësova, i drejtova, i gradova... Ah!»

Ai i tha Qamil beut se e priste në orën nëntëmbëdhjetë. Do të bënte banjë, do të çlodhej. Të merrte frymë njëherë. Pastaj... Pastaj po. Le të vinte. Ai do t'ia kishte nevojën. Ai do të raportonte dhe ky do ta dëgjonte deri në fund me durim, dashamirësi e përkorje. Deri atëherë le të rrinin në pritje. të gjithë dhe mos të merrnin vesh asgjë për të.

Si e mori veten dhe e ndjeu të lehtësuar, ai ishte i sigurt se Numan pasha e Hysni pasha si dhe Sokrati, do t'i kishin marrë të dhënat e para sa për t'ia nisur. I thirri, po me dy adjutantët ndenji vetëm një orë. Thirri Sokratin. Formuloi tekstet e para të telegrameve për Portën.

Sokrat Argiriadisi ishte një burrë dyzetepesëvjeçar, i pamartuar, i shëndetshëm, shumë i zgjuar, trupshkurtër, ballëlartë, me një kafkë gati katrore, me kulturë të gjerë civile e ushtarake për një oficer të rangut të ulët, zotëronte më mirë se greqishten gjuhën shqipe, frëngjishten, turqishten dhe rusishten. Të gjitha aftësitë që kishte nga nëna natyrë si dhe ato që i kishte marrë shoqërisë, ai i vinte pa rezervë në shërbim të mareshalit. Detroi kishte besim në të si në veten e tij. E porositi që të transmetonte telegramet në frëngjisht, sepse, sipas informacionit, asnjëri nga nëpunësit e postës nuk e njihje këtë gjuhë.

— Madhëri, unë i njoh këta shqipot që nga foshnjëria. Shpresoj se nuk do të gabohem, — i tha Sokrati.

— Atëherë, o burra! Përcilli sa më parë. Gjendjen në postë studioje përsëri.

— Njoftimet e para i mora nga komanda jonë këtu. Në to nuk dyshoj.

— Mirë ardhsh, Sokrat, miku im! — tha Detroi dhe lëvizi lehtë dorën. Sekretari doli. Kaq mjaftonte. Ai e dinte që edhe Sokrati nuk do të ishte i qetë, vetëm se shprehej kështu sa për të qetësuar atë dhe veten. Donte të qetësonte Detroin, me të cilin kishte lidhur fatin e tij me një besnikëri prej qeni.

— Ma thirrni prefektin aty në sallon, — i tha Hysniut.
— Bëji ca shoqëri. Ja, po vij.

Ai e kishte për rregull që ta pritnin sipas gradës të

gjithë vartësit. E kishte si nevojë këtë. Le të presin, thosh-te, le të mendojnë dhe mos të më flasin gjepura.

Prefekti i Prizrenit, zoti Qamil beu ishte një shul i gjatë, verdhacuk, që të jepte përshtypjen se ishte ushqyer me kakërzoga gjithë jetën. Detroit, sa e pa me vëmendje, i hipi një neveri dhe i erdhi të përzjerë në stomak. Kurse Qamili po buzëqeshte me atë servilizmin provincial që e quan zotësi shtirjen përpara eprorëve e ku duket mirë shpirti prej skllavi. Ai u përkul përpara mareshalit dhe ashtu i përkulur trupi i tij i gjatë dukej edhe më i përcudur. Do të rri edhe me këtë qen, mendoj Detroi. S'kam si e nis punën time këtu.

— Urdhëroni, — i tha dhe u ul në kolltukun e butë.
— Si është gjendja me Lidhjen?

— Ja, me sa duket, po organizohen. Po organizohen... Por... (ah, ky «por» sikur mos të ekzistonte në të gjitha gjuhët e rruzullit!), tani që morën vesh vendimet e Berlinit, është bërë një tollovi që s'merret vesh.

— Kush e shkaktonte tollovinë? — tha Detroi dhe kafshoi buzën e sipërme. Hysniu e pa dhe e kuptoi se mareshalit i hipën dreqrit.

— Të gjithë.

— Si të gjithë? Abdulla pashë Drenin si e kam? Ç'bën ai?

— Edhe ai, më duket, është për autonominë. Po tokat askush nuk do t'ia lëshojë Malit të Zi dhe Sërbisë.

Qamil beu vuante dhe keqej se nuk po dinte t'i përgjigjej e ta kënaqte mareshalin. Ai nuk e kuptonte se po ia paraqiste shkoqur gjendjen. Detroi kujtoi përplasjen e qerpikëve në sytë e mëdhenj të Sokratit. Ai do të m'i thotë, pasi t'i verifikojë gjërat një më një, mendoj. Nuk don-te të më shqetëson-te më shumë. Eh, Sokrat! Sokrat!

— Ata nuk duan, — tha mareshali. — Po mos duam ne? Hë, si ta merr mendja, Qamil bej? Mos vallë Kongresi na pyeti ne se çfarë donim t'i jepnim...

— Unë e di, shkëlqesi. Por ata nuk përfillin... (ai deshi t'i thoshte se ata nuk e përfillnin pikërisht atë, prefektin, por u frikësua se mareshali mund ta gjykonte si dobësi të

punës së tij dhe ta shkarkonte). Tani kryesia e Itifakut është bërë këtu gati si punë pushteti...

— Po ty përse të kemi këtu? — tha Detroi i përmbajtur, po kuptohej se kishte nisur të zjente. Prefekti rrudhi ballin, u zgërlaq dhe buzëqeshja i iku si e frikësuar nga buzët.

— Jam marrë vesh me komandën. Po ndodhi gjë, jam me komandën për vendosjen e qetësisë...

Ky skërfyell verdhacuk, kaq i «përkorë» e «zemërmirë», ishte gati, në rastin më të parë, të pushkatonte kafshërisht gjithë Lidhjen Shqiptare, që as nuk e pyeste e as e përfillte, ishte gati të çonte në mosqenie gjysmën e popullit të Prizrenit, po t'i prekej interesi i tij dhe posti. Detroi e shikoi fytyrën e gjatë, të mprehtë e të verdhë dhe mendoi se në tërë qenien e këtij beu lëvrinte helm në vend të gjakut.

— Mos dërguat njeri tek Abdulla pasha?

— Kam dërguar, shkëlqesi, — tha Hysniu. Ishte i qetë dhe serioz sikur në sallon të ishin vetëm për vetëm. Çështja për të ishte gjithçka. Ai as që pyeste për këtë Qamil beun, këtë parazit të paaftë, që hante bukën e padishahut qyl. Por ai s'pyeste as për Numan pashën, që, ndonëse kishte pasur fat dhe ishte adjutant i sulltanit, ishte me gradën e nënkolonelit, pra nën të dhe, kuptohej, sipas tij, nuk i vlente koka më shumë. Hysniu këto nuk i gjykonte për fodullëk, jo. Po, mendonte ai, kështu ishin punët. Hysniu ishte ndër kolonelët e rrallë të Perandorisë, që kishte fatin e madh dhe të ishte i zgjedhuri i mareshalit të ndritur Mehmet Ali pasha.

Ata biseduan edhe ca për Abdulla pashë Drenin. Pastaj mareshali u mor me Hysniun dhe Numanin. Qamil beu kishte përgatitur darkën e mirëseardhjes dhe me këshillat e Numanit kishte nisur lajmësit për të ftuarit.

Abdulla pashë Dreni! Figurë e shquar e me influencë mes shqiptarëve të Gjakovës, ushtarak i zoti, që u dallua në disa beteja dhe vetë Detroi e propozoi për titullin pasha e ia dha me ferman të padishahut. Tani Abdullai ishte kryetar i degës së Lidhjes Shqiptare në Gjakovë, po krye-

sorja, ai ishte miku i tij, tek i cili shpresonte mbështetje dhe besnikëri.

«Ai s'do më lërë», — tha me vete. Mareshali e njihte Abdullanë për njeri fanatik e kokëfortë. Dikur nuk ia kishite pëlqyer këto. Bile ia vërente me keqardhje. Po pikërisht tani këto dy cilësi do t'i hynin në punë. Mareshali do ta prekte në këto dy anë. Po, po. Në këto. Këto ishin thembra e Akilit për të. Duhej ta shkëpuste nga kopeja, edhe po të... E ku mund ta dinte që tani se si do të vinin punët!

Abdullahi erdhi me vonesë, aty nga ora njëzet e tri-dhjetë.

Qamil beu, siç e këshilloi Numan pasha, ftoi në emrin e vet prijësit kryesorë të Lidhjes Shqiptare: Abdyl Frashërin, Sulejman Vokshin, Iljaz Dibrën, Ymer Prizrenin dhe nja pesë a gjashtë të tjerë. Për këta ishte interesuar vetë mareshali. Po pikërisht këta nuk do të vinin dot në darkën e shtruar nga prefekti. Lajmësit erdhën njëri pas tjetrit të zymtë dhe të frikësuar, sikur t'i kishte rrahur kush. Të paktën kështu iu dukën Qamil beut. Ai e kup-toi nga përgjigjet tërë ngurrim që jepnin nëpunësit se frynte erë dyshimi, për të mos thënë armiqësore edhe ndaj tij, njësoj si ndaj mareshalit. E ç'ishin ato justifikime bajate? Jo po do të niset për Gjakovë, jo po ka shkuar te një mik dhe nuk është këtu, jo po ndihet i sëmurë. Ç'janë këto, more? Nuk i ha Qamil beu këto! Po prapë mirë. Prefekti kishte marrë përsipër turpin dhe do ta përtypte me bukë. Ftesat i kishte bërë ai dhe jo mareshali. Askush nuk e dinte se cilat ishin porositë, jo porositë, këshillat e Numan pashës. Kurse ky Abdullahi, për allah, që është burrë. Ky nuk pyet as nafakë as Itifak, ky po. Ja, erdhi!

Qamil beu as që e zuri në gojë më se kush do të vinte, përse nuk kishte ardhur dhe a do të pritnin më. Jo, jo. Ai do të bënte ç'ishte e mundur që të krijohesh një atmosferë sa më e ngrohtë dhe e gëzuar.

KAPITULLI I NJËMBËDHJETË

Po rrinin në sallonin e madh e plot dritë. Dy adjutantë ishin veshur me kostumet më të mira të ceremonive dhe nuk kishin harruar të vinin urdhrat, medaljet dhe shenjat që tregonin meritat e tyre. Bile edhe myhyrët e falur nga sulltani ose mareshali.

Abdulla pashë Drenit i morën sytë shkëlqimet e urdhrave. I hoqi shpejt me nervozizëm dhe përplasi qerpikët si i vrrarë prej dritës së tyre. Detroi e vuri re, buzëqeshi. Ky do zilka, mendoi. Me gjithë këtë lëmsh në qytet, o Abdulla, do të të jap tërë dekoratat që ka Porta, sikur ti ta bëje vërtet.

Hysniu e shikoi me neveri Abdullanë. Kapadaillëku që fshihej me marifet në atë pamjen prej babloku nuk i shpëtonte dot Hysniut. «Si është e mundur, — tha me vete. — Tërë dezertorët kanë një fytyrë». Do të kishte më respekt për këtë bajraktar injorant sikur të zhvishte shpatën dhe të pndeshej me kolonelin Hysni pasha mu aty ballë për ballë. Por ishte dezertor pa vlerë. Po zvarritej te këmbët e tyre dhe priste tërë mirënjohje fjalët e mira, inkurajuese, prem-

tuese, të mareshalit. Hysniut i kishte ndodhur disa herë në jetë të takonte dezertorë. Ata kishin diçka të përbashkët, të shkruar në ballë, në rrudhat mes vetullave, në zymtësinë, në pabesinë e syve. «Njësoj, — tha me vete Hysniu, — njësoj janë të gjithë. Të gjithë presin veç një kockë.»

Në bisedë e sipër Abdullai shprehu bindjen se pa Fuqinë e Madhe as që bëhej fjalë për lirinë e Shqipërisë. Ai ishte pothuaj i bindur në atë që thoshte. Perandorinë ai e adhuronte, ishte edukuar që fëmijë me sytë drejt saj. Edhe tani ai qëndronte po në ato pozita, ndonëse Perandoria i mori goditjet të shpejta dhe të fuqishme nga Fuqitë e Mëdha. Ai shikonte disa pika takimi mes Shqipërisë dhe Perandorisë. Feja islame (ai as që e zinte në gojë se 1/3 e Shqipërisë ishin katolikë dhe ortodoksë), kultura (këtu ai nuk zinte në gojë që në Shqipëri nuk kishte asnjë shkollë, kishte parasysh mejtepet ku përgatiteshin hoxhallarë), ca zakone të përbashkëta, po këtu ai nuk jepte asnjë mendim. Sa për kulturën, ai krenohej edhe vetë se kishte ca, jo dosido, po turke. Gjithçka e preferonte turke. Dikur në moshën e rinisë ai pati dashuruar një vajzë turke, po nuk e mori dot se ajo qe e varfër. I ati nuk pranoi as t'ia jepte dhe as ta shiste. Bile kur ky ia kërkoi që ta blinte vajzën, i ati nxori thikën dhe Abdullai shpëtoi vetëm në sajë të këmbëve të lehta. E kujtonte shpesh këtë dhe i vinte keq që nuk arriti ta merrte. Ai mund të gjente njëzet vajza turke, mund të blinte dyzet të tjera. Por atë nuk mund t'ia zëvendësonte asnjëra. Çdo gjë të mirë dhe të bukur ai e shikonte te Perandoria. Edhe lirinë.

«Një kockë, — tha me vete koloneli Hysni Pasha, — një kockë. Ne ua hedhim atë dhe këta jargaviten si zagarë».

Mareshali po e pyeste plot dashamirësi.

— Pjesa më e mirë e Këshillit, — tha Abdullai, — janë për autonominë dhe varësinë. Po ka edhe nga ata që u ka marrë koka erë dhe kërkojnë cigra në hell.

Detroi nuk e kuptoi shprehjen dhe kërkoi sqarime nga Hysniu.

— Kërkojnë pavarësinë, — tha koloneli. — Shkëputje të plotë dhe të mbrojnë vetë tokat e tyre.

Detroi i uli vetullat e zeza dhe lëvizi sa në të majtë

e në të djathtë sytë e shkathët. Në raste të tjera kjo lëvizje kërkonte që të çoheshin të pranishmit dhe t'ia sillnin të lidhur aty te këmbët rebelin që ngrihej kundër vullnetit të tij. Cili është ai bukëshkalë? Shkëputje dhe ne gjallë? Po tani e përmbajti veten. Nuk kërkoi njeri. Sytë e tij të shkathët u përplasën mbi gjokset e dy adjutantëve sikur deshi të verifikonte urdhrat e tyre. Një e zbehtë i mbuloi ballin e madh, faqet, por e përmbajti veten.

I kërkoi Abdullait t'i thoshte se cilët ishin radikalët nga parësia. Abdullai i përmendi Abdyl Frashërin, Iljaz Dibrën, Ymer Prizrenin dhe Sulejman Vokshin. Pastaj mareshali e pyeti për forcat që ndodheshin në qytet, por Abdullai nuk ia dha numrin e forcave. Nuk e dinte saktësisht. E përse ta gënjente mareshalin? Ai e dinte se dy brigada vepronin njëra në Prizren dhe tjera në Gjakovë. Po kaq dinte edhe vetë mareshali. Po ata që kishin ardhur këto dy ditë? Jo. Më mirë që nuk dha fare numër. Ai e kishite marrë vesh se Sulejman Vokshi me krerët kishin hedhur kushtrimin që të gatiteshin për luftë nga katërmbëdhjetë në shtatëdhjetë vjeç. E dinte që forca vullnetare po krijoheshin kudo në Shqipëri. Kishte informata të sigurta për krijimin e nënrepartëve me vullnetarë në Gash, Krasniqe, Pejë, Has, Rrafsh të Dukagjinit, Llapushë. E dinte edhe ardhjen në Prizren të disa nënrepartëve me vullnetarë lumjanë e dibranë. Po sa ishin ato? Ku ishin? Kush u printe? Ai ishte interesuar dhe nuk i kishin thënë gjë për të qenë. Ata bajraktarët e Lumës s'dinë gjë tjetër veç të vetëlëvdohen. Atë që ta thonë tani e mohojnë pastaj. S'ke si u zë besë.

— Domethënë padishahu u dha gishtin, këta po i rrëmbejnë krahun.

— Në këshill janë ndarë ujërat. Pilafi nuk mban më ujë, kurse disa i hodhën më shumë. Kështu që as ne nuk dimë ç'po bëjmë.

Abdullai ishte ngatërruar dhe nuk po dinte ç'ti thoshte. E ndiente veten keq. Hysni pasha e shikonte gati në gaz. I vinte mirë që ky bajraktar injorant s'po dinte të lidhte dy llafe.

Në sallon hyri Qamil beu. «Hej, shyqyr», — tha me

lëre më Selam Bylykun, kurse Ali Agën as që e llogaritin. Ata kanë ca prijës që i kanë zgjedhur vetë. Njëri prej tyre është vërtet i tmerrshëm. Dan Zagora i thonë. Ky me ca të tjerë e kërcënuan Abdulla Drenin që të mos vinte në takim me ju, po nuk u shkoi, se Dulla është burrë katërqindërhëmësh e jo derdimen si ata. Po kuptohet, Dan Zagorën e cytin atje brenda. S'ka si të jetë ndryshe.

Siç e paraqit ky gjendjen, unë kam të bëj me bashibozukë, mendoj mareshali. Por ai e dinte, e kuptonte mirë se nuk kishte të bënte me bashibozukë. Dan Zagora! Tani po e dëgjonte. Po kush ishte ky? Si mund ta pengonte Abdulla pashën që të vinte në takim?

«Po kësaj si i thonë?» — tha me vete.

Disa prej krerëve të Këshillit ishin komandantë trima dhe jo pa kulturë. Ai kishte dëgjuar për këta shqiptarë. Ua kishte dëgjuar zërin në gazetarinë turke, në postet e larta të Perandorisë, në betejat e Luftës Ruso-Turke, ca i kishte njohur për së afërmi. Po a ishin këtu në Prizren të gjithë ata? Këtë nuk e dinte. Vetëm një gjë dinte. Me ta kishte punë.

Po ky Dan Zagora nga këta të jetë? mendoj.

«Jo, — tha. — Ata nuk janë bashibozukë, siç e paraqit gjendjen efendiu. Jo, jo. Nuk janë gjërat kështu.» Ai e dinte nga përvoja se, po të bashkoheshin ata me popullin kryengritës, do të bënin ndonjë proçkë, që do t'i kushtonte shtrenjtë jo vetëm atij, Mehmet Ali pashës, Detroit, por gjithë Perandorisë, bile edhe Fuqive të Mëdha, që po merrreshin seriozisht me një popull të vogël.

Jo, jo, jo! Xhahid efendiu as që e merr me mend kush janë ata. As atë Dan Zagorën nuk e njeh. Dan Zagora! Po si nuk e kishte dëgjuar këtë prijës të lumjanëve? Ky do të jetë vërtet i rrezikshëm, derisa i bëri presion dhe Abdulla pashës. Apo mos është ndonjë lodër e krerëve? Mos është podora e tyre ky Dan Zagora, që shkon atje në emër të popullit? Ky po më del ashtu siç dalin nganjëherë gjeneralë që i nxjerr beteja dhe jo akademiam. Po, po. Veç të tillë mund të vënë lumjanët në krye. I njoh unë lumjanët e Lomund të vënë lumjanët në krye. I njoh unë lumjanët e Lomund të Rusçukut, i njoh. Këtu ka më shumë se një lidhje e mbështetje të Itifakut me popullin kryengritës. Ky efendi

idiot nuk di gjë. Kurrëgjë! Ky idiot më lodhi më shumë se dita e sotme, mendoi, duke shikuar si e la filxhanin Xhahid efendiu.

— Epo në rast nevojë, do t'ju shqetësoj përsëri, efendi, — i dha fund takimit mareshali Mehmet Ali pasha, Detroi.

— Jam nën urdhrat tuaja, rob besnik deri në varr! — efendiu u tërhoq tërë temena dhe doli. Detroi shikoi trupin e shkurtër, mendoi dhëmbët e verdhë në fytyrën thantike. Si, si e kishte emrin? mendoi. Vrau mendjen ta kujtonte vetë dhe vuri buzën në gaz. «Si qëlloi kështu, t'ia harroj emrin kaq shpejt?» — tha me vete.

Nënkoloneli Numan pasha kishte qenë i zënë në një sallë të veçantë. Ai erdhi në çastin e ndarjes me efendiun. Shikoi me vëmendje mareshalin dhe priti që t'i bënte she një për përcjellje, por, kur pa buzëqeshjen në fytyrën e tij, e kuptoi se ishte e kotë. Marshalli e përçmonte efendiun. Numan pyeti njërin nga nëpunësit që i tha se ky efendi ishte prizrenian, po e hiqte veten turk nga gjyshi, megjithëse edhe ai kishte qenë shqiptar. «Përse i pranon mareshali këta zagarë? — tha Numan. — Apo punët po na rrokullisen keq dhe...»

* * *

Mareshali u afrua te dritarja. Në bahçe, rrëzë murit të lartë dy radhë rojash lëviznin si hije nëpër mugëtirën e natës. Ndërsa nëpër kullat e drunjtë në kënde vigjëlonin roje të tjerë. Tutje, te sheshi fenerët e rrugës ndriçonin zbehtë. Drita e tyre binte në fasadën e bardhë të një ndërtese. Në të ishte një pllakatë -karikaturë me përmasa të mëdha. Një grua truphedhur, syshqiponjë, me dorën të ndehur këtej drejt një xhuxhi. Dukej sikur ajo i thoshte: shporru! Pas xhuxhit ishin ca figura të tjera të përçudura.

«O zot, — tha ai me vete, — Po kjo është Franca dhe ky është Tieri, që po ia dorëzon Prusisë. Jo, jo. Shqipëria dhe unë, që po ia dorëzoj Nikollës. Ah, sikur ta zija dot

atë bojaxhiun, do ta kalbja në burgun e Kalasë dhe do ta bëja petull...

Ai u përqëndrua që ta shikonte më mirë dhe të dallonte në ishte bërë në beze, në karton apo në mur. Po nuk e dallonte dot. Mugëtira ia shkrinte anët e pllakat — karikaturës në bardhësinë e errësuar të fasadës.

«Edhe këtë ma bëtë?» — tha me vete, duke menduar pashallarët, që veç një vit më parë linin kokën për të. Pa përsëri rojat dhe mendoj se ata do të rrinin gjithë natën pa gjumë.

Pagjumësia e tyre do të vazhdojë deri në agim, mendoj. Po çfarë agimi do të jetë nesër? Në Austerlitz Napoleoni e mbajti ushtrinë pa gjumë deri në agim. «Ky është dielli ynë!» — tha ai dhe e hodhi armatën e parë në betejë. Kështu e mori historia diellin e Austerlitzit. Kurse unë nuk kam as diell, as ushtri. Jam mareshal i gjysmëhënës pa diell dhe pa ushtri. Unë kam natë dhe pagjumësi. Kam boshllëk në shpirt dhe këto roje të pagjumë. Kam sjellë me vete natën aziatike mbi shqiptarët. Dhe këta janë zemëruar. Kush e njeh zemërimin e tyre? Mos kanosja e atij lumjani ndaj Abdullait është vetëm një rastësi? Dan Zagora! Hë! Ku është Murhan Bajraktari, që e mbajmë me rrogë atje? Po ata të tjerët? Kush e njeh atë zemërim? Kush? Kush? Vetëm ushtari i thjeshtë i Perandorisë e njeh, ai po. Ja, ky ushtar që vigjëlon i shqetësuar dhe pa gjumë. Ky dhe unë.... Pagjumësia ka zënë tërë qytetin.

*

*

*

Ai lëvizi nga dritarja. Numani me Hysniun bisedonin me zë të ulët. Ai i shikoi ftohtë, tamam si në çastin e agonisë, kur njeriu i ka qepallat plumb të rënda.

«Një mareshal, një kolonel dhe një nënkolonel në një dhomë, — tha me vete plot vrer. — Të tre. Vetëm. Pa ushtarë. Jemi kthyer në diplomatë dhe nuk dimë fare ç'do të bëhet nesër. Intuita e ushtarit po ma pushton shpirtin. Unë vërtet pres të ndodhë diçka. Mos do të shfryjë zemërimi

i tyre për këto toka të mallëkuara? Po të kisha sonte në këtë qytet forcat e Selanikut dhe të Shkupit, do t'i sillja një nga një të gjithë ata që nuk denjuan të vinin për darkë, do t'i bëja të mësonin se si sillet qytetari përpara një mareshali...»

Dy graduatët po pritnin. Sikur donin t'i thoshin diçka. Ai i shikoi ndër sy, po nuk lexoi dot gjë. Edhe ata ishin mbytur nga nata, nga pagjumësia, nga shqetësimi, nga ankthi i pritjes.

— Të bëhet një përforsim rojesh në periferi të qytetit. Po, kujdes! Të mos provokohet asnjë armë. Për çdo lëvizje të informohemi. Batalioni i kazermave të vihet në gatishmëri. Ne kemi aty edhe një batalion sulmues, apo jo? Patrullat rreth lagjes sonë të lëvizin sa më shumë.

— Madhëri, me sa na njoftuan, në të gjithë periferinë veprojnë forcat vullnetare të Lidhjes Shqiptare, — tha Numan pasha.

— Ç'forca?

— Me sa duket, ata kanë një brigadë dhe disa kompani vullnetarësh që kanë ardhur këto ditë.

— Këto ditë... — atij iu kujtua se këto ditë kishin ardhur lumjanët me atë Dan Delinë e tyre. Sa dëshirë kishin ta shikonte njëherë atë!

— Ruajuni nga incidentet. Na duhet një presion psikologjik mbi ta, që të rrinë urtë përpara zemërimit të Fuqive të Mëdha. Ja, kjo na duhet. Qartë? Rruga jonë shkon në Plavë. Që të shkojmë atje, këta duhet të na binden. Po të mos ngacmohen urët, se shpërthen flaka... E neve nuk na intereson ajo këtu. Do të vazhdojmë rrugën tonë. Qartë?

— Si urdhëron, madhëri! A mund të largohem? — tha Hysniu.

— Veproni të dy.

Ata shkuan dhe mareshali hyri në odën e gjumit. Hoqi uniformën dhe ndezi një cigare. U ul në kolltukun pranë dhe po thithte cigaren fare i hutuar.

«Unë jam lodhur, — tha. — Jam lodhur shumë dhe kam kaq punë për të bërë. Por ato janë ngatërruar shu-

më dhe unë nuk po di nga t'ia nis». Ndjeu zagushi dhe djersë. U zbërthye, fshiu qafën dhe gjoksin. Peshqirin e hodhi pa kujdes pranë një pupe. Sot ndjeva vazhdimisht zagushi, mendoi. U ngrit, hapi dritaren. Diku në periferi të qytetit, ndoshta andej nga Terzihania apo Tabakët bëhej një zhurmë e madhe. Njerëzit këndonin si në kor. Jo, nuk këndonin. Ato ishin britma. Ato shpërthenin herë-herë dhe pastaj humbisnin sikur i thithte Bistricea, nata. «Jo, jo, — tha me vete. — Ata po këndojnë si në dasma. A ka se si të jetë dasmë? Edhe mund të jetë. Këta e bëjnë dasmën në çdo situatë. Edhe në luftë. Është instinkti i tyre i vazhdimësisë. Popull i vogël, që do të jetojë. Lufton që të mos shuhet. Thonë se në dasma kanë rite të vjetra, pagane. Mëre, cili më solli atë informacionin për gjermankën Stringel që paska ardhur këtu për të mbledhur zakonet dhe doket e këtyre? Po këngët lirike i kanë të bukura.

Kënga vinte si me buçima e shpërthime andej nga gryka e Bisticës, rrëzës së Kalasë, ku varej shkëmbi mbi bregun e lumit. Ritmi i saj iu duk i njohur. Ai u përçëndrua i tëri. U mpi një çast. Nëpër trup i kaluan mornica. U drodh. Marsejeza! O zot i madh, a është e mundur?!

Marsejeza! Përpara shtatë vjetësh ai takoi një mik të vjetër në Athinë. Ai ishte ndodhur në Paris dhe e kishte dëgjuar atje Marsejezën. I kishte bërë shumë përshtypje se si këndohej ajo në ditët e ndeshjes. E këndonte Legjioni i Tmerrshëm i Teofil Ferresë mu përpara selisë së Komunës. Ai miku ishte ndodhur fare rastësisht andej pari, fshehur në një odë të ngushtë si qilar. Nga ajo odë-qilar ai kishte dëgjuar këngën, shikonte me tmerr ato që ndodhnin në rrugë. Parisi ende ishte nën kontrollin e komunarëve dhe të kësaj kënge. Në shesh bëheshin mitingje vazhdimisht. Dhe, po të të gjenin fshehur në një qilar, të dorëzonin menjëherë në tribunalin revolucionar. Gjyqi i Ferresë jepte vendimin në emër të revolucionit, kurse në shesh gjëmonte e kobshme kjo këngë. Po si është e mundur që unë e dëgjoj sonte? Shqip dhe me britma!

Ejani trimë të Shqipërisë,
dita e namit ia mbërriti,
flamur i shenjtë i djalërisë
përmbi ne u ngrit.
Kush janë ata diplomatë
që janë mbledhur në Berlin?
Ata duan me do traktat
të na ndajnë Shqipërinë.

Shqip dhe me britma. Jo, me shpërthime. Sidomos refreni dilte si buçimë zërash. Ai mundi të kapte fjalët «Jenipazar», «Prishtinë», «Tivar», «Monastir». «Po këto janë qytetet që do të dorëzohen sipas variantit... — tha ai me vete. — Kurse ky himn është përshtatur, po melodia është ruajtur masë për masë. Si është e mundur? Si është e mundur që këta injorantë të ushqehen nga Parisi komunar? C'duan të bëjnë?» Kënga tani vinte e fortë, e qartë, e fuqishme.

Ai kafshoi buzën me sytë e përqëndruar te nata. Hë, Marsejeza këtu! Klyzerë, më duket, je bërë fatthënë. Apo mos e gjithë kjo nuk është veç pjellë e fantazisë sime? Nervat i kam të acaruar dhe fantazia më jep një 'realitet të shkuar si të pranishëm.

Mbajti vesh. Preku duart me njëra-tjetrën. Jo, melodia ishte konkrete, e prekshme, ja kështu si parvazi i freskët i dritares. E vërtetë, e fortë, por me britma, shpërthime e buçima që ia rrit pjesa shkëmbore mbi lumë. Mbylli dritaren dhe u tërhoq. Kënga nuk dëgjohej më. Tej dritares pa vetëm siluetën e Koxha Ballkanit. Mbi të ndehet një qiell i rimtë, i qetë dhe i patundur. Nxori orën nga xhepi i jelekut, dhe pa se po binte mesnata. U shtri ashtu gjysmë i veshur në divanin e gjatë dhe mbylli sytë. «Sikur të flija pak, — tha, — dhe të mendoja më mirë se ç'duhet të bëj.» Po gjumi nuk e zuri. U kthye sa andej-këtej dhe sytë i mbetën te një sixhade e varur në mur. Harem. Portik verande. Dritare. Femra gjysmëlakurioe. Sulltani ja, po hyn. Njëra nga ato i ka dalë përpara. Në sytë e femrave — seks. Në sytë e sulltanit — epush.

Po sikur të thërres Këshillin e tyre tani në dy pas

mesnate? mendoi. T'i thërres dhe t'i sjell me hu këtu, këtu, këtu!

Ai u ngrit rrëmbimthi, hapi dritaren. Melodia e Mar-sejezës derdhej shqip mbi natën e qytetit. Ai veshi xha-ke-tën dhe thirri Numanin. U këshillua me të dhe kërkoi në takim gjithë Këshillin e Lidhjes. «Gjithë Këshillin këtu! — tha. — Me dashje o pa dashje, brenda orës dy këtu!»

KAPITULLI I DYMBËDHJETË

Mbi qytet ishte nderur nata. Ishte një natë vere e jashtëzakonshme, plot kurthe, tinguj, kaltërsi, lëvizje dhe pagjumësi. Në të kishte ardhur mareshali dhe qyteti kishte vrarë gjumin. Nuk flinte më. Në të gjithë periferinë, si një gjerdan i flaktë, zjarret sikur ia përmblihdnin nervat e mbi tridhjetë mijë banorëve. Në çdo vatër bisedohej mbi atë që do të ndodhte tani me ardhjen e mareshalit. Do të kthehej ai apo ç'do të bënte? Kjo punë dihej edhe nga fëmijët. Edhe ata e dinin se mareshali kishte ardhur nga Turqia vetëm për gjëma.

Historia kishte ngulur sytë e saj të flaktë vatrave, rrugeve, lagjeve, periferisë mes zjarreve, ku vullnetarët e armatosur vigjëltonin dhe pritinin vetëm një sinjal. Ajo kishte ardhur që larg, larg. Nga thellësi e shekujve, kishte mbushur me dritë qytetin si në një zgjim të mahnitshëm. Ç'do të bënte mareshali?

Në qytet hynin nënreparte të armatosura prej dhjetë vetësh e deri në qindëshe apo pesëqindëshe. Nuk kishte

rëndësi në vinin nga Prishtina, Shkupi, apo Ferizaj, në vinin nga Frashëri, Korça, apo Monastiri, në ishin dhjetë apo pesëdhjetë. Rëndësi kishte se ata ishin vullnetarë.

Qyteti vetë nuk e kuptonte që ishte bërë objekti ku kishte drejtuar sytë dhe shpresën gjithë Shqipëria, nuk e kuptonte se po jetonte ditë të mëdha, te të cilat do t'i kthehte sytë përsëri dhe përsëri historia, me to do të merreshin qeveritë e mëdha, parlamentet, kongreset, diplomatët, personalitetet e kulturës, revolucionarët dhe reaksionarët më të mëdhenj të kohës.

Pak ishin ata që e dinin dhe e ndienin se mes tyre kishin lulen e Shqipërisë, burrat më në zë të kombit. Ata kishin lënë titujt, gradat, ofiqet, pasurinë dhe, sapo kishin ndier dhimbjen e kombit, kishin ardhur këtu në këtë qytet.

Si pa u ndier, qyteti u bë zemra e kombit. Ajo zemër rrihte rregullisht. Prandaj asaj nate në të askush nuk kishte mbyllur sytë. Mareshali kishte ardhur. Atë e dërgonin ato Fuqi të Mëdha dhe Perandoria. Tani diçka do të ndodhte pa tjetër.

Në Marash salla e madhe e kafenesë gumëzhinte. Secili dëshironte të mësonte ç'flitej, ç'bëhej. Ç'thuhej tani që erdhi ai. Deri sot kishte nga ata që ia fërkonin bishtin Perandorisë dhe thoshin se sulltani kishte mbyllur njërin sy për Lidhjen. Kishte ndonjë naiv që ende shpresonte se sulltani nuk do ta lejonte copëtimin e Shqipërisë. Po ja. Dërgoi mareshalin për dorëzimin e tokave në kufijtë veriorë. Po tani ç'i thonë kësaj? Ç'flitet në këtë orë? Mos ka marrë ndonjë vendim Këshilli.

— Dan, mor bir, Murhani do të na e ngatërrojë Këshillin.

— Murhani nuk pi ujë në Këshill. Rri i qetë.

Kështu i tha Dan Delia vullnetarit, po vetë në ndër-gjegjen e tij nuk ishte i qetë. Ai e dinte se Murhan Bajraktari shkonte në Këshill. Kryeziu shkonte atje. Ai Ab-dullai thoshte fjalën e tij atje. Si do të venin punët? Do të kërkonin nënrepartet e armatosura ata të kryesisë për t'illarë hesapet me këto kokrra të kalbura?

Në sallën e madhe të ngrenies shërbenin katër burra.

Ustabashi i kishte dhënë urdhër kuzhinës që të gatuhej përsëri, përsëri. Lokali do të qëndronte hapur gjithë natën dhe duhej të kishte vazhdimisht ushqim.

Në katin e dytë dukej qetësi, po gjithë dritaret ishin të ndriçuara. Edhe në çardak ndriçonte një llambë vajguri. Në tavolinën pranë saj ishte një burrë, veshur sipas mënyrës evropiane, jo më shumë se tridhjetë e dy vjeç, ballëlart, me sy pëllumbi e ëndërrimtarë, me një të zbeh-të që i lëshohej nga balli mbi mollëzat. Mbi tavolinën e tij ca fletë të shkruara, një shishe boje, një penë. Kur e shikoje kështu, bëje be se ishte njeriu më i çuditshëm në këtë natë të jashtëzakonshme. Sodiste për qejf të vet horizontin e Grykës së Morinës, qiellin e kaltër plot yje dhe ishte përhumbur në punën e tij.

Zgjati dorën, mori penën dhe u përkul mbi letrat. Nisi të shkruante me rrëmbim. Ai as që pyeste për zallama-hinë që bëhej poshtë në sallën e madhe të ngrënies, në oborrin e kafes, atje nën tri rrapet apo më tutje.

Pas tij një burrë nja pesëdhjetë vjeç, me një trup të hedhur e të lidhur ushtaraku, veshur me uniformën e një pashai, me tre urdhra e disa medalje, mjekërthinjur dhe syfishë, ishte mbështetur në këndin e derës gjysmë të hapur dhe po e vështronte me dashuri atë që shkruante.

Kur tjetri e la punën dhe përsëri shikoi horizontin e Grykës së Morinës, burri i moshuar u koll.

— Naim, — tha, — po të shqetësoj...

— Oh, — tha Naimi dhe u ngrit. Sytë i shkëlqyen e buzëqeshi si fëmijë duke i liruar të vetmen karrige.

— Ç'po shkruan?

— Diçka për Skënderbenë. Nuk di si t'ju them, zotni Pashko. Sonte mes malësorëve lumjanë unë pashë një djalë që u printe. Nuk ishte më shumë se njëzet e pesë vjeç. I bindeshin si perëndisë. Pranë i shkonte përherë një plak i zbardhur fare.

Naimi pushoi. Priti si i përdëlyer ç'do t'i thoshte Pashkoja. Por ai, tamam si një atë, i vuri dorën mbi sup, e uli në karrige dhe i preku lehtë ballin.

— Ti digjesh, — tha. — Kujdes mos të të përparojë sëmundja.

— Ah, jo, zoti Pashko. Unë kështu jam gjithnjë.

— Po sonte mos e ke nga lumjani? — qeshi Pashkoja.

— Ndoshta. Ai vërtet më tronditi kur e pashë sot mes vullnetarëve. Ata e shikonin si dritën e syrit dhe i shkonin pas. Ç'të them? Ma ka ndezur zemrën. E ndiej, e shikoj, ja kështu si ju, fatin e mëmëdheut. Do të jetë fatbardhë mëmëdheza jonë me këta burra. Unë ndjeva diçka të bukur, të mahnitshme duke parë atë njeri dhe ja, si e shikon, po shkarravis e nuk them dot atë që ndiej.

— Ah, Naim, Naim! Sa mirë bën ti që shkruan për Skënderbenë. Po a ndien ushtimën e kësaj zallamahie që po zjen? A dëgjon ç'bëhet poshtë në sallë? Po qosh më qosh të këtij qyteti? Po zjen, po zjen. Duhet diçka e shkurtër, e shpejtë, tronditëse. Si të të them, diçka që t'i zgjojë mendjet e fjetura. Të gjëmojë si këmbanë e t'i nisë për luftë. Si ajo pllakata. E pe ç'kishte bërë një piktor i burgosur? Tani në darkë u afishua. Është një pllakatë që të rrëqeth. Piktori e ka bërë në burg skicën. U deshën shumë përpjekje që ta lironin dhe ai e bëri atë, e afishoi vetë dhe tani punon diku mes këtyre vullnetarëve që kanë mbushur Prizrenin. Edhe unë plaku kam shkruar diçka, po më duket e butë, si gjaku im pesëdhjetëekusurvjëçar. Kurse ti je lule, Naim. Isha në Krushe për ca punë dhe gjeta kohë e shkrova. As që di si ka dalë.

— Ma lexoni, zotni Pashko.

Pashkoja futi dorën në xhep dhe nxori dy fletëza e nisi t'i lexonte mbyturazi. Zëri i dridhej tërë dhimbje. Dinisi u trondit dhe sytë iu veshën keqas. E la leximin dhe nxori shaminë. Po nuk mundi. E la letrën mbi tavolinë dhe nisi t'i deklamonte me zë, që sa vinte e ngrihej. Një grup njerëzish nën rrapet u ngritën dhe u afruan përpara sallës së madhe në gjysmërrësirën e oborrit.

— Oh, kjo është madhështore! — tha Naimi.

— Fjalë burrash na fole, or trim! — foli dikush mes turmës.

— As na e këndo edhe një herë atë këngë, burrë? Duam ta dëgjojmë përsëri! — folën përsëri atje mes turmës.

— Kush je ti, burrë, që na i shkrive zemrat kështu?

— Është Pashko Vasë Shkodrani! — tha Naimi. — Pashko Shkodrani, që i digjet zemra për Shqipërinë. Doni t'jua lexoj përsëri?

— Këndoje, burrë! Këndoje ta dëgjojmë.

— Lexoje, bre shoq!

— Në mos përtofsh...

Dikush u shkëput nga turma. Shkoi pranë dritares së sallës, trokiti me thikë dhe u thua atyre që ishin brenda:

— Pushoni, burra, e dëgjoni këtej.

— Kush do të flasë? — pyeti dikush nga salla.

— Vetë zoti! — tha malësori dhe u tërhoq nga dritarja.

Nga çardaku u dëgjua zëri i çiltër, plot dhimbje e revoltë i Naimit:

*...kujt i ban zemra me e lan' me dek'
kët farë trimneshe qi sot asht mek'?*

Kët nan' të dashtun a do ta lam',

*qi njeri i huej ta shklas' me kamb'?!
Jo, jo! Kët marre askush s'e do,*

kët faqe t'zez' gjithkush e dro!

Para se t'hupet kështu Shqypnia,

me pushkë në dorë le t'des trimnia!...

Nga fundi ai nuk deklamonte më, po thërriste dhe zëri i tij derdhej tutje nëpër natë deri te vullnetari që dremitte pranë zjarrit. Vullnetari u ngrit, fërkoji sytë dhe vargjet e fjalët e atij burri që thërriste nëpër natë, çanin errësirën, vinin e i futeshin në zemër. Turma ishte shumuar, mbledhur, ngjeshur. Salla ishte boshatisur pa u ndjerë. Njerëzit kishin dalë jashtë dhe aty-këtu dëgjohej vetëm hapi i atij që po vinte rishtas.

Sheshi dëgjoi me vëmendje derisa Naimi lexoi edhe

vargun e fundit. Askush nuk lëvizte. Ata pritnin përsëri, përsëri. Por u ndeh heshtje.

— Ai që foli, a bën pjesë në Këshill? — pyeti dikush.

— Si nuk bën? Është vëllai i Abdyl Toskës.

— Jo, burrë. Po të pyes për atë tjetrin, atë që e ka shkruar atë?

— Derisa flet kështu, bën. Si nuk bën... Më të mirët atje i kemi. Pse po pyet?

— Kot. Thashë mos t'u lëmë shteg Murhanëve... — iu përgjigj tjetri mbyturazi.

Nga masa e ngjeshur, e armatosur nisën të thërrisnin.

— Jemi me ty, burrë!

— Të gjithë jemi mbërthyer për luftë. Mjerë kush do të na dalë para e të na bëhet ferrë!

— Asnjë pëllëmbë tokë nuk do t'i lëshojmë kujt!

— Jemi gati të shuhemi të gjithë, pastaj le t'i futin thonjtë në Plavë e Guci! — u dëgjua zëri i Dan Delisë mes malësorëve.

Naim Frashëri vështroi me vëmendje mos e dallonte në gjysmerrësirë.

— Burra! — tha një zë i trashë, i qetë, — mareshali e solli kokën në qytet për të dorëzuar tokat tona. Do të na kandisë Këshillin, pa le...

— Ani, ç'po bën Këshilli?

— Nja dy veta, me Murhanin tonë, e bënë çorbë qejsh që sonte. Më duket ia puthën këmbën që sonte...

— T'u kallim flakën!

— T'i farojmë, qenat!

— Vëllezër! — thirri Pashko Vasa dhe ata pushuan menjëherë. — Këshilli do t'ua tregojë vendin atyre që tradhtojnë. Mos u bëni merak. Ata që do të tradhtojnë Plavën e Gucinë, kanë tradhtuar gjithë Shqipërinë. Po sot neve na duhet bashkimi. Vetëm bashkimi! Do t'i durojmë ca edhe ata persona që po na kthejnë krahët. Do t'i durojmë derisa të mundim që t'i kthejmë në rrugën tonë. Pastaj, po nuk ndërruan rrugë, Këshilli do t'ua thotë fjalën e vet dhe ju mos i kurseni plumbat!

— Edhe perëndisë, po na e preku Shqipërinë! — thirri Dan Delia.

— Mareshali na e ka me të pabesë! — tha dikush tjetër.

— Vetëm armët i zgjidhin punët.

— Vëllezër! — thirri përsëri Pashko Vasa. Pas tij ishin edhe nja tre a katër burra të tjerë. — Armët mos i lëshoni për asnjë çast. Të jeni gati nga ora në orë të gjithë sipas nënrepartëve dhe njësave tuaja. Çasti po afron. Në këtë çast Shqipëria nënë do t'ju mësojë vetë se si të bëni. Këshilli është koka që drejton fatin e mëmëdheut. Atje t'i mbani sytë.

— Po Dreni ka shkuar që sonte te mareshali. Si i thua kësaj?

— Edhe Xhahid efendiu! — tha dikush nga mesi i grumbullit.

— E dimë kush i shkoi e kush nuk i shkoi mareshalit, — u përgjigj Pashko Vasa. — Ata nuk do t'i ndjekë kush. Edhe po i ndoqi ndonjë tjetër për të zezën e vet e ka. Këshillin nuk na e mashtrojnë dot. Asnjë pëllëmbë tokë nuk do të lëshojmë! Asnjë! Gjaku në gju le të shkojë! Si thoni, vëllezër?

Këshillin nuk e diskuton kush, por...

— Ani, burrë. Pa na thuaj, kush ka shkuar në Plavë?

— Për Plavën na fol, për Plavën!

— Peja, Mirdita, Shkodra, Veriu...

— Ani, ç'po ndodh?

— Ushtri e Nikollës do të thyejë kokën! — thirri Pashko Vasa.

— Ani, po ne ç'presim?

— I kemi nja dy llafe me mareshalin... — tha Pashko Vasa me buzën në gaz.

— Asnjë lëshim mareshalit! — u dëgjua zëri i çeliktë i Dan Delisë nga mesi i grumbullit të madh që kishte mbushur sheshin përpara kafes. Naimi përsëri u përpoq ta dallonte, po në oborr kishte dhjetëra e dhjetëra qeleshe të bardha mbi kaporanat e zeza.

— Asnjë lëshim, qenit të pabesë! Na kanë bërë plaç-

kë e s'na llogaritin as për njerëz, — vazhdoi Dan Delia, — Tash po ua kallzojmë diplomacinë e tyre...

Masa njerëzore e heshtur, me armët në sup dëgjonte atë zë të çeliktë, të zemëruar, të vendosur të bënte atë që thoshte.

— Ky është ai prijësi i lumjanëve, — i tha Naimi Pashko Vasës. Të dy shikuan mes turmës, po nuk mundën ta dallonin. Ata dukeshin njësoj.

— Mos t'ia zgjatim mareshalit! Murhani ynë me atë Drenin po na e shesin vatanin për pesë lira që u jep mareshali... — tha dikush.

— Dekikën mos t'ia lëmë në Prizren!

— Asnjë ilaf me të!

— T'i tregohet vendi, qenit!

— Vdekje bukëshkalëve!

Thirrjet dilnin plot zemëratë nga gjysmerrësira. Ato shpërthenin natyrshëm dhe dëgjoheshin mirë. Gjithë ajo masë njerëzish të armatosur dëgjonte dhe dukej se kishte një frymëmarrje, një zemër, një kokë.

Turma ishte e zemëruar. Ata e dinin se Murhani kishte shkuar te mareshali që në darkë, Dreni po kështu. E ç'mund të bënte Bylyku, Ali Aga? Lëre, lëre, po edhe një farë Xhahid efendiu! Jo, jo, jo! Turma kishte marrë zjarr dhe ai do të përfshinte jo vetëm mareshalin. Ishte vështirë t'i bindje këta vullnetarë të armatosur se nuk do të shkonte kush tjetër. Lumjanët thërritnin më shumë se të tjerët, ose dukej kështu, sepse në shesh ata përbënin shumicën. Po një gjë ishte e qartë: asnjë lëshim, asnjë marrëveshje nuk do të bëhej me mareshalin. Kështu kishte vendosur Këshilli dhe kështu gjykonte secili. Asnjë lëshim! Asnjë marrëveshje me mareshalin!

Kjo ishte logjika e thjeshtë, kokëforte, që qëndronte aty mes tyre, në sheshin përpara tri rapeve të larta, Pashko Vasa u foli përsëri për vendosmërinë e Këshillit dhe fitoren e sigurt të çështjes së atdheut.

— Në vatrat tona nuk kthehemi gjallë pa i zhbirë të gjithë ata që duan të na zhbijnë... — tha dikush mes njerëzish.

Pas pak ata u shpërndanë. Pashko Vasa qëndronte ende në këmbë aty pranë tavolinës së shkrimit.

— Sikur ta kemi këtë gjendje në gjithë Shqipërinë!
— tha. Hë, si thua, më duket e paskam shkruar mirë vjer-shën?

— Sa shumë ke thënë në këto pak vargje! E pe edhe vetë. Në ato vargje merrnin frymë të gjithë ata! — i tha Naimi.

— Ah, sa nevojë ka për gjëra të vogla, që t'i çojnë zemrat e njerëzve dhe t'i ndezin për luftë!

— Kurse unë ëndërroj të shkruaj epopenë e Skënderbeut! Do të mundohem të shkruaj edhe unë gjëra të shkurtër. Por, atë poezi që ke shkruar ju, më duket nuk do ta arrij kurrë!

Pashko Vasa qeshi dhe e shikoi me dashurinë prej ati.

— Oh, të kem moshën dhe talentin tënd! Kur të arrish këtë moshë, ti do t'i kesh dhënë mrekullira Shqipërisë. Po eja të ulemi tek ustabashi mos pimë ndonjë kafe.

— Do të rrini gjatë në Prizren? — e pyeti Naimi.

— Jo. Nesër me natë nisem për në Shkodër dhe do të kthehem menjëherë. Do vete me ngut, do të shikoj c'bëhet, kam edhe disa punë të tjera, do të shikoj të mitë. Po këtu mund të kaloj pas tri-katër ditësh përsëri.

Ai po shkonte me urgjencë për në degën e Lidhjes atje. Situata në Shkodër ishte po aq kritike, sa edhe në Prizren. Shkodra duhej të niste vullnetarët një çast e më parë për në Plavë, përpara se mareshali të bënte qoftë edhe një hap. Ai po shkonte në emër të Komitetit Qendror për Mbrojtjen e Kombësisë Shqiptare si dhe të Lidhjes Shqiptare. Situata ishte mprehur dhe duhej të luftohej dhëmb për dhëmb me klikën shoviniste të Nikollës.

— Po ti, Naim, këtu do të jesh?

— Jo. Edhe unë do të shkoj në Jug, po nuk ndihem hiç mirë. Mund të nisem pasnesër.

Diku nga rrëza shkëmbore e Kalasë u dëgjua përsëri shpërthimi i këngës së re të ditës.

— Është shqip, — tha Naimi.

— E di. Është përshtatje e Mitkos. Marsejeza jonë.

Ka po atë etje për liri e të drejtë. Na çon zemrat peshë, ndonëse ne luftojmë për tjetër gjë...

— Po fituam kombësinë, i fituam të gjitha.

— Jo, — i tha Pashko Vasa. — Kombësia është një gjë, liria është diçka tjetër. Me pashallarët, çifligarët, bajraktarët e afendikonjtë do të ketë përsëri halle të mëdha Shqipëria. Po me ta nuk mund të bëhet gjë sot. Sot duhet kombësia. Kjo është e para gjë që na duhet sot. Pastaj kombi do të lulëzojë dhe do t'i vërë në bisht të lugës këto parina e marrina. Gjithë popujt e qytetëruar kështu bënë. Kështu do të bëjmë edhe ne. Po tani për tani kemi hallin e kombit dhe jemi vetëm. Vetëm, vëlla! Fare vetëm!

Marsejeza ushtonte brigjeve të Bistricës, pranë zjarrëve. Ajo ishte e ngrohtë, njerëzore dhe e fuqishme.

KAPITULLI I TREMBËDHJETË

Në katin e parë të kafe Marashit, pas kuzhinës, ishte një korridor i vogël që të shpinte ndër dy oda. Njërën prej tyre ustabashi ia kishte lënë me kohë Harun Krevenës, mikut të tij të ngushtë. Atë natë Haruni ishte me plakën Rutë dhe me Dan Delinë. Lumjana kishte mbetur në fshat dhe do të vinte me karvanin e grave tok me Rudanën. Punët rrodhën kështu, që Dani të ishte me Rutën në Prizren, ndërsa ajo me Rudanën të ishin në Lumë dhe priteshin të vinin me karvanin e grave.

Plaka Rutë po turrte pranë vatrës, ndërsa Dan Delia sapo ishte mbështetur për të pushuar. Haruni nuk po ndihej dhe ajo mendoi se ata të dy i zuri gjumi menjëherë. Në shkallët që të çonin në katin e dytë kishte ecejake, por ajo s'kishte si ia bënte. Ishte mësuar me këto zhurma, vetëm se tani e dinte që këta ishin lodhur shumë dhe duhej të pushonin. Po s'kishte si i thoshte asnjërit që të mos i përplasnin këmbët. Ajo e dinte se plaku dhe djali gjatë dy netve pothuaj se nuk kishin mbyllur sy. Haruni

edhe duronte se, në fund të fundit, plak ishte. Po Dani ishte ende i ri.

Zhurmat herë-herë forcoheshin dhe ajo priste gati me ankth që ato të zbuteshin, në mos po të pushonin. Ajo as që e kuptonte se përse sillleshin si zot shtëpie këta njerëz që kishin ardhur aty në katin e dytë.

Ja edhe një bisedë në korridor. Dikush kërkonte Vokshin e Gjakovës. E kërkon Qamil beu, tha ai. Tani pas mesnate, e pyeti një tjetër. Po thërresin Këshillin se do ta takojë mareshali. Nuk është këtu, tha ai personi i katit të dytë dhe ai që e kërkonte iku. Por ajo u shqetësua. Kush ishte ky katran Qamil bej, që donte ta çonte Këshillin te mareshali kaq vonë. Që kur e solli kokën ky mareshal, sikur na solli kolerën, mendoi ajo. As qetësi gjatë natës nuk po gjejmë.

— Dan! Or Dan Delia! — thirri dikush në korridor. Ata seç biseduan pëçi-pëçi me zë të ulët dhe ajo e kuptoi se ata ishin dy o tre veta.

— Jam i sigurt që është këtu. E ka marrë baba Harun, — tha njëri. Ajo e kuptoi se ky ishte një zë miqësor.

— Dan! Or Dan!

Plaka u ngrit. E dinte që djalin do ta merrnin për punë. Hapi derën.

— Or Dan Delia, çohu, bre burrë i dheut!

— Kush është? — pyeti ajo aq lehtë, sa mezi u ndje.

— Loke, çoje Danin, se po e thërret...

— Kush e thërret, mor bir?

— Shqipëria! — tha malësori dhe qeshi. Ai ishte një burrë i thyer në moshë, plot thinja dhe ajo njohu Vokshin. Sapo kishte ardhur tek ata tre të tjerët që rrinin pas dere. Ajo e kishte parë Vokshin edhe herë të tjera, kur ai kishte punë dhe ia merrte plakun nëpër mbledhje ose ia niste Danin me punë në Lumë.

— Tani. Ja, tani e çon lokja.

— Po Dani qëndronte në këmbë pas saj. Ai po fuste dy kapakliet në brez.

— Dan, shpejt! — tha Vokshi.

— Ç'ka ndodhur? — pyeti Dani njërin nga malësorët.

— Kujdes, mos e çoni plakun, — u tha Sulejman Vokshi.

— Mareshali ka çuar selam me Qamil beun se do të takohet tani me pashallarët tanë... — tha malësori tjetër po me zë të ulët.

— Ani, ata gomerët tanë do të shkojnë? Të vij unë? — plaku Harun ishte aty pranë tyre.

— Ikëm, Harun, — tha Vokshi dhe u kthye e ngjiti shkallët.

— Ju priftë e mbara! — tha plaka dhe hyri brenda.

* * *

Në katin e dytë, në odën që kishte zënë Naim Frashëri, ishin edhe Abdyl Frashëri e Pashko Vasa. Sulejmani ecte përpara për në katin e dytë. Dan Delia e urrente këtë kat se në të ditët e fundit po jetonte ajo... po ishte edhe ai eremiti turk dhe turli udhëtarësh. Bile çuditej se si kishin ardhur aty vëllai i Abdylit dhe ai Shkodrani. Po, sigurisht, mendonte, një natë janë këtu, mëngjesi kushedi se ku i zë. Ai vetë nuk do t'i ngjiste këto shkallë, edhe sikur të flinte nën blirë. Po ja, tani e mori Sulejman Vokshi e ai s'kishte si i thoshte asnjë fjalë. Në çardak ndjeu zërin e asaj... Ajo po zihej me eremitin turk. Ai seç i kërkonte, kurse ajo qeshte dhe diçka i thoshte në sërbiisht. Danit i zuri veshi fjalët: «po të mëshiroj». Pastaj ajo qeshi përsëri. I erdhi neveri. I kishin thënë se ajo ishte piktores, po dikush tjetër i kishte thënë se ajo mblidhte antika shqiptare. Kurse ai e kishte zët në gjithçka. Bile edhe atë veshjen e saj të shpëlarë. Lërret përveshur, gjoksin gati jashtë, supet po ashtu.

Hynë në odë. Abdyl Frashëri u ngrit dhe i lëshoi karrigen Sulejmanit.

— Jo, — tha Sulejmani. — Fol, si do të veprojmë?

— Hë, pra, ç'duhet bërë? — pyeti Abdyl dhe u ul pranë Shkodranit në kënd të krevatit. Naim Frashëri qëndronte shtrirë në krevat. Danit i ra në sy fytyra e zbehtë

në të cilën dy sy të ngrohtë, plot dritë po e vështronin miqësisht. Ky qenka sëmurë, mendoi Dani. Ishin edhe dy të tjerë që qëndronin si mënjanë, por ai nuk e vrau mendjen për ta. Ndoshta ishin rojat e Abdylit.

Hyri Haruni. Qeleshen e mbante në dorë. Flokët borë të bardhë i vareshin pa rregull. Ata lëvizën të gjithë që t'i lironin vend, po plaku nuk u ul.

— Si është puna? — tha.

Naimi u ngrit përgjysmë, vendosi jastëkun mbi kryet e krevatit dhe u mbështet. Ai nuk po ua shqiste sytë Dan Delisë dhe plakut Harun. Pastaj hapi një sirtar të vogël të komosë. Nxori një fill letër dhe shënoi diçka.

— Si po na thua, or Lumë? — e pyeti Abdyl Frashëri plakun.

— Me ç'po duken bathët, duhet menduar dy herë e duhet bërë një...

— Mareshali na kërkon takim në orën dy. Me urgjencë...

— Nata veç leqe e kurthe ka, — tha plaku. — Por, po u nise një rruge, mos e kthe kokën pas se bën gjynah.

— Domethënë ti, baba, na këshillon të ecim? — e ndoqi fjalën Abdyl.

— Dhe fort bile. Po shkoj kush te mareshali, të ruajë lëkurën e vet. Mund t'i shitet për dy groshë... Ju popullin e keni me vete, Abdyl Toska. E përse ju duhet mareshali?

— Sot ta gostitim me Plavë e Guci, nesër me Kosovë e Rrafsh të Dukagjinit, pasnesër me sa t'i hajë krahu e t'i marrë pushka, — tha Sulejman Vokshi.

— Bash ashtu mendojmë edhe ne populli. Mareshali nuk është tjetër veç mostra e atyre të pazarit të dreqit, — tha plaku. Mendja ma thotë që, kush e ka rrokë viranen për vatan, s'ka punë as me mareshal as me sulltan...

— Atëherë? — Abdyl shikoi Pashko Vasën.

— Në Këshill po shkoj vetë, — tha Sulejmani. — Dan Delia më mjafton. Atje kemi nënrepartet tona për çdo gjë. Ata janë gati si gjithë të tjerët dhe presin veç urdhrat tanë.

— E lëmë kështu atëherë?

— Bash kështu! — tha Vokshi.

— Unë po shkoj të shikoj forcat, nuk po nisem për Shkodër, — tha Pashko Vasa.

— Në asnjë mënyrë, — tha Abdyli. — Ju duheni atje. Këtu mirë jemi me këtë gjendje që është krijuar. Me vetë kemi popullin e armatosur. Ju shkoni atje dhe sa më parë! Po u vonuat, puna nuk do t'ju lërë kohë të shkoni më.

— Si të thoni, — tha i menduar Pashko Vasa. — Dëshirë kisha të isha këtu gjatë kësaj dite që po vjen.

— Ju jeni caktuar dhe jeni nisur, mos e ktheni kokën pas, thotë baba Harun, se bëni gjynah... — Abdyl Frashëri po qeshte.

— A i morët informacionet për raportet e para të mareshalit gjatë mbrëmjes? — pyeti Sulejmani.

— I morëm, — tha Abdyli. — Afërsisht tregojnë gjendjen e krijuar. Vërtet Dreni, ai Xhahid efendiu dhe Murhani e kanë informuar deri diku.

— Ato jepen në frëngjisht, kurse neve na duhet përkthimi i çastit, që të fitojmë kohën, sido që ta sjellë puna, — tha Sulejman Vokshi.

— Duhet. Ku ta gjejmë një nëpunës të tillë. Në postë asnjëri nuk di frëngjisht.

— Do ta zgjidhim. Patjetër duhet ta zgjidhim edhe këtë problem, — tha Abdyli i menduar. Telegrafhania duhet të na shërbejë neve, — dora e tij u mblodh grusht mbi tavolinë. — Sulejman, ti po shkon me Dan Lumën?

— Po, po. Që tani, se pashallarët do të jenë mbledhur me kohë, kurse Dreni po na qit punë.

— A thua vërtet ai Dreni të vijojë punën e vet atje në Këshill?... — tha Pashko Vasa i menduar.

— Sikur e kam përpara sysh, — tha Sulejman Vokshi. — Shikoni situatën dhe veproni. Mirë do të ishte që asnjëri të mos i shkonte mareshalit. Nisuni, se koha s'pret, — tha Abdyli. — Nënrepartet tona të rrethojnë medresenë dhe të kontrollojnë çdo lëvizje. Rrugë tjetër nuk ka. Edhe nëse do të shkojë përsëri Dreni, le të shkojë. Ai që e priti, le ta takojë përsëri. Nuk do të vonojë çasti dhe do të japë llogari.

Siç kuptohej, ata kishin biseduar edhe më parë për këto gjëra dhe ishin marrë vesh.

— Po u përdor arma qoftë kundër Drenit me shokë, qoftë kundër ndonjë provokatori turk, do të na prishë shumë punë, — tha i mërzitur Abdyl. — Për çdo gjë më çoj fjalë. Ti ke atë çunin me vete?...

— Boletin, — tha Sulejman Vokshi. Dan Delia kishte parë një çun nga katërmbëdhjetë vjeç, hipur mbi një kalë shalë që i binte rreth e qark qytetit dhe shpesh i rrinte pranë Sulejman Vokshit. Ky ishte çuni që do ta përdornin si korrier. Po qysh do t'i vejë hallit me pashallarët? A do të durojnë vullnetarët? Dhe ata kanë të drejtë. Dreni e Murhani nuk durohen më.

— Po e solli puna, ne do të përdorim armët, — tha Dan Delia. — Këto nuk i kemi marrë të trembim qentë e Prizrenit. Ne nuk mund të bëjmë sehir çfarë po bën Dreni me shokët e vet. Nëse ndokush kërkon përgjigjen tonë, ne do t'ia japim atë veç me këto, — ai preku dy kapakliet e lara në serm.

Fjala e tij qe e rëndë, por ata e dëgjuan me respekt, sepse të gjithë e ndienin se ai kishte të drejtë dhe ajo do të ishte rruga, paçka se tani ishte çasti që duhej menduar mirë, duhej disiplinë, komandë, organizim i përpiktë. Po këto ishin forca vullnetare. Diku ato duhej të nxitëshin dhe të ndizeshin, të zgjohej ai shpirt kryengritës, pa të cilin nuk mund të bëhej dot asnjë hap, diku duhej të frenoheshin me mënçuri duke u radhitur me to, duke qenë vetë udhëheqësi pjesë e tyre. Kjo ishte arsyeja që Abdyl Frashëri, Sulejman Vokshi e Pashko Vasa e dëgjuan me respekt dhe dashuri fjalën e Dan Delisë.

Në heshtjen që u krijua e mori fjalën Harun Krevena.
— Bir, — i tha ai Dan Delisë, — Shqipëria sot e ka një kokë. Cila është ajo? Ajo që gjunjëzohet përpara mareshalit? Apo ajo që nuk e përfill fare atë? Tash për tash burrat e Shqipërisë janë këta që ke këtu dhe të tjerët që do të jenë me këta. Pra, lypset më mirë t'i dëgjojmë, sesa të marrim zjarr...

Sulejmani u ngrit. Dani e ndoqi dhe tha në të dalë:

— Koka është ajo që derdh gjakun, baba Harun.

— Populli është koka dhe trupi i një kombi, — tha

Abdyli. — Plaku ka të drejtë. Fatin e Shqipërisë e ka në dorë vetëm populli. Sikur t'ia arrinin.....

U krijua një çast heshtjeje sikur kjo të ishte çështja për të cilën ndrydheshin, mendoheshin, vuanin e po ia hapnin zemrën njëri-tjetrit.

*
*   *
*

Disa minuta më vonë ata po ecnin me shpejtësi në rrugën e bregut të Bisticës, kur panë atë plakun turk. Ai po me ato syze miope, lidhur pas veshëve, trokiste çëk-çëk me bastun në rrugën plot gurë. Po fliste me vete dhe atyre iu duk ose i pirë, ose i çmendur.

«...nata e kiametit! Unë nisa kapitullin e zemërimit. E nisa mirë. Shkrova mirë sonte për zemërimin e njeriut me këlliç në gojë. Kurse ajo... ajo putanë nuk ma pëlqeu. Po ky është gjynah i perëndisë. Arnautistan. Hasia-haz-bia!») Njeriu me këlliç. . .»

— Ç'është ky? — pyeti ai që i shkonte pas Sulejmanit.

— I çmendur, — tha tjetri.

— Jo, — tha Dani. — Është një eremit turk që rri aty në Marash. Herë-herë e shikoj që sillet si fugë sa andej-këtej. S'është çudi të jetë spiun i mareshalit. Po qe spiun, do ta hedh në sqollin e kafehanes, nuk harxhoj plumbin për të.

Ata e lanë plakun dhe u larguan duke qeshur një copë rrugë. Sulejman Vokshi printe përpara. Mendjen e kishte tek ato forca vullnetare kryengritëse që përbënin tani për tani mbrojtjen e qytetit. Atë e kishin caktuar komandant të tyre dhe ai e dinte sa e vështirë ishte t'i udhëhiqte këta vullnetarë kryengritës. Ai, përveç reparteve këmbësore, kishte organizuar edhe katër kompani kalorje. Po ditët e fundit kishin ardhur shumë vullnetarë. Ata ishin gati të hidheshin në mbrojtje të Plavës e Gucisë. Po, siç po shihej, nuk ishte vetëm Plava e Gucia. Ai kishte ve-

1) Vullnetarë kryengritës.

ndosur gjithë forcat vullnetare në tërë periferinë e qytetit dhe realisht e kishte gjendjen në dorë. Sido që të vinte, ai po gruponte batalionet në formacionin pesëqindësh, ku kishte katër kompani këmbësore dhe një kalorje. Por ai dinte mirë gjendjen e armatimit, furnizimin e tyre, mungesat. Dhe kishte besim se do t'i kalonte të gjitha vetëm shpirti sulmues i tyre. Në rast se do të hidhej vetëm një shkëndijë, qyteti do të shpërthente si një depo baruti. Ata do të hidheshin në sulm drejt armikut pa i përfillur më komandat. Ai e dinte nga përvoja se si hidheshin ata në luftë dhe ç'ndodhte. Për fitoren ato reparte as që do t'i llogaritin humbjet, edhe sikur të shuheshin të gjitha.

«Po a duhet të merremi vesh me mareshalin? — pyete veten ai. — Hëpërhë ne duhet ta bindim që ai të kthehet. Ndoshta ai kthehet. Përndryshe, do të bëhet siç thotë Dan Luma.

Kur ata dolën përballë medresesë, panë një nënrepart vullnetarësh që ecte në rregull të plotë. Prenë shkurt dhe i dolën nënrepartit përballë.

— Të kujt jeni? — pyeti njëri nga shoqëruesit e Sulejmanit. Të tjerët qëndruan pranë tij.

— Të Shqipërisë! E të kujt tjetër po do zotnia jote? — thirri dikush andej. Nënreparti qëndroi. U dëgjuan ca murmurima.

— Për ku je nisur kështu, probe? — u dëgjua një zë tjetër andej. Nënreparti ishte fare afër shtëpisë së Lidhjes. Nuk i ndante as dyqind metra. Në të dy katet e saj kishte dritë.

— Mos ka gjakovarë mes jush? — i pyeti Sulejmani.

— Këtu na ke, bacë! — tha njëri. Siç duket ata e njohën menjëherë nga zëri.

— A, ky është yni, — tha ai zëri i parë.

— Hapni sytë dhe bëni siç jeni porositur. Pa vringëllima armësh! — u tha Sulejmani dhe priu përpara. Nënreparti nuk lëvizi edhe ca. Dikush po u fliste vullnetarëve. U ndjenë ca zëra. «Sigurisht, — tha Sulejmani me vete, — përsëri «me dhunë! pa dhunë!» Vetëm kjo po diskutohet. Ose do të bëhet siç thonë këta, ose e humbëm besimin e tyre. Dhe po të... Jo, jo! Këta mijëra e mijëra njerëz që

kanë marrë pushkën në krah «jo për të trembur qentë e Prizrenit», po për të dhënë jetën për Shqipërinë... Eh!»

Përpara shtëpisë së Lidhjes rreth pesëdhjetë lumjanë të armatosur rrinin togje-togje si të shkujdesur nëpër portat e mbyllura të rrugës. Në oborr kishte roja, por edhe mjaft luftëtarë me armë në krah. Në hyrje po kështu. Edhe në korridor. Sulejmanit i ra në sy se kishte më shumë se çdo herë luftëtarë të panjohur. «Përse gjithë ky përforcim?» — tha me vete.

Në sallën e madhe rrinte pezull shqetësimi i përgjithshëm. Iljaz Dibra, po aq i mençur sa dhe zemërak, tregohej i qetë edhe kur zjente nga brenda. Tani po tymoste duhan gati buzëgaz. Hasan pashë Tetova iu duk Sulejmanit sikur thoshte me atë fytyrë të mufatur: «Përse na e prishët gjumin? I thoni mareshalit të bëjë ç'duhet bërë, se nuk i bihet murit me kokë». — Kurse Abdulla pashë Dreni, i murrëtyer e i prishur në fytyrë, i zgjuar dhe trim, ndoshta ishte i vetmi mes pashallarëve që e kishin marrë tamam këtë gradë prej Detroit, e kuptonte gjendjen e vështirë ku kishin rënë. «Po çfarë i ka informuar mareshalit në darkën që shtroi?» — tha me vete Sulejmani.

— Sulejman, trimat lëri atje ku e kanë vendin, — tha Iljazi.

— Që kur kështu?! — qeshi Sulejmani. — Këta nuk janë vetëm trimat e mi... Janë prijësit Dan e Harun Luma...

Ai pa në korridor edhe djalin e vogël, po për të nuk foli.

— I njohim, i njohim. Po çdo krahinë e ka gurin e vet në këtë mexhlis, — tha Abdullai.

Ai donte të thoshte se Luma kishte Murhanin në për-
— Ndonjë gur ka nisur të rrokulliset dhe nuk dihet ku faqësi. Të tjerët edhe mund të mos vinin. S'prishte punë.

— Ndonjë gur ka nisur të rrokulliset dhe nuk dihet ku do ta thyejë qafën, — ia priti Dan Delia. — Më mirë të jenë më shumë se një, që vendi mos të mbetet bosh.

— Ani, nuk u gjet një plak në Lumë që të vinte mes burrash? — Dreni e fyeu Dan Delinë duke mos e njohur për burrë në moshë dhe dha të kuptohej se ai nuk donte fare ta përfillte e të vijonte fjalën me të.

— Burrëria shihet në fushën e luftës, pashë. E lufta ende s'po nis, se i kemi do ferra nëpër këmbë, — tha Dani i qetë dhe qëndroi te dera. Plaku Harun sepse kishte ndalur jashtë korridorit me rojet dhe djalin katërbëdhjetëvjeçar Isa Boletini, që as vetë Sulejmani nuk e dinte se ishte aty në atë orë të vonë.

Salla po heshtte, kur hyri Hafiz pasha, valiu i Kosovës. Dani kishte dëgjuar që ky vali ishte një armik i betuar dhe urrente çdo gjë shqiptare. Mos kishte lidhje ai me Shehit Shehun e Lumës, që kuvendi e caktoi imam të batalionit? Dani e shikoi Hafizin me vëmendje. Ai kishte një pamje të mprehur e të mpirë, sikur po u sillte mandatën. Përshtëndeti dhe shkoi e zuri vend në qoshe, që disa ia lironan menjëherë, sipas nderit që i takonte. Unë do ta përzijsa si qenin përjashta, mendoi Dani.

— Ende nuk kanë ardhur, — i tha Abdullahi.

— Duhet të vendosim menjëherë, — tha Hafizi.

— Ka vendosur populli. Nuk keni ç'vëndosni ju, efendi, — i tha Dani.

— Ti, djalë, ose dëgjo, ose kris. Derën e ke hapur! — tha Abdullahi.

— Fatin e Shqipërisë kurrë nuk e kanë vendosur ata që janë në buzë të varrit, — i tha Dan Delia i qetë. — Gjithnjë e ka vendosur rinia, lulja e popullit.

— Duhet të pyesësh edhe pleqtë, mor bir, — tha Murhan Bajraktari. — Ata nuk janë për të lidhur brekët... Të pranishmit ia krisën gazit dhe Dani shikoi Murhanin që kishte zënë vend si në anë, gati në fund të sallës.

— Kur është fjala për nderin e vatanit, populli nuk do të pyesë kënd, — tha pa gaz dhe prerë, plot zemërim.

— Ku i ka Luma Harunin. Sahitin, Ejupin, që na çon çunat që u zjen gjaku për një grusht qershikla? — E, o Sulejman, ç'na thua?

— Punët po tregojnë më mirë se fjalët, — tha Sulejmani. — Ejupi e Sahiti e dinë mirë se kë kanë dërguar këtu.

— Përfaqësues më të mirë nuk duam, — tha Harun Krevena duke hyrë dhe qëndroi pranë Dan Delisë.

Hafizi e shikoi me përbuzje dhe diçka i tha Drënit me zë të ulët.

— Ta themi shkurt, — tha Hafizi. — Për hir të allahut të ngrihemi e të shkojmë. T'i urojmë udhën e mbarë mareshalit, se ka rrugë për të bërë...

— Do t'i presim të tjerët, apo jo? — gjëmoi zëri i Sulejman Vokshit.

— S'kemi ç'presim. Ora po shkon. Secili nga ne kënd e ka mbi supe, — tha Dreni.

— Dikujt mund t'i jetë rënduar, — ia priti Dan Dëlia. — Pra, po ia çon mareshalit.

— S'kemi kohë të luajmë me arra, — tha Hasan pashë Tetova. — Kush kishte ndër mend të vinte, erdhi. A nise-mi kështu siç jemi?

Dani e kuptoi tonin dhëlpacak të Hasan pashës, që i ruhej sherrit. Ai po kërkonte të shkonin te mareshali, bash te ky «Maxhari» që ia kishte dhënë titullin pashë në një ferman me Drenin.

— Vërtet kohë s'ka. Mbi Plavë e Guci po rendin malazeztë e Nikollës. Kohë nuk po na lënë as të marrim frymë. Kurse ata që luftuan dje, e ndërruan fletën sot, sapo morën një kërkë... Tani ka mbetur ta thotë populli fjalën e vet. Me ç'tregojnë bathët... — tha Harun Krevena.

— Nuk të njoh, o plak. Pash thinjat e tua, kush je? — valiu Hafiz pasha nuk e fshehu përbuzjen.

— Ju kërkua plak prej Lume se nuk ju pëlqeu koburja e djalit tonë. Ani erdha. Jam Harun Luma, or lum valiu. E dimë se, po lëshuam Plavën, na erdhi Milani deri në Kullën e Lumës. Pra, më mirë të vdesim që në Plavë e mos të shikojmë ç'gjëmë do të ndodhë në gra e në cullë, kur të vijë prapë ky mareshali yt e të dorëzojë Kosovën e Rrafshin e Dukagjinit... Pra, më mirë më herët se më vonë.

— Kështu s'po merremi vesh, — tha valiu. — Unë ju solla fjalën e allahut. Nuk jam kundër jush. Po kështu si e keni nisur do ta humbni gjithë Shqipërinë. Gjithë bota është kundër jush. E ç'është Shqipëria përpara Perandorisë? A nuk ka një burrë këtu që të vendosë?!

Siç dukej, anëtarët e Këshillit po rezervoheshin në praninë e valiut, prandaj edhe nuk e merrnin fjalën.

— Bota po na ha si një kafshatë, kurse koka që kanë parë e ndier shumë janë bërë njësh me cullët, — tha Dreni.

*
* * *

Në sallë hyri Qamil beu i hakërryer. Gjithë preokupacioni i këtij budallai gjatë këtyre orëve ishte që të mos zgjonte mërinë e mareshalit. Sipas tij, ai ia kishte arritur qëllimit dhe tani e kishte angazhuar veten deri në një hap të tillë. Kishte ardhur t'i thoshte dy fjalë Këshillit:

— Çohuni, bre burra, se e tërbuat mareshalin e po bën namin, — tha ai.

Njëri nga djemtë bëri një shaka të rëndë atje në korridor dhe ia krisën gazit.

— Gjëmën e vet apo të kujt? — e pyeti Sulejman Vokshi. Shuli verdhacuk, Qamil beu, e shikoi i tmerruar këtë Vokshin, që s'pyeste fare.

— Unë s'ju marr vesh, — tha Qamil beu. — Ai ju pret në dy pas mesnate.

— Ti s'ke si na merr vesh, Qamil bej. Burra, askush nuk duhet të shkojë atje, pa u mbledhur gjithë Këshilli, deri te më i fundit, — tha Sulejmani.

Të gjithë e shikuan të çuditur. Si po e bënte këtë hap Sulejmani në praninë e valiut dhe të prefektit?! Iljaz Dibra kishte vënë buzën në gaz dhe diçka i kishte thënë Ymer Prizrenit. U kuptua qartë se ata ishin të një mendjeje me Sulejmanin. Iljazi nuk donte t'ia shihte sytë mareshalit. Ishte e qartë. Po këtë qëndrim mbante edhe Ymer Prizreni. Po dihej, edhe shumica e Këshillit që shkonin pas tyre, ishin po të këtij mendimi. Po të dorëzoheshin tokat, ç'kuptim kishte formimi i këtij Këshilli? Po vetë kryesia e tij, kërkesat e bëra, memorandumet qeverive të mëdha, gjithë ajo luftë, formimi i ushtrisë vullnetare, degët, gjaku i derdhur? Jo, jo, jo!

Sulejmani mendoi se të gjithë i dinin këto, prandaj

nuk do të bëhej ai hap. Kurse Iljazi kishte ulur kokën dhe po shikonte qeleshën e bardhë, vendosur mbi gjunjë. Ish-te krijuar heshtje dhe askush nuk guxonte ta ndiqte fjalën. Po ky komshiu si e ka syrin? mendoi Dani duke shikuar Iljaz Dibrën. Mos ia ka qejfi edhe këtij?... Dani e njihte pak Iljaz Dibrën, qëndrimin e tij të vendosur pranë Abdyl Frashërit, Sulejmanit dhe Ymer Prizrenit, që përbënin bërthamën e shëndoshë të Këshillit.

— Unë u çova, — tha Dreni. — Kush ka ndër mend të vijë, le të vijë. Ti, or Luma i vogël, — i tha Danit duke qeshur me ligësi, — mund të rrish. Këtu nuk të ftoi kush e mund të bëhet edhe pa ty...

— Or pashë, unë e di mirë se kush ta ka dhënë këtë nder, — i tha Dan Delia. — Po ia kthen krahët vatanit dhe po rrekesh kot pas mareshalit. Po dije, ka për të të zënë nëma e nënës sate. Më mirë ndërro rrugë sa nuk është vonë.

— Edhe mali luan, po burri s'luan, — tha Abdullahi. — Unë e kam mik Detroin. Si mik, më takon të shkoj i pari, sa herë që më thërret. E sa për vatanin, do na fshijnë si një kafshatë, po e thyem bukën me Perandorinë e Madhe të padishahut. Gjithnjë një çun si Dan Luma ka nevojë për një Harun që t'i tregojë rrugën, sepse tret si kripa në ujë.

— Ah, koka s'vlen nga pesha e viteve, or pashë, — tha Haruni. — Ti po e di se cila krijesë e zotit e ka kokën më të madhe edhe se tënden e timen, po fati e ka dënuar që ajo gjithnjë të mbajë vetëm barrët.

Abdullahi vuri dorën në koburë, u mendua një çast, lëvizti buzën e trashë sikur deshi të thoshte diçka, po nuk foli. Fytyra e ishte nderur nga zemërimi. Askush nuk fliste. S'po e mbronte. Ai përfshiu me një vështrim sallën. Fill pas tij u ngrit Hasan pashë Tetova, pastaj Murhan Orhan Burhan Bajraktari i Lumës. Kuptohej, që do ta thyenin qafën edhe valiun Hafiz pasha me prefektin Qamil beu.

Dan Delia ia bëri me dorë dikujt në hyrje të korridorit dhe atje u bë menjëherë rrëmujë. Pesë malësorë të armatosur zunë hyrjen.

— Lërimi të shkojnë! — tha Sulejmani.

— Tradhti, burra! — tha dikush mes grumbullit pranë shkallëve.

— Hesht, derisa thotë baca Sulë... Hapuni!

— Hapuni, burra! A s'po dëgjoni ç'thuhet?

— Ule armën ti aty, mos u bëj budalla.

— Hapeni rrugën!

— Tradhti, burra! Mos e hapni rrugën!

— Largohuni pra, është urdhër!

— Urdhër?

— E, urdhër. Hape rrugën!

— Mirë, nuk e thyej urdhrin. Mos më thirr ashtu!

Në oborr dhe në sheshin përpara ndërtesës ishin përzierë disa njësi të rojës së Lidhjes. Mes tyre shikoje kosovarë, dibranë, hasjanë, lumjanë, disa jugorë dhe gjakovarë. Po të gjithë thërritnin, mendonin e vepronin njësoj. Zërat dilnin mes tyre sa nga njëri grup te tjetri.

— Po ratë në ujdi me mareshalin, mos e nxirrni kokën nga kulla e Qamil beut, — u tha Dan Delia kur ata po kalonin përpara tij Murhan Bajraktari kaloj ca hapa, pastaj u kthye:

— Ik, mor, pirdhu, kush të pyet ty! — tha ai nëpër hundë.

— Yyy! — i thirrën ca vullnetarë.

Murhani kërciti dhëmbët, vringëlloi sytë e skuqur e të ujshëm dhe eci pas Abdulla pashë Drenit.

*

*

*

Anëtarët e tjerë të Këshillit nuk lëvizën.

— Unë duhet të shkoj atje, — tha Iljaz Dibra. Të gjithë e shikuan të çuditur.

— Po, po, — vazhdoi ai. — Duhet të shkoj dhe t'i them mareshalit mendimin e Këshillit se tashmë gjithkush e di: Ky Dreni me Murhanin nuk po na përfaqësojnë Këshillin. Si thoni, vëllezër?

— Populli pret vetëm fjalën tonë, — tha Sulejmani. — Vetëm një fjalë dhe pastaj...

— Unë po shkoj për punën tonë, — tha Iljazi.
— Po qe nevoja, tërë trupat i kemi në gatishtëmëri. Jashtë po presin gjithë ndërlihdësit. Vetëm një fjalë e këtij Këshilli, vetëm një shenjë dhe të bëhet ajo që pritet, nëse mareshali nuk do ta thyejë qafën...

Të tjerët nuk folën. U ngritën dhe dolën. Mes lumjanëve në oborr binte në sy trupi i madh i Ejup Topojanit dhe pranë tij rrinte si i ngrirë Sahit Gega. Ata nuk kishin pritur korrierët. Sapo kishin marrë vesh nisjen për te mareshali të Abdulla Drenit, Hasan Tetovës e Murhan Bajraktarit, ishin nisur e kishin ardhur vetë në Këshill. Nja dy njësi të tyre të vogla pritnin në rrugë.

Pranë u shkoi Harun Krevena.

— U ndanë ujërat më në fund, — u tha ai.

— Ani, çfarë po bëhet këtu? — e pyeti Sahiti.

Aty afër qëndronte Sulejman Vokshi. Ai shikonte diku larg dhe në atë vështrim dukej edhe më i gjatë, i fortë dhe i patundur si një shkëmb. Ai, si duket, e dëgjoji bisedën e prijësve lumjanë.

— Të gjithë komandantët e nënrepartëve që janë këtu të marrin forcat me mend e rregull. Do të kalojmë përpara selisë së Qamil beut kështu siç jemi. Në krye të vijë njësi i Lumës dhe ai i Baxhulit. Pastaj ai i Zekës, i Markut.

Askush nuk foli. Sulejmani priu përpara dhe ata i shkuan pas. Në fillim ishin nja tridhjetë kryengritës, po shpejt u bënë njëqind. Pa dalë mirë në shesh, ishin një numër nënrepartesh të armatosura që po marshonin pas Sulejman Vokshit, Dan Delisë dhe Harun Krevenës e Baxhul Boçarit, komandantit të njësitit jugor.

Dallga njerëzore u bë e fuqishme. Rrugët e ngushta me mure të larta dukeshin sikur shtërzonin, do të grise-shin, do të pëlçitnin nga zemërimi i madh i popullit. Protestat sa vinin e shtoheshin, rriteshin, forcoheshin. Ato dilnin tërë mllëf duke ndërprerë njëra-tjetrën.

— Dreni dhe Murhani janë tradhtarë!

— Jashtë nga Këshilli tradhtarë!

— Jashtë nga Prizreni, mareshal, hej qafir!

— T'i presim rrugën mareshalit! Të qërohet nga ka ardhur!

Populli i qytetit kishte dalë dhe përzier me kryengritësit. Dikush kërkonte Abdyl Frashërin. Nuk kishte mundësi më as t'i komandoje, as t'i drejtoje andej nga doje. Në turmën që thërriste kishte dalë populli i Prizrenit dhe ishte shkrirë me masën e armatosur të vullnetarëve. Zërat çanin e grisinin natën dhe masa njerëzore ecte përpara, përpara, ashtu si ujërat e rrëmbyera të Bistricës kur shkrijnë borërat në pranverë.

Dikush doli në ballkonin e një dykatëshi mu në ballë të kolonës. Ai thirri me tërë zërin:

— Burra! Bu-rra! Këshillin e keni me vete! Në ballë keni Vokshin! Masa njerëzore sikur u step një çast, pastaj vijoi marshimin përpara, përpara!

— E megjithëkëtë disa na kanë tradhtuar, burra!

— Dreni dhe bajraktari i Lumës!

Balli i turmës qëndroi te sheshi përpara selisë së Qamil beut, mu nën hundën e rojeve. Në sallat, korridorët e asaj shtëpie që mbante mareshalin dhe pashallarët tradhtarë kishte drita që vinin e binin zbehtë deri mbi vendrojat e ngritura në këndet e murit të lartë të oborrit. Rojat vigjilonin dhe heshtnin. Askush nuk hynte e nuk dilte më në atë oborr, rrethuar nga muri i lartë. Përballë tij ishte masa e madhe e popullit. Në ballë të saj nënrepartet e armatosura, të vogla, të pakta. Askush nuk mund të përcaktonte më se të kujt ishin këto njësi të armatosura. Një-sia lumjane ishte në mes, dhe në zemër të saj kishte tre burra: Sulejman Vokshin, plakun Harun Krevena dhe Dan Delinë. Masa njerëzore kishte mbushur sheshin nga të gjitha anët e asaj shtëpie fatkeqe që mbante brenda mareshalin dhe tradhtarët. Ndërsa turma thërriste dhe ngjeshej, shtëpia heshtte sikur nuk merrte frymë.

Ora po afronte tre e mëngjesit. Horizonti i lindjes po zbardhej. Ishte tamam ai çast kur nata thyhet ngadalë e pa u ndjerë dhe nis zgjimi i përgjithshëm i jetës. Po kjo natë e zakonshme kishte qenë jo natë. Populli i qytetit, vullnetarët kryengritës nuk kishin mbyllur sy. Ky marshim ishte vetëm shpërthimi i asaj zemërate të përgjithshme që kishte nisur tre muaj më parë. Ishte një shpërthim i bukur,

si një festë e njeriut që kërkon të marrë frymë pas një an-
gushtie që i ka zënë grykën.

— Jashtë tradhtarët nga Lidhja!

— Asnjë pëllëmbë tokë nuk do t'i lëmë Nikollës!

— Maxhar, kthehu nga ke ardhur!

— Kush është për dorëzimin e vatanit, është tradhtar!

— Vetëm pushka i lan hesapet me tradhtinë!

Erdhi një dallgë e re me dy njësi vullnetarësh të armatosur. Nga qeleshet e bardha konike, kuptohej se ata të gjithë ishin kosovarë. Dan Delia i pa dhe mendoi mos ishin ata që ishin caktuar pranë shtëpisë së Lidhjes e që i takuan në rrugë përpara orës dy. Dallga e tyre qe e fortë, e rrëmbyer. Ata çanë mes turmës dhe dolën në radhët e para. Panë Sulejman Vokshin dhe qëndruan.

Turma thërriste, protestonte, paralajmëronte pashallarët tradhtarë, kërkonte kthimin e mareshalit andej nga kishte ardhur. Njëri nga kosovarët që ishte pas Sulejman Vokshit dhe Dan Delisë, i tha një plaku aty pranë që, siç dukej, ishte prijësi i tyre.

— Ej ti, bacë, ku do t'i përdorim këto që mbajmë në sup, apo në gosti?

— Qe-të-si! — thirri Sulejman Vokshi. — Mбай rregullin ti atje! Nuk jemi grigjë berrash. E kot nuk e mban askush armën mbi sup.

Zërin e tij e njohën. Ai ushtoi mbi britmat e thirrjes dhe ato u shuan menjëherë, si me magji. Pushteti i kë-tij njeriu të lidhur shumë ngushtë me masën e popullit ishte bërë i pakundërshtueshëm. Aq më tepër që ai ndodhej aty, aty mes tyre.

— Ç'do të bëjmë?

— Përse po rrimë kështu?

— Dëgjoni, po flet Vokshi.

— Vokshi është yni.

— Më duket ka ardhur çasti t'ia krisim...

— Vijoni rrugën, të dalin në anën tjetër një pjesë, — u dëgjua përsëri zëri i trashë, burrëror dhe si i mbytur nga mllefi i Sulejman Vokshit. Vetëm nga ky zë vullnetari kryengritës e kuptoi se nuk kishte ardhur ai çast fatbardh për t'u hedhur mbi tradhtinë.

— Ani, ecim. Ecim përpara, burra, të dalim matanë.
— Pa pritni, burra. Ne s'kemi dalë për bajram, buba-
req, po për ta shkrehur këtë virane... — tha një lumjan që
vinte pas Ejup Topojanit.

— Mos! — i thirri Ejupi. — Ec me shokë!

Po në ndërgjegje e kuptoi se nuk kishte forcë që ta
përbante këtë lumë të rrëmbyer njerëzish. Eh, mendoj
ai, sikur t'i ndanim hesapet që sot edhe me mareshalin
edhe me atë Murhan qenin.

— Jashtë nga Lidhja pashallarët tradhtarë!

Ky zë nuk i fliste më mareshalit, po Këshillit. I fliste
Sulejman Vokshit, Abdyl Frashërit, Ymer Prizrenit, Iljaz
Dibrës dhe asaj bërthame të shëndoshë që ishte e lidhur
më shumë me popullin, me këta njerëz që ishin gati të jep-
nin çdo gjë, çdo gjë, vetëm Shqipëria të mos çenohej. As-
kush nuk e dinte se Iljaz Dibra ecte mes një njësi të vo-
gël të armatosur dibranësh dhe kosovarësh. Atë e kishte
pushtuar zjarri i demonstratës dhe thoshte: sa mirë që u
bë! Sa mirë! Ai e përfytyronte gjithë masën njerëzore që
demonstronte si një organizmë stërmadhe dhe e ndiente
veten të vogël, pjesë të saj, një qelizë të saj. Ngazëllehej
që ai urrente dhe dëshironte po ashtu si masa lëvizëse, e
ndezur dhe e revoltuar. Tradhtia e Perandorisë, tradhtia e
Drenit me shokë e morën paralajmërimin e Këshillit. «Mi-
rë boll», — thoshte me vete dhe qeshte.

*
*
*

Tre burra u afruan pranë turmës gati me vrap. Në
fillim njerëzit i panë, por askush nuk u vuri rëndësi. Kur
u afruan, njëri prej tyre thirri:

— Ku është Vokshi? Duam Sulejman Vokshin!

— Bacën po kërkoni?

— Ani, çka?

— Kush jeni ju?

Turma u gjallërua dhe njerëzit i rrethuan dhe nuk i
lanë të kalonin.

- Abdyl Frashëri i çon fjalë...
- Çfarë ka ndodhur?
- Pritni, burra. Mos janë provokatorë.
- Kush jeni ju?
- Duam Vokshin!
- Pritni, bre burra!
- Ç'të presim? Lironi rrugën!
- Thirreni bacën.
- Ja, atje, atje. Përpara e keni.
- Kush më do? — u dëgjua zëri i lartë, i mbytur i Sulejmanit.

Ai erdhi me nja pesë vullnetarë që e shoqëronin. U mënjanua nga turma dhe bisedoi kokë më kokë me tre të dërguarit. Abdyl Frashëri çonte fjalë që të vazhdonte ecejakja nëpër qytet, po do të dënohej rreptësisht ndonjë provokator. Sulejmani duhej të takonte përsëri dhe të udhëzonte prijësit. Asnjë armë pa urdhër! Duhej të gjendeshin njerëz që e njihnin sadopak punën dhe të zihej pa vonesë postë-telegrafi. Ku do t'i gjente Sulejmani prijësit mes gjithë kësaj mase njerëzish? E ku t'i gjente njerëzit e përshtatshëm për të zënë postën?

Shpërndau disa nga rojat dhe pas disa minutash i erdhën disa nga prijësit e njësive që ishin aty. U konsultua me ta sidomos për postën. Kur shkuan Dan Delia me Harun Krevenën, ai po u jepte porosi të veçanta për provokatorët. Mareshali mund të fuste provokatorë mes qytetarëve dhe vullnetarëve të armatosur dhe të shkaktonte incidente.

— Po postën kush do ta marrë përsipër? — pyeti ai. Asnjëri nuk i dha përgjigje.

— Ti, Dan, mund ta kryesh këtë më mirë se kushdo, — i tha Harun Krevena. — Për të tjerat janë në krye të punës Jupi me Sahitin.

— Unë? S'di as të shkruaj as të lexoj!

— Atje t'i lexojnë të tjerët. Nuk është puna aty, — i tha plaku.

— Vështirë, — tha Dani.

— Kjo punë nuk pret, — tha Sulejmani. — Merr një njësi të zgjedhur dhe shko atje. Në postë duhet të bëhet vetëm siç duam ne. Të tjerat mendoji vetë. Asnjë tele-

gram apo shkresë nuk duhet të kalojë pa kontrollin tënd. Nëpunësit do të porositen përsëri. Shpejt, zgjidh shokët dhe nisu!

Ai u caktoi detyrat atyre që do të merreshin me kontrollin e rrugëve që dilnin nga qyteti. Disa prijësve të tjerë u caktoi detyra të veçanta për linjat telefonike. Grupet e prijësve ishin gati në nisje e sipër, kur dolën përballë tyre nja pesë burra. Mes tyre ishte një kalorës me një kalë shale që e tërhiqte për freri. Ata përshëndetën ca kosovarë që takuan atje dhe kërkuan Sulejman Vokshin. Dan Delia dalloi Abdyl Frashërin. Kalorësi ishte Shkodrani që po nisej.

Grupi i tyre erdhi pranë.

— Si venë punët? — e pyeti Abdyl.

— Mezi po i përmbajmë njerëzit, — tha Sulejmani. — Dreni e Tetova, tok me atë Murhanin e Lumës shkuan te mareshali dhe s'po dalin. Kurse këta janë gati t'i pushkatojnë në vend. Askush tjetër nuk guxoi as të hyjë më atje dhe as të dalë. Dëshëm të dërgonim Iljazin nga ana jonë, por e lamë...

— Dërguat njeri në postë-telegraf? — pyeti Pashko Vasa.

— Ende.

— Minuta na kushton sa për njëqind vjet. Posta të vihet nën kontrollin tonë një minutë e më parë. Ose, le të prishen sa më parë të gjitha linjat telefonike. Të zihen tërë shtigjet dhe të mos lejohet asnjë korrier për Ferizaj, Shkup, Tetovë, Prishtinë e gjetkë.

Pashko Vasa fliste me një ton të prerë, urdhërues. Një grup lumjanësh u afruan aty pranë tyre dhe rrethuan Dan Delinë. Abdylit iu duk se ata kishin një dritë brenda në shpirt, që digjej e pasqyrohej tërë zemërim, urrejtje e gatishmëri për t'u flijuar në çastin më të parë. «Për hir të vatanit, more!» — ai kujtoi me sa dhimbje e këndonin këtë këngë ata. Por ai nuk e mbante mend këngën. Vetëm ky varg i kishte mbetur në kujtesë. «Për hir të vatanit, vëllezër, — tha me vete. Në shpirtin e të gjithë këtyre ësh-të po ajo këngë. «Për hir të vatanit»!»

Dikush kishte pyetur, por ai nuk e kishte mendjen. Shikoi Sulejmanin dhe tha:

— Ne duhet të dërgojmë njerëzit tanë në kazermat e ushtrisë. Në batalionet e tyre kemi shumë shqiptarë. Ata duhet t'i sqarojmë, t'i bindim dhe t'i gatitim. Në rast se do t'i ndërsejnë kundër popullit kryengritës, pushkët t'ia kthejnë hyqymetit, që po na shet si qengjat në pazar... Kush do të na i kryejë gjithë këto punë? Koha nuk pret. Ajo nuk do të na falë as vonesën më të vogël, as gabimin më të vogël.

— Postën do ta marr unë me lumjanët nën kontroll, — tha Dan Delia.

— Atëherë në hyrjedaljet e qytetit po nis Baxhul Boçarin, Zekën, Markun, dhe Ejupin, — tha Sulejman Vokshi.

— As shpirtrat e tyre nuk do të kalojnë, veç në u bëfshin harabela, — tha Ejupi.

Baxhuli i vrazhdë, eshtak e zeshkan qëndronte pranë Ejupit pa lëvizur as qerpikun. Grupet për prerjen e linjave telefonike ishin nisur.

— Në kazermat e ushtrisë unë po shkoj vetëm, — tha Haruni. — Nuk dua as rojë, as shoqërues. Atje i kam do miq të mi...

— Atje ka mjaft nizamë kosovarë, — i tha Sulejmani. — Po të çoj më vonë edhe ndonjë tjetër, tani, Harun, shko e bëj ç'të mundesh.

— Duhet të gjenden vullnetarë besnikë që kanë njerëzit e tyre atje, — tha Pashko Vasa. — Të bisedohet e të nisen pikërisht ata. Të porositen që askush mos ta nxjerrë dorën e Këshillit për të gjitha këto. Gjithçka t'i lihet zërit të këtij populli. Duhet ta kuptojë çdo njeri që ka pushkën në krahë se nuk na intereson konflikti hëpërhë me këtë qenin, që na mbiu kështu në qytet...

Ndonëse ata flisnin me zë të ulët, turma i kishte njohur. Tani një grumbull i madh i kishte mbërthyer sytë aty dhe donin të dinin ç'thoshin ata: Abdyl Toska, baca Sulë, Shkodrani, Iljaz Dibra me prijësit e vullnetarëve. Të gjithë e kuptonin se Këshilli ishte i vendosur, veç ata të tre që kishin shkuar atje. Ah, ata të tre! Po ja! Konflikti nuk

duhej hëpërhë... Po përse hëpërhë? Po më vonë, kur më vonë? Më duket do t'ia krisin së shpejti. Prapë mirë.

Njerëzit pëshpërinin, i gjykonin gjërat ashtu si u vinte. Vetëm një gjë ishte e përgjithshme: shpirti kryengritës. Ky shpirt dhe ardhja e mareshalit do të çonin pa tjetër në konflikt, në një konflikt të ashpër. Kur po niste? Sa do të zgjaste? Dan Delia po ndahej me Harunin.

— Unë po shkoj ndër kazerma, ti, bir, kujdes telegrafhanen. Epo, qoftë i bardhë ky mëngjes që po bie!

Sulejman Vokshi, si përcolli prijësit e njësive ndër pika, u kthye pranë Abdyl Frashërit.

— Në asnjë këshill lufte nuk janë zgjidhur punët kaq shpejt dhe kaq lehtë, — tha Pashko Vasa. — Sa dëshiroj të qëndroj këtu këtë ditë!

— Në asnjë mënyrë! — i tha Abdyli. — Dega jonë atje ka halle më shumë. Ambicja e Nikollës do jo vetëm Plavën e Gucinë, por edhe Krajën, Taraboshin, Bregun e Bunës. Prandaj po ngremë në këmbë gjithë vendin. Nesër, e shumta pasnesër, do të nis për në Jug Naimin. Prandaj shko, Pashko, shko, vëlla dhe nxite zjarrin sa më shumë. Të bëhet flakadan që të përvëlojë planet e kësaj fuqie të madhe, që merret kaq shumë me ne.

— Epo, njatjeta dhe mirë ju gjeça! — Pashko Vasa i përqafoi njërin pas tjetrit Abdylin, Sulejmanin, Iljazin.

— Dëgjo, or Lumë, — i tha Dan Delisë në kalim, — sikur të kishim shtetin tonë, ushtrinë tonë, gradat, ty do të të propozoja gjeneral të një korpusi. Me lumjanët e tu që të kanë mësuar, pa shkollë, ti do të mundësh edhe dhjetë perandori! — ai qeshi duke i mbajtur duart mbi supet e Dan Delisë. Ky kishte ulur kokën dhe, kur u shikuan sy ndër sy, pa shkëlqimin në fytyrën e Shkodranit.

— Jam nisur në këtë rrugë për Shqipërinë, or Pashko Vasa, — i tha Dan Delia. — Jo për tituj e grada. Fati i vatanit më ka sjellë këtu në Prizren dhe po kuvendojmë, përndryshe zor se ishim parë.

Pashko Vasa nuk foli. Ai burrë me gjoksin plot nishane e dekorata kishte një zemër të ndjeshme. Buza iu drodh, u shkëput, tërhoqi kalin për rrugë. Dy rojat i shkuan pas.

Nga të dyja anët dëgjonte zërat e kryengritësve.

— Ç'u bë me dy pashallarët tradhtarë?
— Më duket se nuk do ta shkelin më derën e Këshillit.
— Ku ta dish!
— Dihet, dihet. Qysh s'dihet? A i ke sytë në ballë?
— Unë i besoj punës, jo fjalës.
— Ani, prit, se do të bindesh vetë.
— Mos ta kthejnë kokën në Këshill se, pasha besën, pasha besën, do t'i përlejme, Murhan e shejtan!
— Do t'i kallim të gjallë që të pendohen pse kanë le-
rë.

— Vëllezër! — thirri Abdyl Frashëri dhe sheshi he-
shti. — Atë që do t'i thoshte Këshilli mareshalit, ia tha-
të ju me këtë demonstratë. Ai duhet të kthehet nga ka ar-
dhur. Përdryshe, rruga e tij do të jetë e shkurtër.

— Ani, ç'presim, burrë?

— Kush shpraz armën pa urdhër, është njësoj me ata
që na shitën Plavë e Guci. Provokatorët të ndëshkohen
rreptë! — vazhdoi Abdyl.

Një murmurimë e përgjithshme u ngrit mbi shesh dhe
nuk merrej vesh se çfarë thoshte gjithë ajo turmë e për-
zier me vullnetarë dhe popull të paarmatosur të qytetit,
që kishin dalë dhe demonstruan në rrugë, përfshirë nga
ankthi i asaj nate.

— Këta, — tha Abdyl Frashëri për prijësit e vullne-
tarëve, — duhet të sqarohen mirë për detýrat. Edhe nënre-
partet e tyre të sqarohen, të disiplinohen. Presion sa më
shumë mbi mareshalin, por armën mos e shkrehin pa ur-
dhër. Kjo na duhet. Kjo është alfa.

— Përse kështu, Abdyl Frashëri? — e pyeti Dan Delia.
— Ç'ka këtu për t'u menduar e për të pritur? Mareshali
vjen për dorëzimin e Plavës. Armët i ka të shumta. Përse
të presim?

— Dëgjo, vëlla, — i tha Abdyl. — Në luftë gjëja më e
shtrënjtë është koha. Shpejtimi apo vonesa janë njësoj.
Të dyja sjellin vdekjen, humbjen. Ajo do llogaritur me se-
konda. Ne i kemi bërë llogaritë dhe as do të shpejtojmë e
as do të vonohemi në këtë vorbull të fortë. Kryesorja është
se mareshali nuk do të kalojë. Për këtë t'i sqaroni gji-
thë vullnetarët.

Dan Delia qëndronte kokulur. Askush në jetë nuk i kishte folur kështu për kohën. E kjo ishte një e vërtetë e madhe, që ai tani po e kuptonte dhe duhej zbatuar pa kundërshtim, derisa e thoshte edhe vetë Abdyl Frashëri.

— Kjo ditë po na agon me halle, — tha Abdyl.

— Me «Marsejezën» tonë, — tha Naimi dhe i buzëqeshi të vëllait, ndërsa drita e mëngjesit po i binte mbi fytyrë.

— Kohë s'ka, — tha Sulejmani. — Shpërndahuni secili në detyrën e vet. Asnjë trazirë nuk duam!

— Kot e zgjatim. Me qenin nuk bëhet kuvend, — tha Haruni.

— Po na erdhi në Këshill, asnjë trazirë! — tha Iljaz Dibra. — Do të dimë t'ia themi dy llafe të mira.

— A shpërndahemi tani? Secili në cak të vet! — Sulejmani i dha dorën Abdyl Frashërit.

— Mos u vono, vëlla. Mos na mungo asnjë çast gjatë këtyre orëve! Abdyl Frashëri nuk e fshihte shqetësimin që e kishte pushtuar.

— Ditë e re, nafakë e re, — tha Iljazi me një ton sikur do t'i thoshte: «Të jesh i sigurt, vëlla, punët tona do të shkojnë veç për mbarë, derisa kemi popullin me vete».

— Të gjithë këta njerëz presin veç fjalën tonë, — tha Abdyl. — Por unë nuk jam hazreti që të tund shkopin magjik. Kurse atje në Këshill... Duhet të na ndodhesh atje, sa më parë!

— Ani! — tha Sulejmani dhe u ndanë.

*
* * *

Dan Delia u largua andej me Sahitin, Harunin dhe Ejupin. Kaluan Urën e Drurit për në postë. Por aty te kryqëzimi i rrugës u ndanë. Secili kishte detyrën dhe vendin e vet të veçantë. Dani mbeti mes disa lumjanësh të armatosur.

Ata që këndonin, dolën te sheshi. Ishin të gjithë rini, si të zgjedhur me kokrra. Një burrë i veshur me një kostum të zi ecte mes tyre. Dani pa fytyrën e tij të zbehtë, të

mpirë nga nata e pagjumësia si të qindra të tjerë. Ai këndonte tok me të rinjtë, po zëri i ishte ngjirur. Lumjanët qëndruan një çast në rrugë duke shikuar atë grup të rinjsh.

— Ç'këngë e bukur! — tha njëri.

— A ia merr vesh fjalët?

— Ecim, burra! — u tha Dani.

Pas po vinte Sulejman Vokshi vetë i tretë.

— Dan, mor bir, — tha ai. — Prit të shkojmë tok. Atje në telegrafhane kam një mik timin. Mos na ndih ai sadopak...

Dan Delia mori me vete vetëm pesë lumjanë. Të tjerët i nisi pas Sahitit dhe Ejupit.

Kur arritën në postë, nëpunësit sa po vinin. Grupi i malësorëve rrinte në korridorin e hyrjes.

— Ç'doni? — i pyeti njëri nga nëpunësit.

— Këtij bablokut i ka vdekur gjyshja. Do të bëjë një telegram që të mos e varrosin derisa të shkojë vetë.

— Ku?

— Në Stamboll.

— Për atje bën katër ditë e katër net, sikur të fluturosh me krahë, kurse telegramin po e bëjmë.

— Më thirr pak Hamdiun! — i tha Sulejmani nëpunësit. Pas pak aty erdhi ai që quhej Hamdi dhe që ishte një burrë i gjatë.

— Hamdi, pa eja, eja! Ku e ke Rasimin?

— Vjen.

— Punët kanë shkuar në tytë e në thikë. Na duhet gjithë informacioni për Portën e Lartë. Jo vetëm kaq. Asnjë telegram mos nis me përmbajtjen e tyre. Ose ndryshoji ose bllokoji. Komandant ke këtë. Është dora dhe zemra ime. Tekstet do t'ia lexosh këtij. Po e pe pisk, se nuk do të të lënë ata të mareshalit që të zbatohet ky urdhër, më qafë na paçin! Lëre të flasë ky burrë me ta dhe armët! Qartë? Asnjë telegram të mos përcillet! Më mirë kështu.

Ai shikoi si i hutuar të pesë malësorët e armatosur.

— Kemi një hall, — tha Hamdiu i gjatë. — Telegramet po na qesin punë. Ai qeni i mareshalit, ndërlihdësi, i jep tekstet në frëngjisht dhe bisedat po ashtu. Si t'ia bëjmë? Asnjëri nga ne nuk di frëngjisht.

Sulejman Vokshi uli kokën i menduar.

— Prit, — tha. — Më duket ai mjeku i Naimit di frëngjisht dhe Naimi nuk do të niset sot. Ai do të vijë sot këtu. Ai di se si ia jep përgjigjet në frëngjisht mareshalit. Do t'jua çoj shpejt.

— Të vijë i veshur si zakonisht, se u ka hyrë tartakuti nga qelleshja jonë, — tha Hamdiu i gjatë.

— Po këta? Ku do t'i futësh këta?

— Në një zyrë të veçantë.

— Edhe doktorin me ta lëre, apo do ta mbash këtu. Ai nuk prish punë. Është pa qelеше. Hamdi, pa këta asnjë veprim! — i tha Sulejman Vokshi duke i treguar Dan De-linë dhe pesë malësorët e armatosur.

KAPITULLI I KATËRMBËDHJETË

Naim Frashëri, shoqëruar nga një tjetër, hyri në oborrin e postës në orën gjashtë e pesëdhjetë minuta. I zbeh-të, i lodhur, me sytë pak të thelluar e ëndërrimtarë, me një të ecur të lehtë, të kujdesshme. Sa hyri, ai kërkoi Hamdiun, Pas pak ai u ndodh ballë për ballë me Dan Delinë. Naimi i dha dorën dhe nuk e fshehu emocionin. U gëzua që takoi përsëri djaloshin lumjan. Ishte e para herë që po e shikonte pa plakun e thinjur dhe pa atë viganin mustaqezi, të cilit nuk ia kishte dëgjuar asnjëherë zërin.

— Gëzohem që po ju takoj përsëri, — i tha.

— Edhe ju për gjuhën e frëngut erdhët? — e pyeti Dan Delia.

— Jo. Solla këtë. Ky e di më mirë se unë frëngjishten, — buzëqeshi Naimi duke u treguar mjekun. — Jua çon Sulejman Vokshi. E quajnë Besim Përsheva.

— Kemi ca halle këtu, — i tha Dani. — Besoj të tha baca Sulë?

— Ai më tha të jem i kujdesshëm me komandantin e

postës, — qeshi Besim Përsheva. Naimi qeshte dhe shikonte me vëmendje Dan Delinë. Malësorët vunë re se si i vallëzonte gëzimi ndër sy. Dan Delia po i tregonte Besimit ç'duhej të bënte. Do të kontrollohej gjithë ndërlihdja me Ferizajn, Shkupin, Prishtinën dhe çdo qendër tjetër. Detyra e tij ishte të informonte në çast përmbajtjen e telegrameve, pa, i niste a s'i niste, e dinte vetë Hamdiu. Duhej të përkthte telegramet me përmbajtje të keqe dhe t'ia nisinin menjëherë Abdyl Frashërit.

Ku buron gjithë ky zjarr që i digjet këtij njeriu ndër sy, mendoi Naimi. Kurse Besim Përshevës i bënë përshtypje gjithë ato sqarime, porosi, zëri gati kërcënues i Dan Delisë, Buzëqeshi dhe shkoi e u ul pranë tavolinës së pranimeve, ku ishte vetëm nëpunësi i zakonshëm. Dan Delisë i bënë përshtypje lëvizjet flegmatike të Besimit.

Kështu janë të gjithë këta bijt e bejlerëve, mendoi për Besimin. Ai përgjithësisht i urrente pinjollët e detyrë të madhe dhe nuk kishte pikë simpatie për ta, sidomos për nëpunësit që merrnin rrogën e turkut. Po kishte disa muaj që ai kishte njohur Abdyl Frashërin, Sulejman Vokshin, Iljaz Dibrën, Ymer Prizrenin dhe mbrëmë pa atë Pashko Vasën dhe ja, këtë vëllanë e Abdylit, Naimin. Këta po. Ishin njerëz. Ishin të mirë dhe e donin Shqipërinë jo më pak se ai. Natën që shkoi ai kishte ndjekur me vëmendje çdo fjalë, çdo lëvizje, qëndrimin e secilit. Tani ishte i bindur se ata që ishin në krye do ta udhëhiqnin mirë popullin dhe do ta çonin në fitore. Natyrisht, si e gjykonte ai, ata do të ishin në rregull, po të mos shkëputeshin nga populli kryengritës. Kuptohet, po të mos mbanin atë anë si Dreni dhe Murhani që u kthyen shpinën.

Dan Delia e shikoi me keqardhje Naim Frashërin, kur mori vesh se ai do të nisej me urgjencë për në Jug jo vetëm me detyrë për degën atje, por edhe sepse ishte i sëmurë. E ku mund ta dinte Dan Delia se ç'zemër e zjarrtë digjej në atë organizëm të sëmurë, se ç'shpirt i madh flakëronte pas atyre syve ëndërrimtarë, se ç'burrë të madh të Shqipërisë kishte aty përpara njësitit. Ai as që e merrte me mend se edhe Naimi, ashtu si vetë ai, priste që të kërciste pushka një orë e më parë.

— Nga puna jote, vëlla, varet fati i atyre dhjetëra mijëra njerëzve që, ose do të bëhen zot në kullat e veta, ose do të bëhen muhaxhirë nëpër botë.

Zëri i Dan Delisë ishte si me zemërim dhe me kanosje. Është zemërimi i popullit tonë, mendoj Naimi.

Besim Përshëva po buzëqeshte. Ai, sigurisht, i quan të të tepërta porositë e Dan Delisë, por aprovonte me kokë dhe buzëqeshte.

— Mos u bëj merak, vëlla, — i tha Besimi. U takua me Naimin dhe zuri vendin e punës. Dan Delia e përcolli Naim Frashërin deri në oborr.

Në postë hyri nënkolonel Numan pasha me një suitë suvarinjsh. Pranë i shkonte një nëpunës me trup mesatar, kockëtrashë, me ballë të madh, të gjerë, me nofulla pak të dala dhe sy të mëdhenj, të gjallë e të zgjuar. Ai të jepte përshtypjen se mençuria ishte kultivuar në një trup gjimnasti të aftë për çdo punë. Suvarinjtë zunë hyrjen e oborrit. Nënkoloneli dhe nëpunësi ngjitën shkallët duke biseduar në frëngjisht.

— Vëreji me kujdes, — tha nënkoloneli, — si do të reagojnë nëpunësit. Mos ndonjëri di frëngjisht...

— Asnjëri. Kam informata të sigurta, — tha nëpunësi kockëtrashë.

Ata erdhën te sporteli dhe Kocka e Trashë i dorëzoi Hamdiut tekstet. Ky i mori dhe fare mospërfillës ia la përpara Besim Përshëvës.

— Skedoji, — i tha.

— Urgjent, sekret, — tha shqip Kocka e trashë.

— Urgjent, sekret, — i tha Hamdiu Besimit.

E gjitha po zhvillohej si në një rit ku veprojnë normat e pashkruara. Besimi, tek numëronte fjalët, i lexoi me kujdes.

— Këtë më duket e kam parë në kryeqytet, — tha frëngjisht Kocka e Trashë. Nënkoloneli i hodhi një vështrim

tërë përbuzje nëpunësit shqiptar që po numëronte fjalët dhe po regjistronte telegramet.

— Të përcillen tani në praninë tonë, — tha nënkoloneli frëngjisht.

— Ne po ju presim derisa t'i përcillni, — tha shqip nëpunësi. Hamdiu thirri Rasimin.

— Merri këto, — i tha Besim Përsheva. — I ke urgjent, sekret. Do t'i përcjellësh tani, se këta po presin...

Rasimi shkoi në aparaturë.

— Nuk i kuptoj, — tha. — Ejani e m'i lexoni pak.

Besimi i shkoi pranë.

— Përcilli «pikë për pikë», — i tha.

— T'i lexoj unë, — tha Kocka e Trashë.

— Nuk është nevoja, — ia priti Hamdiu. — Këtu është e ndaluar hyrja...

Nëpunësi qëndroi pranë nënkolonelit. Ata folën diçka me zë të ulët dhe, si u kuptua, qenë të një mendimi që mos bënin ndonjë hap të pamatur. Besim Përsheva u largua nga aparaturat dhe hyri në odën tjetër, ku pritnin malësorët të shqetësuar, me armët ndër duar. Sa hyri, njëri nga ata i vuri shulin derës. Besimi qëndroi në këmbë mes tyre. Tani fytyra i ishte skuqur dhe mollëzat iu mbushën me djersë.

— Pashallarët na kanë tradhtuar, — tha. — Dreni dhe ai bajraktari juaj janë bërë këpucë e mareshalit. Detroi tregon për rezistencën e Lidhjes dhe afërsisht për grupimin e forcave në Prizren. Gjithashtu kërkon përforcime në zonën Prizren-Gjakovë.

— Tjetër?! — pyeti Dan Delia.

Besim Përsheva vuri buzën në gaz dhe fshiu djersët.

— Asgjë.

— I përcollët telegramet?

— Jo. Ndryshimet po i bën në vend nëpunësi i dytë. Kërkoj të hynte ai shoqëruesi i nënkolonelit po nuk e la Hamdiu.

— Po çfarë po përcjell Rasimi?

— Vetëm lajme «të mira». Tekstet e plota do të na i sjellë sapo të ikin ata të dy.

— Kush është ai nëpunësi i nënkolonelit? — pyeti njëri nga malësorët.

— Sokrat Argiriadisi, sekretari personal i marshallit, — tha Besimi.

Dëgjuan zhurmë në oborr dhe të gjithë u afruan te dritarja. Numan pasha dhe Sokrat Argiriadisi dolën kërnarë përpara skuadrës së suvarinjve. Në rrugë ata e shpejtuan hapin.

Hyri Hamdiu i gjatë.

— Telegramet e Portës, — tha. U hoqa pjesën për përforcimet ushtarake dhe në vend të saj i përsërita se me siguri ai sekretari i marshallit po ma ndiqte me kujdes Rasimin. Gjithashtu informacioni mbi gjendjen u dha «i mirë, i qetë, i sigurt». Marshalli kërkon përgjigje brenda orës katërmëdhjetë në frëngjisht. Për çdo rast, bëje përgjigjen që tani, zoti Besim. Në frëngjisht, kuptohet.

— Si ta bëj?

— Unë po ta them shqip, ti bëje frëngjisht. Kështu që unë po ua jap përgjigjen në vend të sulltanit.

Malësorët qeshën. Përgjigja thoshte se po merrnin masa urgjente për dërgimin e dy batalioneve, njëri drejt Prizrenit, tjetri drejt Gjakovës.

— Ti je sulltani i vërtetë, — qeshi Besimi. I drejtoi tekstet në frëngjisht për përgjigjet e rastit. Pastaj shkroi një letër për Abdyl Frashërin. Njëri nga fshatarët mori tekstet e përmbajtjes së telegrameve dhe letrën e u nis menjëherë.

— Si thua, or Lumë? — e pyeti Besim Përsheva.

— Keq, — tha Dani i menduar.

— Ku e shikon të keqen?

— Ata me siguri kanë nisur posta për në Shkup, kurse ky mareshal dhe ata tradhtarë nuk duhet të bëjnë asnjë hap nga qyteti ynë. Bile tani s'duhet t'i lëmë të gjallë këtej, përndryshe do të na qesin shumë punë. Ky është një rast shumë i mirë. Ato Fuqitë e Mëdha do ta ndiejnë krismen tonë dhe do të marrin vesh mirë se ne jemi gjallë. Kushedi, ndoshta edhe i vënë gishtin kokës...

Ai po fliste aq i thelluar, sikur po fliste me vete.

— Do t'i vijë rendi edhe pushkës, — tha Besim Përshëva. — Do t'i vijë dhe...

— Veç pushka i lan hesapet me këta. Tjetër përgjigje sulltani është e kotë t'i dërgojmë. Dhe në na daltë përpara Dreni apo ai Murhan qeni ynë, ta dini, pushkë e parë do të jetë për ta.

— Këto duhet të bëhen vetëm me vendim të kryesisë së Lidhjes, — tha Besimi, — sherri është në dobi të mareshalit dhe njihet si tradhti...

— E di, burrë i dheut, e di... — tha Dan Delia i mër-zitur. — E di, prandaj po presim.

Ai u largua nga grupi dhe u afrua përsëri te dritarja. Mbi qytet ndrinte dielli i gushtit. Përpara do të kishin një ditë të nxehtë, të vështirë, plot tension dhe përplasje.

Në rrugë po vinin gati me vrap dy lumjanë. Ata hynë po me atë vrull në oborr dhe ngjitën shkallët. Dan Delia u shkëput qetësisht dhe doli t'i priste në korridor.

— Murhani doli nga marshalli. Brodhi s'di se nga dhe u kthye përsëri. Me vete kishte edhe një tjetër.

— Cili ishte, Dostan Tyxhari?

— Jo, burrë. Dosën e njoh unë. Nuk ishte ai.

Dan Delia nuk foli asnjë fjalë më. Pa vetëdije të dy-ja duart i kishte në dorezat e kapaklieve në brez.

KAPITULLI I PESËMBËDHJETË

— Po vjen një grup bajraktarësh përsëri, madhëri, —
njoftoi Qamil beu duke u përkulur me respekt.

— Cilët janë?

— U kthye Murhan Bajraktari si dhe njëri nga Krye-
zëztë.

— Të vijjnë.

Pas pak ceremonia e pritjes mbaroi shpejt. Mareshali u tregua i ftohtë dhe mospërfillës. Ai ishte pa gjumë. Ndie-
nte lodhje rraskapitëse dhe dhimbje koke. Lëri të gjitha,
po sedra e ushtarakut gjatë natës ishte vrarë aq shumë, sa-
që vetëm një veprim i fortë ushtarak mund ta qetësonte.
Po rrethanat ishin pleksur në atë mënyrë, sa që nuk mund
të bëhej asnjë veprim. Ishin dhënë sinjalet e para. Ai pri-
ste dy batalionet sulmuese, komandën e të cilave do ta
merрте vetë. Telegramet ishin nisur dhe ai po priste.

— Ç'thoni? — ia nisi ai me pyetje të drejtpërdrejtë. —
Ne jua njohëm Lidhjen tuaj, si të thuash, qeverinë tuaj.

Ishim të parët dhe të vetmit që jua njohëm, ndërsa Fuqitë e tjera të Mëdha... Kurse ju po ngrini krye kundër Portës.

Ai nuk e zuri në gojë darkën e shtruar dhe ftesat që përcolli Qamil beu, as takimin me tërë Këshillin në orën dy pas mesnate.

— Jo, madhëri, — tha Murhani hijerëndë dhe i mër-zitur. — Ne nuk ngremë krye kundër qiellit, kundër die-llit tonë.

Mareshalit i pëlqyen fjalët e bajraktarit. Po më i kë-naqur ishte vetë Murhani, që frenohej zakonisht kur ndi-hej ngushtë e bëhej nervoz. Sa mirë që i erdhën ato fja-lë! Po ku i gjeti, xhanëm?

— Po atëherë, ç'është gjithë ky rebelizëm? A nuk e kuptojnë këta njerëz se pa ndihmën tonë as që flitet për Shqipëri! Evropa do ju bënte na: një grusht me hi!

Murhani e mori për qortim ndaj tij këtë. Ai u zgër-laq në vetvete dhe murmuriti pa qenë në gjendje të thoshte asnjë fjalë premtuese. Kryeziu e shikoi me ironi. Ai nuk e dinte se Murhan Bajraktari kishte nisur të merrte para nga agjentët e Milanit dhe qëndrimi i tij këtu ishte një hipokrizi e trashë. Dorëzimin e Plavës e të Gucisë, që ish-te detyrë e mareshalit, ky e quante të ligjshme, edhe push-timin e tyre nga Nikolla e Milani e njihte si detyrë. Me sa dinte Kryeziu, Milani do ta shtrinte kufirin deri dhjetë kilometra pranë kullës së Murhanit, në bregun e djathtë të Drinit të Zi. Postat sërbe do të vinin fare afër dhe ky bajraktar ambicioz, kushedi, do të intrigonte përsëri në kurriz të luginës e do të merrte përsëri para. Kryeziu e njihte natyrën prej xhahili të Murhanit dhe atë frazën që i kishte thënë njëherë: «Më mirë zot mbi tërë fshatin, sesa mbret e në kullën tënde». Po kot e ka, mendonte Kryeziu, ky zot në luginë nuk do të bëhet dot. Ata ki-shin caktuar një tjetër për mbledhjen e dheut dhe kë-tij i kishin lënë veç emrin «bajraktar». Ai tjetri vërtet nuk ishte derë dhe soj, po fjala e tij ishte bërë ligj atje në luginë. As një mendje më e ndritur se e këtij Kryeziut intrigant nuk mund të parashikonte se ç'mynxyrë e ma-dhe do t'i binte mbi kokë Shqipërisë, po të vinte ajo ditë

e nxirë dhe të mbetej në duar të tilla xhahilësh si Murhan Orhan Burhan Bajraktari.

Detroi, që e kishte blerë shumë shpejt natyrën e Murhanit, e pyeti përsëri mbi sasinë e forcave të armatosura të Lidhjes.

— Më duket janë nja dy mijë pushkë, — tha bajraktari. Qamil beu ia përktheu, po mareshali i tha se nuk donte pushkët po njerëzit. Prefekti i tha se kështu shpreheshin malësorët për luftëtarët.

— Të gjithë nën urdhrat e Lidhjes?

— Të gjithë, — tha me keqardhje Murhani. — Janë hasia-hazbia. Mareshali bëri një lëvizje të shpejtë të kokës si një kontraktim.

— Po ju, ç'forca keni?

— Edhe ne... kemi tonat, po hëpërhë...

— Do t'i krijojmë, — tha Kryeziu. — Do t'i krijojmë dhe asgjë nuk do të mbetet nga kjo që duket shumë.

— Do t'i krijojmë, — përsëriti si me vete Murhani, — po qysh nuk do t'i krijojmë!

— Do t'i krijoni, po kur do t'i krijoni? — mareshali po e humbet durimin nga lodhja e tepërt.

— Me lejen tuaj, shkëlqesi, — tha Kryeziu. — Ushtritë serbe po i marrin vetë ato që u dha Kongresi, bile edhe... Kurse Nikolla po na qet telashe.

— Nuk është i zoti, — vijoi pa rend Murhani. — Nikolla është dhëndërr që duhet t'ia mbash nusen, si pelën gomarit. Po ashtu s'të jep nuse kush.

Qamil beu ia përktheu mareshalit me vështirësi dhe duke kafshuar buzën. Po mareshalit i pëlqeu kjo shaka pa vend, ndonëse ishte mjaft nervoz dhe mezi po i duronte.

Numan e Hysni pasha në të dy krahët e mareshalit shikonin me përbuzje të hapur biseduesit. Vetëm fytyra e gjatë e prefektit kishte marrë pamje solemne, gati triumfuese dhe në të nuk lëvizte asnjë nerv. Kishte ardhur ora e tij. Ai po qëndronte vërtet pas mareshalit, por ishte prefekt, njeri i besuar dhe përkthyesi direkt i tij. E kjo nuk ishte shaka. Duhej ta kuptonin njëherë e mirë këta se kush ishte prefekti i tyre, Qamil beu këtu.

— Ne do t'i mësojmë të tjerët se ç'është besa, — tha Kryeziu.

— Besa, hë më t'ia... — Murhan Orhan Burhan Bajraktari shau kundër një lloj kurvërie aq ndyrë, sa nuk e kap lapsi dhe as gjuha e Qamil beut në vesh të mareshalit. Atë që bënë Fuqitë e Mëdha me njëra-tjetrën ai e quante kurvëri, lodrën e tij me Perandorinë dhe nën rrogoz me agjentët e Milanit. Kush t'ia ngopë shokut, thoshite. Po ja tani që nisën të sharat dhe filozofia e tij mbi kurvërinë, truri u frenua. I mbylli dritaret dhe ra në errësi të plotë. E dinte se ky Kryeziu, që e kishte gjuhën brisk këtu, ishte blerë prej Milanit gram për gram e pikë për pikë. Po hajde e bisedo. Hë, më t'ia...

Mareshali kërkoi angazhime konkrete dhe Kryeziu i tha se ai tok me Abdullanë i kishin nisur njerëzit e tyre për në Gjakovë që të organizonin pritjen. Kur i erdhi rendi Murhanit, ky i la murmurimat e të sharave dhe tha se do të grumbullonte këtu në Prizren ata qindra e qindra miq e shokë që kishin ardhur këto ditë.

Kur ata dolën, mareshali mbeti vetëm me dy graduatët. Prefekti kishte dalë t'i përcillte deri në oborr.

— Vetëm lumjanë vullnetarë kryengritës janë rreth dy mijë, — tha Detroi, — a e dini ç'do të thotë kjo?

Të dy graduatët nuk folën, po shikuan njëri-tjetrin sikur donin t'i thoshin: hë pra, kush do të përgjigjet nga ne?

— Kjo, — vazhdoi mareshali, — do të thotë që dy batalionet që presim dhe ata të kazermave janë fare pak. Ne jemi mes kampit armik, të rrethuar nga të katër anët. Tani nuk na ka mbetur veç të kërkojmë përsëri takime me ta, pastaj... forca e artilerisë dhe rruga për Gjakovë. Atë që s'e bën dot fjala, do ta bëjë arma. Arma do ta mundë fjalën.

Ai, Mehmet Ali pasha—Detroi, heroi i Lomit të Rusçukut ishte përsëri në fushën e betejës. Do të mbulohej përsëri me lavdi këtu në Shqipëri e tani nuk ishte puna se po bënë vetëm një shërbim ndaj Perandorisë, po ndaj gjithë Fuqive të Mëdha të Evropës. Kështu? Hysni pa-

sha ndiente se një pjesë e kësaj lavdie, e këtij triumfi do të ishte edhe e tij. Ai ishte i vetmi graduat që vinte fill pas marshallit, prandaj tani ai as që i bëri llogaritë më gjatë.

«Numan pasha me intuitën e një turku në Arnautistan ndjeu frikë. Vetë zoti ia solli në mend në këtë çast vdekjen e vërtetë të sulltan Muratit të Dytë, rahmet pastë njëqind herë, ndonëse i palavdishëm. Mos përsëritet historia? — tha me vete. — Ç'na pret te padishau, po të ndodhë që... që...» Shikoi me tmerr mareshalin dhe nuk foli. S'kishte si ia thoshte këto. Ai ishte adjutant personal i padishahut dhe, ndonëse nënkolonel dhe jo kolonel si Hysniu, as i afërt me mareshalin, prapëseprapë ishte hija e sulltanit në këtë trishe. Ishte i sigurt, një lëkundje e tij do t'i sillte vdekjen.

— Duhet të njoftojmë përsëri padishahun për forcat kryengritëse të grumbulluara këtu, — tha Numani.

— Nisni njerëzit tanë edhe një herë tek Abdullahi. Na duhet numri i saktë i tërë forcave vullnetare...

*
* * *

Në derë u duk prefekti me atë buzëqeshjen e qetë, gati të gëzuar. Pas saj mareshali shikonte përherë shqetësimin e madh të njeriut që llogarit kokën. «Eh, sikur ky njeri të komandonte trupa, — tha me vete mareshali, — do ta pushkatoja përpara radhëve, që të dridheshin gurët. Ky do të ulërinte dhe do të përdridhej si bollë.»

— Madhëri, Sokrat efendiu po sjell përsëri Murhanin dhe një tjetër.

— Pyet cilët janë të tjerët. Po Sokrati ç'do me ta? — tha sikur po fliste me vete.

E ndjeu se Sokrati po i sillte lajme jo të mira. E he-toi që kur e pa. Në ballin e lartë e të gjerë të sekretarit kishte hije, ré të ngarkuara si në një qiell përpara shtrëngatës. Murhan Bajraktari kishte ulur mustaqen e zezë. Lëkura e errët si prej balte sikur i kishte nxirë më shu-

më, vetëm dy sytë dinakë tani i lëvizte më me shkathtësi. Njeriu xhahil, që s'përtonte të hynte në çdo vepër të ndyrë, po lëvizte me tërë qenien e tij. Mareshali pati përshtypjen se këtë bajraktar mund ta përdorte me ndonjë njësit si mbështetje në rrugë e sipër për në Gjakovë. «Ky ujk, — tha me vete mareshali, — thotë: ishalla plas ndonjë tollovi që të marr ndonjë titull».

Tjetri, siç sqaroi Sokrati, ishte çifligari më i madh i Lumës, Selam Bylyku, lëkurëbardhë, flokëverdhtë, sykal-tër, trupdrejtë me mbi dymbëdhjetë mijë kokë dhen, me mbi një mijë thundrakë, me rreth njëqind kuaj shale, me tetë kulla dykatëshe në fshat, ishte i lidhur me tarafe martesore me gjithë parinë e Lumës. Më shumë se kaq nuk donte mareshali. Po ç'donte Bylyku i Lumës? Vihej në shërbim të Portës, sepse kapitali i tij kalonte në rrugën Selanik-Maqedoni-Lumë. Donte siguri? Kështu? Epo, mirë, mendoj ai.

I treti ishte Ali Aga, çifligar intrigant, që kishte nën vete tërë kokat e buta të bregut të Drinit. Po ky ç'donte?

— Po hë, ç'kemi? — pyeti mareshali, sapo heshti Sokrati.

— Të flasë Murhan Bajraktari, — tha Sokrati me zë të ulët. Në sallë ishte vetëm Sokrati. Dy graduatët po merrshin me punë diku tjetër. Ishte takimi i dytë që ata e linin vetëm mareshalin. Sidomos Numani nuk i ndahej asnjë çast dhe kuptohej. Ai duhej të dinte çdo gjë, çdo gjë!

Sokrati e ndjeu veten të lirë dhe më të afërt me mareshallin. Sa mirë kur ndodhej kështu jashtë kontrollit të atij Numan pashës! Detroi i buzëqeshi bajraktarit në atë mënyrë që t'i thoshte «unë kam besim në ty. Dora jote vlen shumë në këtë situatë. Prandaj po të pranoj gati krye ore. Përndryshe... «Është koha e xhahillëkut, tha me vete.

— Shkëlqesi, unë u ktheva sepse, siç po më thonë Selam Bylyku e Ali Aga, forcat vullnetare janë mbi pesë mijë këtu në qytet dhe rreth tij. Të gjithë janë hasia hazbia. Në se ia bën bam, zor do ta kenë me ato forca që

mbani në kazerma. Kurse këta janë gati për Plavë e Gu-
ci.

— Ju po flisni si një nënkolonel dhe jo si bajraktar i një fisi. . . — tha Detroi. Ai dëshironte të dinte edhe emrin e fshatit, por e dinte se, sipas organizimit fisnor patriarkal, bajraktari ishte prijës edhe vetëm i një fisi fare të vogël, ku përmblihej një grumbull shtëpish me katër-
- pesë breza kushërinjsh lëng pas lëngu.

— Jam besnik i Perandorisë, — tha Murhani.

— Vetëm lumjanë janë një mijë e pesëqind, — tha Selami me buzën në gaz. — Unë e di mirë sa ka nxjerrë Arrni, Dollovishti, Hasi. Di edhe të ardhurit nga krahinat e tjera dhe nga degët e Lidhjes. Kështu që llogaria ime është po ajo që ju tha Murhani: pesë mijë e kusuri që shtohet nga ora në orë.

Mareshalit i ra një zbehtësirë e lehtë. Atij nuk i interesonte fare nga ishin ata, mjaftonte që ata ishin pesë mijë. Ata po shtoheshin nga ora në orë dhe të gjithë ishin vullnetarë! Kjo ishte aq shqetësuese në këto çaste kritike, sa që ai nuk kishte asnjë rrugë veç bisedimeve me ta. «Po Numani me Hysniun mos shkuan në kazerma?» — tha me vete.

— Po efendiu ç'na thotë? — tha i mërzitur Detroi.

Efendiu Ali Aga, me lëkurën kafe të errët, u nxi edhe më shumë. Ishte i zeshkët si cigan. Në faqe kishte një lëkurë të hollë, ngjyrë tulle, thatanik e faqepetull, me dy rrudha të thella mes tyre. «Duket tamam dhelpër», — tha me vete marshalli.

— Bash ashtu është, — tha Ali Aga. — Ashtu është. Syrin e kanë tek autonomia ose shkëputja fare nga Perandoria. Zoti na ruajtë. . .

— Kush i turbullon ujërat më shumë atje?

— Shumë janë, madhëri.

— Sokrat, — i tha, — si mund të takohem ca me ata autonomët? Po ai ishte i bindur se nuk mund t'i takonte autonomët. Darka, ora dy pas mesit të natës ishin të mjafta për të. Po foli sikur deshi të inkurajonte veten.

— Ç'do të bëni me forcat, bajraktar? — e pyeti mareshali bajraktarin.

— Çova llaf qetash dhe nja pesëdhjetë... — tha Murhani duke llogaritur tarafet e ardhura në Prizren. Vetëm nuk kishte bërë një llogari të vogël, po pa rëndësi. Ata kishin ardhur vullnetarë me masën e luginës. Sa prej tyre do të shkëputeshin për t'u vënë pushkën shokëve dhe vëllezërve?

— Pesëdhjetë? Po ti je komandant për një pesëqindëshe. Bile edhe dymijë e pesëqind unë t'i kisha dhënë nën komandë, t'i jepja pa frikë. Do t'i kesh, po e solli rasti dhe do të çajmë bashkë në misionin e shenjtë. Pa çuar në vend këtë mision, çajre s'kemi as unë as ju... Shqipëria pa hijen e Perandorisë nuk ka jetë.

Mareshali lëvizi dorën sikur të thoshte: kaq më dhatë, kaq kisha. Sokrati e kuptoi i pari lëvizjen e të zot. Duke i përcjellë deri te dera, ai i rrahu shpatullat e gjera Murhan Bajraktarit.

— Prit fjalën time dhe mos luaj nga Këshilli, — i tha Sokrati Murhanit. — Trimat ku i ke?

— Ja këtu rreth e rrotull Bazhdërhanes.

— Ah, këtu i paske? Mirë! Mbaro punë me ta sa më shpejt dhe asisto atje në Këshill. Mos u ndaj andej...

— U dhi puna u bë m... që kur erdha mbrëmë, — tha me zë të ulët e inatqar bajraktari. Sokrati qeshi duke i marrë për shaka të parëndësishme këto. Bajraktari ishte bërë nervoz se po i kërkonin forcat.

Ata dolën, ndërsa mareshali shikonte shpinat e tyre. Murhani ecte përpara me kokën ulur. Pas i shkante fare qetë Selam Bylyku. Ky iu duk Detroit tepër kapadai dhe mospërfillës. Në fund shkante trupi thatanik i Ali Agës.

«Ora pesëmbëdhjetë. Po po. Në orën pesëmbëdhjetë unë do t'i zë si zogjtë gjithë anëtarët e Këshillit. Ata do të vijnë këtu me dashje ose me dhunë. Pastaj kam punë përsëri me këta, — tha me vete. — Do ta kap demin për brirësh. S'ka nga më vete. Si të mposht Këshillin, të gjitha të tjerat i bëj pluhur me një lëvizje të kra-

hut. Pluhur, pluhur, pluhur! Të paktën një batalion do të arrijë deri në orën katërbëdhjetë.»

Ai parafytyronte dhënien e alarmit dhe nisjen e tyre nga vendqëndrimet. Nisnin boritë. Pastaj daullet. Ushtarët vraponin tek armët. Batalioni i parë rreshtohej. Komanda jepte urdhrin dhe bëhej nisja nën gjëmimin e dauleve. Ky imazh i solli kënaqësi.

Por ai nuk e dinte saktësisht forcën ushtarake goditëse të Lidhjes. E ndiente me intuitën e ushtarakut të sprovuar, po vetëm e ndiente. Kishte një ide të përafërt. Si ushtarak, ai i bënte llogaritë të përafërta gjithnjë kur nuk kishte saktësi. Po saktësi është zor të presësh prej një Murhani, mendonte. Kjo llogari e përafërt, që përherë e parashikonte, kur nuk kishte informacion të saktë, atij i kishte sjellë përherë dobi. Sasia në betejë kishte rëndësinë e vet. Pastaj, natyrisht, vinte cilësia. Po për këtë nuk e kishte vrarë shumë mendjen më përpara. «Të gjithë kishin trupa mercenare. Kurse këta kanë «hasia hazbià», — tha me vete dhe kujtoi tonin e rëndë të bajraktarit. Ai i njihnte mirë shqiptarët. I kishte parë me sytë e tij në tërë fushat e betejave si e mbulonin veten me lavdi.

Këtë gjë ai nuk e kishte llogaritur si duhej. Lidhja kishte trupat e veta me dibranë dhe lumjanë kryesisht dhe të gjithë ata ishin jo në shërbim të detyrueshëm, as mercenarë, po vullnetarë kryengritës. «Kurse unë, — tha me vete, — edhe një repart që mbaj në kazerma, e kam me të detyrueshëm ose mercenarë...»

Ndjeu prerje gjymtyrësh dhe u shemb në kolltukun e gjerë e të butë.

— Ç'patët, shkëlqesi? — e pyeti Sokrati i prishur në fytyrë.

— He! Asgjë, asgjë, Sokrat. A mos çove fjalë për orën pesëmbëdhjetë?

— Me një tokë xhandarësh...

— Në postë-telegraf aparatet ende drejtohen prej shqiptarësh...

— Si urdhëroni! Po nën kontrollin tonë.

— Të largohen shqiptarët. Gjej njerëz të besuar ose transmeto vetë gjithnjë në frëngjisht.

— Po mos kështu zgjoj edhe më shumë mërinë e tyre, dyshimin e...?

— Tani, me sa shihet, nuk mbeti gjë për diplomaci me ta. Sa nuk na kanë ardhur forcat. Pastaj... pastaj vetëm dhuna e zgjidh situatën.

U ngrit dhe shkoi në tavolinën e shkrimit. Formuloi tri telegrame. Padishahut i raportonte gjendjen, Ferizajt i urdhëronte të niste për Prizren forcat e garnizonit, Mitrovicës i çonte fjalë që forcat e saj të arrinin një orë e më parë drejt Gjakovës. Fjala përforcim ishte përsëritur. U vuri shenjën e urgjencës sekrete si gjithnjë dhe ia la në dorë Sokratit, që qëndronte qiri në këmbë.

— Po nuk mundë ndryshe, transmetoju vetë, por... jo tani. Prit të vijë ora katërmëdhjetë e tridhjetë. Ndoshta vijnë me vonesë forcat. Ose jo. E di ç'bën? Prit të vejë ora pesëmbëdhjetë. Kur të gjithë Këshillin ta futim në vathë, besoj se tani ditën nuk kanë nga venë, do t'i sjell me dhunë, ti do t'i transmetosh këto. Deri atëherë sqarohet edhe puna e forcave. Ose na vjen përgjigjja, ose vijnë vetë ato. Ndërkohë dil dhe mblidh informacion me të tutë dhe studjo gjendjen.

— Do të vete në periferi, sidomos në atë lagjen rrëzë Kalasë matanë. Atje më duket se kanë qendrën ku mblidhen.

— Cila është ajo lagje?

— Marash. Do të sillem andej derisa të shkojë ora. Me vete mund të marr edhe ndonjërin nga oficerët e ndërlydhjes, ose mund të shkoj edhe vetëm. Po ju, do të bënit mirë të pushonit pak, se...

— Eh, Sokrat, Sokrat! A po na porosit nja dy kafe t'i pimë tok... — tha mareshali Mehmet Ali pasha dhe i buzëqeshi.

KAPITULLI I GJASHTËMBËDHJETË

Orët po kalonin me shpejtësi.

Këshilli i Lidhjes i kishte hedhur hapat të sigurt dhe të vendosur. As ata as populli nuk dolën ta prinin mareshalin. Në darkën e Qamil beut për mirëseardhjen u mbajt po i njëjti qëndrim, duke përjashtuar Abdulla pashën dhe bajraktarët. Takimi i orës dy pas mesit të natës nuk u bë. Demonstrata e popullit nuk ishte parashikuar, por ajo u bë e organizuar, e drejtuar dhe me rregull të plotë. Populli kërkoi largimin nga Këshilli të dy pashallarëve dhe i shpalli tradhtarë. Në orët e para të mëngjesit u vunë nën kontrollim e plotë të Këshillit postë-telegrafi, të gjitha rrugët dhe shtigjet për hyrje-daljet nga qyteti, ishin dërguar nënrepartet më të mira për të vënë nën kontroll tri pika ku ndodheshin gryka të artillerisë dhe ato duhej të merreshin me sulm, nëse mund të drejtoheshin qytetit. Ishin dërguar njerëz në kazerma për të punuar me nizamët shqiptarë.

Bërthama e shëndoshë e Këshillit drejtues me Abdyl Frashërin, Ymer Prizrenin, Sulejman Vokshin dhe Iljaz Dibrën, e kishin kuptuar përfundimisht se vetëm forca mund t'i zgjidhte hallet me Perandorinë, prandaj ata morën pjesë vetë në demonstratën e zhvilluar dhe tani gëzonin besimin e padiskutueshëm të vullnetarëve kryengritës. Presioni i madh i popullit të armatosur mbi Këshillin për veprime të vendosura kishte bërë punën e vet dhe kishte dalë për mirë.

Mareshali kishte kërkuar forca deri në orën katërmëdhjetë, po telegramet e tij gjendeshin në duart e Abdyl Frashërit. Ai ishte takuar përsëri dhe përsëri me bajraktarët dhe ishte në pritje. Ç'do të bënte tani që po afronte mesdita dhe përforcimet nuk po dukeshin?

Abdyl Frashëri, lodhur dhe këputur nga tensioni i madh i punës dhe i ngjarjeve, aty nga ora dhjetë i la të vazhdonin debatet në sallën e madhe. Ato po i drejtonin Ymer Prizreni dhe Iljaz Dibra. U ul në njërin nga odat e katit të parë dhe u mbështet të pushonte. Abdylit iu kujtua ai çast në shesh, mes demonstruesve, kur Iljazi i shtrëngoi dorën plot gëzim dhe i tha se populli kishte të drejtë e se ai nuk do të kursente as gjakun po ta lypte rasti. Ky ishte betimi i tij i madh dhe i thjeshtë. Ishte ai çast kur po zbardhte mbi bjeshkët e Sharrit.

Murhan Bajraktari, Selam Bylyku dhe Ali Aga e Haxhi Hoxha se nga ishin bashkuar të katër dhe u dukën në rrugë. Ata po shkonin drejt Lidhjes. Po rruga ishte plot vullnetarë, që rrinin të shkujdesur grupe-grupe dhe aty-këtu portave e sokakëve. Askush nuk u foli, askush nuk i ndaloi, askush nuk u doli përpara dhe t'u kërkonte llogari. Po romuze pati. Ato hidheshin pa të keq, ashtu me nëntekste, sikur bisedonin me njëri-tjetrin dhe shkaktonin të qeshura.

Selam Bylyku dhe Ali Aga takuan rastësisht një të njohurin e tyre dhe qëndruan në rrugë, ndërsa Murhani me Haxhi Hoxhën hynë në shtëpinë e Lidhjes.

Sa hynë ata, gjithë anëtarët e Këshillit heshtën. Abdullai lëvizti me nervozizëm dhe u bëri shenjë të uleshin.

- Ku humbe, hafëz efendi? — e pyeti Iljazi Haxhiun.
- Ja, ja...aty, këtu. Gjithkund dhe askund.
- Si i paudhi, — tha njëri dhe qeshi.

Murhani kishte ulur kokën. Tani e dinte detyrën e tij. Ai duhet të dëgjonte, jo të fliste dhe të bënte gafa. Të dëgjonte, kështu llogaria do t'i dilte edhe më mirë. Ja, këta nuk i përjashtonin. Derisa ishte edhe Abdulla pasha... Murhani disi u qetësua. Po sa e përfshiu sallën me syrin e tij prej ujku, hetoi se të gjithë po e shikonin dhe kjo gjë e rëndoi e u shqetësua.

— Ç'më shikoni? — tha me nervozizëm. — Me allahun dhe padishahun nuk kapemi dot, se biem në kokërr të shpinës ma zi se gratë...

Disa qeshën përsëri, po Iljazi nuk i la.

— Ç'na solle nga mareshali yt? — i tha dhe të gjithëve u bëri përshtypje zëri i marë që u drodh.

— Ju kërkon për bisedime. Ju, pashë, dhe gjithë këta të tjerët.

— I gjori mareshal! — tha Ymer Prizreni. — S'bëka dot pa ne! Si duket qenka zaif...

Dikush qeshi. Murhani kërciti dhëmbët.

— Një hafije ruan një hafije, — tha dikush.

— Po Shqipërinë kujt do t'ia lëmë, po të shkojmë të gjithë te mareshali? Fuqitë e Mëdha kanë nisur komisionet për kufijtë, kurse te ne dërguan këtë magjarin (folësi e shqiptoi qëllimisht fjalën «Maxhar» siç e kujtonin Detroun hungarez). Kurse zotnia jote na këshillon kësh-tu...

— Nuk ju gjen gjë! Unë isha, ja ku jam. Dullë pasha ish, ja ku e keni! Tjetri, tjetri... — ai nuk e vazhdoi, se do të nxirrte Bylykun e Ali Agën, po nuk e pa me vend dhe heshti. Mjaftonte, i kishte prekur në sedrën e trimit. Pse të kishin frikë?

— Po popullin e ke pyetur?

— Cilin popull? Po na ç'jemi?! Sikur s'jemi popull...

— Ti nuk e njeh popullin!

— E ku është atëherë, kur s'jemi ne?

— Gati jemi, bajraktar. Veç një shenjë presim, — tha

një zë burrëror, i qetë nga hyrja e sallës. Të gjithë kthyen kokën dhe panë në hyrje Ejup Topojanin gjokshapur e të mbytur në djersë. Ai sapo kishte ardhur prej diku. Pranë kishte Sahit Gegën me syrin pishë.

Në oborr u dëgjua zhurmë.

— Ç'është kjo? — tha Abdullahi. Ai ishte mërziur prej Murhanit që po sillej si budalla dhe po i prishte punë.

— Besa dhe tradhtia nuk mund të qëndrojnë në një sofër, — tha Sahiti dhe largoi me dorë një tufë flokësh të verdhë të lagur nga djersa. — I vini gishtin kokës, në daçi të hani edhe ndonjë ditë bukë...

Po Abdullahi e humbi durimin.

— Kush ju komandon ju, leckamanë! — thirri ai dhe vuri dorën mbi kobure, po Sahiti i shkathët i kishte nxjerrë dy të tijat, ndërsa te hyrja tre veta të armatosur shtynë ata që ishin atje dhe hynë te dera e sallës.

— Mos e prish gjakun, zotëri, — i tha i qetë Ejupi. — Ato leckat e tua edhe të m'i falësh, unë nuk i vë as në qilar se më fëlliqin kasollen. Vijnë erë turk e pabesi..

Ai qëndronte në këmbë dhe ashtu i madh e i patundur si një lis kishte zënë derën me trupin e tij. I tha Sahitit të fuste koburet në brez.

Abdullahi po dridhej lehtë nga nervozizmi që e kish-te pushtuar. E kuptonte se një hap i pamenduar mund t'i kushtonte jetën. Ja, këta harbutë e kishin bërë gjithë atë rrëmujë gjatë natës. Këta nuk linin të lëvizte kush nga Këshilli. Këta kishin shtënë e ishin përzjerë në vorbën e qytetit. Këta po i merrnin më qafë edhe të tjerët. Këtyre duhej t'u gjendej ana, jo këtu. Jo, jo. Asnjë veprim i pamenduar.

Në oborr u shtuan thirrjet, britmat, protestat. Mos kishte ardhur ndonjë nënrepart i ri vullnetarësh? Mos kishin arritur forca të reja në kazerma? Apo mos kishin nisur ata ndonjë forcë kundër...? Jo, jo. Nuk duhej bërë asnjë veprim. Me mustaqoshin e Lumës do të kishte punë më vonë. Nuk ishte çasti për marrëzira. Do t'ua

gjente orën këtij mustaqoshi dhe atij burrecit që i shkon pas. Do t'i mësonte Abdullahi si flitej me të...

Hyri dikush dhe tha se po vinte Qamil beu me dy të tjerë. Te shkallët malësorët u tallën dhe ia krisën gazit. Nuk i hapnin rrugë dhe ai mezi hyri në sallë. Qëndroi në këmbë dhe tha:

— Në orën pesëmbëdhjetë, mareshali Mehmet Ali pasha do të takohet me gjithë Këshillin. Mirë do të ishte që kjo punë të bëhej me të mirë...

— Këshillin nuk e ka marrë malli për tregtarë, — tha Iljaz Dibra.

Fytyra e gjatë e prefektit u zbeh.

— Nëse ju nuk do të vini, do të shkoj unë, — tha Abdullahi.

— Nëse të lamë të vije këtu deri në këtë orë, dija për nder këtij Këshilli, — i tha Ejupi. — Po shkove, më qafë paç veten!

— Dhe peshoje kokën mirë, — i tha Sahiti.

Qamil beu kishte ngrirë. Ai ishte zverdhur nga frika dhe priste të ikte një çast e më parë. Sahit Gega i vogël e i shkurtër shikoi nga poshtë-lart trupin e gjatë e të hollë të prefektit.

— Mbarove punë? Mbu-shu! — thirri Sahit Gega. Zëri i tij klithmë e ngjethi Qamil beun. Ai pa me tmerr se pranë viganit mustaqezi nuk qëndronte një çunak i bukur flokëverdhë, po një burrë në moshë. Dhe jo vetëm në moshë, po edhe pak i thinjur. I tmerrshëm!

— Unë nuk marr vesh fare se ç'po ndodh këtu, — tha prefekti.

— Po për ato që bën princi Milan në tokat e pushtuara a ke marrë vesh? Po për Plavën e Gucinë tonë a ke marrë vesh?! Sa i shet mareshali yt këto?! Ti, i pander e i pabesë! — Sahitit po i dridhej celina në dorë. Qamil beu ishte bërë i bardhë si letër. Ai po zmbropsej drejt derës, ndërsa Abdullahi e ndiqte me sy tërë neveri.

Në sallë u bë heshtje. Askush nuk e kishte prishur terezinë, sikur të mos kishte ndodhur gjë.

— Unë po dal, — tha Abdullahi. — Do të kthehem përsëri...

— Ruaje kokën, pasha, — i tha Iljazi. — Dëgjoje njëherë Iljazin, se të del më mirë. Mos i fërko brirët me popullin se me të nuk i dilet.

— U ngopa me këshilla. Kini kujdes mos na e bëni hi qytetin me këta kapadainjtë tuaj...

Iljazi shikoi Ymer Prizrenin sikur ta pyeste. Ç'thosh-te ky? Mos di gjë për grykat e artilerisë? Edhe këtë ta bëjë mareshali?

— Edhe unë po shkoj, — tha Murhan Bajraktari. Nuk u kuptua se kë shante nëpër dhëmbë.

— Ti ke ndenjur shumë, — qeshi Ymer Prizreni. Murhani e shikoi po nuk qe në gjendje të nxirrte asnjë fjalë. Ishte frenuar plotësisht. Murmuriti diçka të paqartë si «hë më të...», po nuk u kuptua.

*

— * *

Në odën e kati të parë Abdyl Frashërin e thirrën dhe ai brofi në këmbë. Kishte qenë duke dremitur.

— Ç'ka ndodhur? — thirri. I thanë se në Këshill po nxeheshin gjakrat.

— Ah, — tha i qetë, — kujtova se mos ka ndodhur gjë... Ai pa Abdullanë në të dalë.

— Si është puna? — e pyeti.

— Besa u çart, — tha Abdullai.

— Besën po na e prishin ata që i gjunjzohen marshalit, — i tha Abdyl i qetë dhe me dhimbje.

— Besën po na e prishni ju këtu... — tha pashai, po, kur u bë gati të dilte, pa se ishte përballë pesë malësorëve të armatosur që i kishin zënë rrugën. Ejup Topojani e shikonte qetësisht nga koka te këmbët. Sahit Gega me dy duart në kobure i thirri me tërë zërin:

— Y-rr-jaah!

Pashai u tërhoq në shkallë, kurse malësorët ia krisën gazit.

— Pasha, mos i fol kështu Abdylit, — i tha i qetë Ejupi. — Kam kujtuar se je burrë i mençur... A nuk po e

kupton se çfarë të gjen, po të vazhdosh atë rrugën që ke marrë mbrëmë? Burra, lirojeni rrugën! — tha ai dhe grumbulli i malësorëve të armatosur hapi rrugë. Abdullahi me Murhanin kaluan mes tyre. Pas u shkonte Haxhi Hoxha.

Abdyli shikoi Ejupin dhe tha me buzën në gaz:

— Sa të kemi me vete popullin, Shqipërisë do t'i marrin të keqen. Ai ngjiti shkallët dhe hyri në sallë. Zuri vend pranë Iljaz Dibrës. Ymer Prizreni i hodhi kutinë e duhanit. Te hyrja u dukën dy vullnetarë të porsaardhur që kërkonin Abdylin.

— Kemi ndonjë hafije mes nesh? — e pyeti Iljazin.

— Jo, jo. I mori Dreni me vete, — qeshi ky.

Vullnetarët i thirrën në sallë dhe Abdyli u tha të flisnin hapur.

— Kemi porosi vetëm për ty, — tha njëri.

Abdyli doli në korridor.

— Si është puna?

Të parin e çonte Harun Krevena nga kazermat. Ai tha se gjithë nizamët me origjinë shqiptare ishin bashkuar rreth Harunit. Me ta kishte edhe pak maqedonas. Ata kishin kërkuar të ishin nën komandën e Dan Delisë, sepse ishin të njohurit e tij. Prandaj Haruni kërkonte që Dani të shkonte një minutë e më parë atje.

Abdyli e shikonte vullnetarin në dritën e syrit. Po sikur të jetë provokator? mendoi. Po djali iu duk me një fytyrë fisnike që s'e njihte gënjeshtren dhe mashtrimin. «Këta sy nuk dinë ç'është tradhtia», — tha me vete.

— Po Danin e kemi në një detyrë tjetër të vështirë. S'mund ta dërgojmë atje. Po ti? — e pyeti tjetrin. Ky ishte një kosovar, veshur me të shajakta të zeza, i parruar që prej disa ditësh.

— Baca Sulë të çon selam, — tha kosovari. — Ç'ishte në këmbë, u hodh përtokë. Pesë milje rreth e rrotul qytetit, gjithkrah. Ç'doli nga qyteti, ose u kthye ku ishte, ose kullot dheun e zi...

Ai ia kishte ngulur sytë Abdyl Frashërit që pohoi me kokë. E kishte marrë vesh plotësisht.

— Tjetër?
— Asgjë tjetër, — tha kosovari.
— Danin! — tha djali.
— Tani po. Gjeje Dan Delinë dhe le të shkojë atje. Tani puna e tij e parë pothuaj është zgjidhur... Gjeje, andej nga posta do të jetë.

Abdyli hyri në sallë dhe pyeti:

— Sa vajti sahati?
— Po shkon katërbëdhjetë, — tha njëri, ndërsa shumëkush u kujtua se kishite orë dhe e nxori.

— Fati po na çon me shpejtësi drejt armëve, — tha Abdyli. — Le të na gjykojë koha, le të na gjykojnë brezat e ardhshëm, po bëmë ndonjë gabim. O burra, të vëmë repartet në gatishmëri. Në orën pesëmbëdhjetë askush nuk duhet të shkojë te mareshali. Ai, me sa po marr vesh, kërkon të na mposhtë me anën e forcave të armatosura. Pret t'i vijë përforcimet nga çasti në çast. Po s'besoj t'i vijë. Veç batalionit të Mitrovicës që duhet të jetë nisur për Gjakovë.

— Si kështu? — pyeti Iljazi.

— Kështu është puna. Nëse jep urdhër që kazermat t'i hidhen qytetit në grykë, punët do të shkojnë kokë për kokë. Ai ose do të kthehet, gjë që është e vështirë për të, ose do të krijojë një udhëkryq pa shteg. Ora pesëmbëdhjetë është ora e tij, prova e tij e vështirë. Koha po punon për ne, jo për të...

— Domethënë do të presim orën pesëmbëdhjetë?

— Kështu siç jemi, ndërsa forcat tona t'i vëmë që tani në gatishmëri dhe ato të bëjnë punën e tyre.

U thirrën një grup korrierësh dhe, si u udhëzuan, u shpërndanë nëpër pika të ndryshme të qytetit.

*
*   *

Në orën katërbëdhjetë e tridhjetë mareshali thirri Sokratin dhe i tha të kërkonte urgjentisht përgjigjen e telegrameve të dërguara. Tekstet e tjera do t'i përcillte

vetëm në orën pesëmbëdhjetë, kur ai do të thërriste përfundimisht Këshillin. Sokrati pas disa minutash u ndodh përpara postës.

As vetë ky njeri i mençur dhe profesionist i rrallë nuk e kuptonte që pikërisht kjo shtëpi e thjeshtë e postës së këtij qyteti ishte qendra ku buronte gjithë ajo tendosje nervash. Nga informacioni i saj merrnin gjallëri re-partet, veprimet, ngjarjet, njerëzit, palët që po i kanoseshin njëra-tjetrës.

Po tashmë linjat ishin prerë. Tani dhëniet dhe marrjet do të bëheshin nga kati i dytë në të parin. Asnjë fjalë, asnjë shifër, as frëngjisht dhe as turqisht nuk mund të dilte më nga ajo ndërtesë.

Ndërkohë Dan Delia e kishte quajtur të mbaruar detyrën e tij, sapo kishte marrë vesh rënien e linjave përtokë. Dhe ishte larguar. Besim Përsheva tashmë mund të shkonte në Marash te Naim Frashëri, aty s'kishte më punë. Tre nga malësorët e armatosur kishin dalë me të dhe po qëndronin në kënd të murit të jashtëm, duke shikuar rruginën që shkonte për në bregun e gjelbër të Bistricës.

Hamdiu i gjatë i gjeti atje.

— Ka ardhur përsëri ndërlidhësi. Mund të kërkojë aparaturnë që të transmetojë vetë... Si t'ia bëjmë? Linjat janë rrëzuar përtokë...

— Mund të kërkojë apo e kërkon?

— Mendja ma thotë se kjo ka mbetur për të.

— Po Rasimi ku është?

— Ka mbyllur derën nga brenda dhe po i vonon kot. Ka me vete edhe dy nga tuajt të armatosur.

— Ata sa veta janë?

— Ai dhe dy oficerë shoqërues.

— Shpejt! — tha malësori dhe nxori celinën. Shkuan me vrap dhe mbyllën me shul deriçkën e sprasme.

Besim Përsheva hapi portën.

— Efendi, përse vini kështu tërë zhurmë? Porta ishte mbyllur gabimisht.

Syri i mençur i Sokratit i studioi mirë malësorët e armatosur.

— Ne nuk kemi ardhur t'ju urdhërojmë, — tha ai, — po të përcjellim urdhrat e Madhërisë. Mos ju jeni kundër?

— Rregulli dhe qetësia janë ligje që i ka vendosur vetë padishahu, — ia priti Besimi. — Neve nuk na pëlqen që t'i shkelë kush këto rregulla. Mos ju doni që ato të shkelen?

Sokrati shtangu nga logjika e këtij nëpunësi a djalli e dinte ç'ishte. «Ky nuk është nëpunës poste, — tha me vete. — Këtë e kam parë, ndoshta disa vjet më parë».

I dorëzoi Hamdiut një telegram në frëngjisht dhe u largua. Ata qëndruan aty te porta dhe panë se ndërlihdësi me dy oficerët ndërruan rrugë. Po shkonin rrugës që të çonte drejt Marashit.

— Lavdi zotit! — tha Hamdiu i gjatë. — Kushedi ç'mund të ndodhte...

— Asgjë nuk mund të ndodhë, — i tha Besim Përshëva. — Tani ju nuk keni nevojë më as për rojë e as për përkthyes. Dy aparatet le të komunikojnë mirë me njëri-tjetrin dhe le të flasin në cilën gjuhë të duan. Unë po iki, ju rrinë këtu dhe pritni komandantin tuaj, — u tha malësorëve.

I takoi me radhë dhe doli nga posta.

* * *

Dan Delia po kthehej përsëri në postë. Në rrugë takoi dy kosovarë që vinin me lajme nga Këshilli. Si i morri vesh ato që kishin ndodhur me rrjetin telefonik dhe thirrjen e Harun Krevenës, ai ndërroi rrugë dhe shkoi menjëherë te kazermat. Bash në sheshin përpara tyre ai u takua me një nizam të njohur maqedonas.

— Vëlla, — i tha, — po ti këtej?
— Më duket se turqit duan t'i bien qytetit. Isha në kazerma dhe takova Danillon. Është nizam aty. I kanë ngritur peshë dhe i kanë furnizuar me municion luftarak.
— Ka shumë zagoras aty?

— Ka. Përse?

— Si përse?! A e kupton, vëlla, ç'do të ndodhë po të hedhin kazermat mbi qytet?

— E kuptoj. Po shkoj përsëri atje. Po ua shtie fitimet gjithë nizamëve maqedonas.

— Prit, po vij edhe unë.

Te porta maqedonasi kërkoi përsëri Danillon, kurse Dan Delia kërkoi një farë Islam Luma. Plaku Harun ishte brenda telave në të djathtë, mes lulishtes. E kishin rrethuar nga njëzet veta. Mes tyre kishte edhe oficerë. Në shesh nizamët shqiptarë thërritnin:

— Islam Luma, të kërkojnë!

— Kush është Islam Luma?

— Islam Luma nuk ekziston! Nuk ka Islam këtu!

— Vëlla, po ti si na dole këtu? — tha Danilloja dhe po e shtrëngonte në krahët e vet Dan Delinë.

— Mos më shtrëngo kështu, — i tha ftohtë Dani. — Pas ca orësh, në mos pas disa minutash, ti, Danillo Teodorovi, do të qëllosh me plumba kundër meje. — Danilloja u shtang. Shikoi shokun për t'u sqaruar ç'flitej.

— Po, vëlla, — tha shoku. — Kështu është. Ju kanë furnizuar me municion luftarak që të qëlloni vëllezërit tanë shqiptarë.

— Unë vdes, — tha Danilloja, — po këtë nuk e bëj.

— Mundet, po shokët e tu do ta bëjnë, se u rri ko-burja e oficerit prapa veshit.

— Ata kanë dezertuar në masë.

— Por ama, juve që jeni, jua kanë lënë armët?

— Sigurisht.

— Ç'do të bëni me to? Mos do të lozni cingla?

Danilloja shikoi sheshin e mbushur me ushtarë. Ngri-ti supet.

— A mund të na i mbledhësh pak tanët? — i tha shoku. — Tregoju se ka ardhur vëllai i Ivanit. Të tjerat i dinë vetë. Tregojua dhe m'i sill aty te lulishtja në të djathtë.

— Prit të bisedoj unë me rojën dhe t'ju fut brenda të dy, — tha Danilloja dhe u largua me vrap.

Nja pesë nizamë lumjanë, çuna të rinj, në lulen e moshës, u afruan te telat.

— Kush kërkon Islam Lumën? Nuk ka Islam kund te ne...

— Unë e kërkoj atë Islam Lumën që nuk qenka askund. Po ti a mund të më futësh brenda?

— Nga vjen, or ti?

— Lumjan jam, si ti. A nuk të pëlqen që të rrimë pak minuta bashkë?

— Hajde, vëlla, se nxjerr unë leje! — tha njëri nga çunat dhe vrapoi te roja.

Ndërkohë Danilloja kishte nxjerrë lejen dhe u bëri me shenjë të dyve të hynin.

— Mik, ti vazhdo punën tënde me Danillon. Unë, ja ku i kam trimat e Lumës! — tha për pesë djemtë dhe u fut mes tyre. — Unë jam Dan Delia, vëllai juaj, — tha dhe qeshi. Pastaj i pyeti nga ishin, të kujt ishin dhe u tregoi për njerëzit e tyre që kishin ardhur me armë në dorë në Prizren. Djemtë e shikonin të çuditur. Ky ishte Dan Delia? Këtë thërritnin me përbuzje ata të parisë Dan Zagora? Po ky na qenka njësoj me ne! Po ky... Sa shumë kishin dëgjuar ata për këtë bir të thjeshtë të krahinës dhe nuk e kishin parë dot. Ja, si na qenka! Vjen e futet mu në hundën e komandës turke dhe nuk pyet fare.

— Si thoni, — u tha Dani, — keni marrë mjaft fishekë që të vritni ata njerëzit tuaj që kanë ardhur të lënë kokën për Shqipërinë?

Djemtë u fyen dhe e mbytën me pyetje. Dan Delia i sqaroi vetëm me pak fjalë. Secili prej tyre përbetohej se nuk do të qëllonte kundër vullnetarëve kryengritës.

— Atëherë, o burra, na mblidhni sa më shumë shokë aty në të djathtë të lulishtes! — u tha Dani.

Djemtë u shpërndanë në të katër anët e sheshit.

Vetëm pas pesëmbëdhjetë minutash pranë Harun Krevenës ishin mbi tridhjetë oficerë — komandantë togash, kompanish, anëtarë shtabesh të llojeve të ndryshme të armëve që përbënin repartet e garnizonit të Prizrenit.

Njëri nga ata, si dëgjoi mirë e mirë ç'thuhej e ç'ndodhte jashtë telave me gjemba të repartit, i tha Dan Delisë:

— M'i bëj selam Abdyl Toskës prej neve lumjanëve se, po ia bëri bam pushka e parë, ne do të rrethojmë kazermat dhe ushtar i gjallë nuk kalon, veç mbi kufomat tona. Qe besa e burrit, se nuk ta fëlliq dorën!

Ai ndehu dorën. Harun Krevena ia mori mes duarve të tij. Dani i bashkoi duart e veta me të tyre. Oficerët zgjatën duart në heshtje dhe i bashkuan me shokët.

— Tani tjetra, — tha Harun Krevena. — Ka të dhëna që batalioni i Mitrovicës të jetë nisur për Gjakovë. Ndoshta, kot po e them, mund ta nisin edhe për këtu. Nëse ai vjen këtu... kuptohet se përse vjen... Do të na qesë punë.

— I thoni Këshillit se këmbë ushtari nuk do të shkelë në rrugët e qytetit. Mish e gjak do të bëhemi, po nuk do të lejojmë kënd të qëllojë as vullnetarët as popullin.

— Për atë batalionin që tha baba Harun mos u bëni merak se do t'ia gjejmë edhe atij rrugën, — tha Dani. — Do të dimë të bisedojmë edhe me ta dhe do të merremi vesh.

— Shumë llafe janë fukarallëk, — tha njëri nga oficerët. — Pa nisuni dhe merruni me punë të tjera. Ne tani duhet të grumbullojmë, pa humbur minutën, secili skuadrën, togën, kompaninë e vet dhe t'i sqarojmë mirë shokët tanë.

Haruni nuk fliste. Ai kishte ardhur që në mëngjes dhe nuk kishte lëvizur nga lulishtja. Kishte takuar dhjetëra e dhjetëra nizamë shqiptarë. Aty nën hije ai kishte bërë punën e vet pa pikën e druajtjes dhe ende ishte i pakënaqur sepse mendonte nizamët e tjerë jo shqiptarë. Ai nuk e dinte se çfarë po bënin.

Dani e mori plakun për krahu dhe e përcolli te dalja. Vetë qëndroi që të shkonte te miku i tij. Në këtë çast ai pa një grup nizamësh maqedonas që ia morën këngës:

*Po ikim si era, godasim si rrufeja,
sikush le të zgjedhë
vdekjen, a lirinë!*

Rreth atij grupi vërshuan nizamët nga të katër anët. Dani e kuptoi, këngën ata e përdornin si sinjal. Thërritnin njëri-tjetrin me të. Ai pa të njohurin e tij mes tyre që këndonin dhe e kuptoi. Nizamët maqedonas që kishin mbetur ende aty, kishin marrëveshje. U kthye dhe doli nga reparti. Harunin e zuri në rrugë.

Plaku kërkoi të pushonte në ndonjë hije. Marashi ishte larg.

— Sa dëshirë kam të shkoj në zabelet e Zojzit? Atje ka jo veç hije, po janë edhe vullnetarët e Sahitit.

Në rrugën që vinte andej, disa kalorës linin pas një re pluhuri që errësonte rrugën. Sahiti me tre të tjerë u doli përpara.

— Sa mirë që ju gjeta, bir! — tha Sahiti, duke rruddhur sytë nga zhegu përvëlues. — Në telegrafhane ai zagari i mareshalit ka kërkuar të marrë në duar vetë aparatet. Tani nuk ndodhet atje. Bredh sa andej - këtej për të mbledhur të dhëna. Siç duket edhe mareshali ka rrjetin e vet që punon për të. Ka urdhër të prerë. Aparatet të mos i jepen, që të shpresojnë sa më shumë te telegramet e tyre. Kurse atë... po nuk ia dole dot, plumbin mos ia kurse!

— Kështu të thanë, apo thua vetë?

— Më thanë, bir, më thanë, — tha Sahit Gega. — Eja ta kërkojmë, në mos në postë, do të jetë duke u sjellë e duke kontrolluar pikat tona.

— Baba Harun, po munde, shko në Marash dhe pusho. Unë po kthehem të shikoj ç'bëhet në postë. Na pri, baba Sahit!

— Kthehu dhe na lë kalin, — i tha vullnetarit që kishte pranë. — Hajt, bir. Dan Delisë i dhanë kalin e vullnetarit, i cili u nis menjëherë për në pikë.

Kalorësit e mbajtën frymën përpara postës. Lanë kuajt në qoshkun prapa postës dhe hynë brenda. Hamdiu u gëzua kur i pa. I futi brenda dhe u tregoi përmbajtjen e telegramit të fundit.

— Mos u mërzit, ti, vëlla. Ne nuk do të rrojmë me frikë. Këtë gjuhë të mareshalit do ta presim, po s'po e

gjejmë dot. — Thirri njërin nga pesë malësorët e armatosur që po ruanin postën që nga mëngjesi. I tha të shkonte në pikën e grumbullimit të tyre pranë shtëpisë së Lidhjes dhe të merrte një skuadër të armatosur.

— S'është nevoja, bre bir, — tha Sahiti. — Me këta burra unë faroj një tabor.

Dani u tërhoq. Sahiti kishte të drejtë. Sekretari i mareshalit mund të vinte me pak veta.

— More, tha. — Atëherë unë po shkoj një çast në Këshill. Ju qëndroni këtu. Detyrën e dini. Mos e lini fare të futet. Baba Sahit, ata të tutë sigurisht po të presin. Kalin do të ta mbaj.

— Unë po të pres, bir, — tha Sahiti. — Shko dhe eja shpejt.

— Ja, sa t'u them diçka për detyrën...

KAPITULLI I SHTATËMBËDHJETË

Në shtëpinë e Lidhjes disa po lëkundeshin, bënë debate dhe e quanin të arsyeshme takimin e orës pesëmbëdhjetë. Kishte ardhur korrieri nga Dibra dhe kishte sjellë lajmin se andej po vinin forca të reja vullnetare nën komandën e Isuf Spatharës. Ato priteshin deri në darkë të arrinin në qytet. Nga Luma do të vinte një karvan grash me furnizime ushqimore. Korrieri nga Shkodra solli lajme edhe më të gëzuara. Repartet me vullnetarë shkodranë kishin zënë bregun e djathtë të lumit Cem.

Abdyli Frashëri pas këtyre lajmeve qëndronte në këmbë, mbështetur te dritarja, ndërsa korrieri shkodran raportonte hollësisht, mbi pajisjet ushtarake, mbi organizimin, mbi shpirtin e lartë luftarak të vullnetarëve, mbi ndihmat e popullit në të holla dhe në veshmbathje.

Abdyli e pyeti në kishte takuar rrugës Pashko Vassën, por ai i tha se nuk kishte takuar njeri. Vetë ishte mënjeluar pyetjeve sa herë që kishte hetuar rrugëtarë, sepse u ruhej sidomos postave e dërgatave turke.

Ai shikonte tej dritares qiellin e përvëlur nga vapa e mesditës. Llogariste tërë forcat vullnetare shqiptare që nga Gjirokastra e deri në Shkodër dhe as që mund t'i binte në të sepse ajo po rritej nga dita në ditë. «Berat, Vlorë, Frashër, Kolonjë, Manastir, Strugë, Elbasan, Shkodër, Prishtinë, Pejë. Ku nuk kemi vullnetarë — tha me vete. Të gjitha këto kërkojnë një kokë, një mendje, një shtab që do t'i hedhë në beteja për jetë a vdekje, sepse po luhet me fatin e kombit. Po ku është ai shtab? Cili është ai burrë?»

Ja, anëtarët e Këshillit prapë po lëkundeshin. Ai i kishte nisur një korrier Sulejman Vokshit mbi gjendjen në Këshill. Duhej një veprim i shpejtë dhe energjik i tij. Ai duhej të vinte sa më parë dhe të sundonte gjendjen, përndryshe. . . «Pra, ai, — tha me vete. — Vetëm ai! Por edhe të tjerë, natyrisht, edhe të tjerët... Pashkoja e quajti «nënë» Shqipërinë. Bukur! Nuk do ta lëmë të vdesë, jo, pa u bërë pluhur ne të gjithë. Jo, mareshal! Ti e fute kokën në Prizren. Kjo ishte punë për ty. Po për të dalë prej këtej, kjo është punë për ne. Dhe ne duhet. . .»

Korrieri shkodran tani po i fliste për mitingjet popullore që zhvilloheshin në Shkodër. Por e la fjalën, se e kuptoi që Abdyl i nuk po e dëgjonte fare. Zgurdulloi sytë fare i hutuar, duke parë dorën e Abdyl Frashërit që shtrëngonte hekurin e dritares sikur do ta bënte copë-copë.

Të ngresh tërë Shqipërinë në kushtrim, nuk është gjë e lehtë. Po ta drejtosh atë te e nesërmja e bardhë përmes betejash, është më e rëndë. «Ah, — tha me vete dhe shikoi me dhimbje sallën ku pashallarët pinin duhan të mërzitur, të pavendosur dhe të lëkundur. Të gjithë pritnin orën pesëmbëdhjetë. — Mos na ngrihen dhe të shkojnë te mareshali? Në mos të gjithë, kuptohet, një pjesë, si mbrëmë apo sot paradite. Po sa do të jenë ata që do të shkojnë? Cilët? Ç'do të ndodhë?» — pyeti veten ai duke shikuar pashallarët, agallarët, afendikonjtë, që rrinin më të rëndë e që edhe mund të shkonin dhe ai s'kishte ç'u bënte fare. As që mund t'i mbante. Jo, jo. As ai, as Iljazi, as Ymeri, as ndonjë tjetër. Nuk kishte ç'u bënte. I ki-

shin thënë fjalët, ishin zënë, kishin bërtitur. Tani pritej vetëm një dorë e fortë, se ora po shkonte me shpejtësi rreth pesëmbëdhjetë. Po dora ishte vetëm Sulejmani. Duhej ai! Ai i kishte çuar fjalë që të vinte pa vonesë dhe të linte çdo punë. I kishte dhënë edhe porosi se si duhej të sillej sapo të vinte. Por ai nuk po vinte, kurse ora...

Ai e dinte se ç'mund të kërkonte Detroi që në fjalët e para, po të realizohej ky takim. «Detroi i Berlinit. Ti e vendose firmën tradhtarë atje, — tha me vete. — Luftën e humbe në Danub dhe haraçin po e paguan në Drin, ti, Detroi. Lëre, lëre, po vjen të na bindësh se u dashka dorëzuar me të mirë e me të urtë. Herë vesh lëkurën e luanit dhe i turresh Ruisë, herë atë të dhelprës dhe vjen të na mashtrosh që të dorëzohmë vatrë tona. Nderin tonë! Kështu, Detroi? Dhe mes nesh ka zagarë që janë gati të vijnë dhe të bien në shehadet te këmbët e tua! Përse nuk po vjen, Voksh, vëlla? Po ata të tjerët?...»

Atij iu kujtuan lumjanët. Plaku Harun Krevena, thinjur e bërë bardhë si dëborë. Dy ditë më parë i thanë se ky plak lumjan kishte veshur e gatitur vajzën e vetme si luftëtar dhe donte ta sillte në Prizren. Vajzën e kishin ndaluar në Lumë dhe ajo mund të vinte me karvanin e grave sot. Plakun e kishin nisur me dëshirën e tij në kazerma dhe atje gjendja ishte përmbysur. «Punë e tij? — pyeti veten Abdyli. — Sigurisht atje kanë punuar edhe të tjerë. Por ai ka bërë të tijën.»

Ejup Topojani. Asnjëherë Abdylit nuk i kishte qëlluar të shikonte një vigan të tillë, me atë vështrim të ëmbël prej fëmije, që fliste fare pak. Thoshin se atij malësorët i kanë ngritur këngë. Ejupit dhe atij plakut flokëverdhtë që duket si një djalë sherrxhi, Sahitit. Abdyli nuk e dinte mirë se ç'thoshte kënga.

«Djaloshi Dan Delia. Si e ka fituar zemrën e lumjanëve ai djalë në atë moshë? — pyeti veten. — Djaloshit i binden si perëndisë, edhe Sahiti me Ejupin. E duan dhe e dëgjojnë. Bile në Lumë e kanë vënë kryetar të mbledhjes së dheut, të kuvendit të tyre. Kurse këtu ai komandon vetëm një njësi dhe ata e duan e i binden, e ruajnë si dri-

tën e syve. Me këta, — tha me vete. — Vetëm me këta, ose me Drenin dhe shokët e tij. Këta nuk do ta lejojnë mareshalin të lozë me trojet tona. Kurse këtu bëhen debate jo po si mund të dalë më mirë, jo po... Mos u qoftë thënë të pranojnë ankandin e mareshalit! Jo, jo, jo! Kjo nuk duhet të ndodhë kurrë! Po Sulejmani pse nuk po duket! Ora po troket...»

Në oborr u bë zhurmë. Pastaj u dëgjuan hapat që po ngjiteshin lart. Sulejman Vokshi hyri si furtuna, larë e bërë ujë në djersë.

— Burra! — tha duke tundur koburen. — Mareshali ka vënë në gatishmëri të plotë grupet e artilerisë për të qëlluar qytetin. Gjithashtu ka pajisur me municion luftarak garnizonin e kazermave dhe e ka ndërsyer kundër qytetit. Ka nisur korrierë specialë për përforcime kundër Lidhjes. Ne kemi marrë ca masa dhe shpresojmë që ai s'ka asnjë mundësi të na prekë, qoftë edhe njërin prej nesh. Po ne ç'do të bëjmë? Flisni, ç'do të bëjmë? Ai do të na futë në thes në orën pesëmbëdhjetë. Ne do të gju-njëzohemi? Do ta tradhtojmë çështjen tonë?

Askush nuk u përgjigj.

— Flisni!! — thirri me tërë zërin dhe tronditi tërë ata që e dëgjonin dhe e shikonin në heshtje grykën e kobures së tij. Ishte një heshtje varri. Ora tingëllonte dhe ikte me shpejtësi drejt asaj pesëmbëdhjetës, që u kishte caktuar mareshali.

Vetëm Abdyl Frashëri, Ymer Prizreni dhe Iljaz Dibra e shikonin të qetë. Ata e dinin dhe e pritnin këtë. Vetë i kishin çuar fjalë që të vinte sa më parë dhe të fliste koburja e tij.

— Sot nga ky Këshill vendoset fati i Shqipërisë. Dhe ai varet shumë nga ne. Por, nëse ndokush do të shkojë te mareshali...

— Jo! — thirri Dan Delia duke shtyrë njerëzit që kishin zënë korridorin. Ai kishte ardhur të njoftonte gjendjen e krijuar ndër kazermat dhe të sigurohej për urdhrin e ekzekutimit të sekretarit të mareshalit, po kishte dëgjuar fjalët e Sulejman Vokshit dhe e kishte kuptuar

se në Këshill dikush po dredhonte. Ai shkoi pranë Sulejmanit.

— Jo! — vazhdoi. — Fatin e Shqipërisë nuk do ta lëmë në duart e mareshalit. Shqipëria tani ju ka ju këtu dhe ne që jemi me mijëra atje jashtë. Vetëm një fjalë nga ju duam dhe t'ia kallim flakën kujtdo që do të shtrijë shpinën të kalojë mareshali. . .

— Në goftë se ndonjëri prej jush do të lëvizë goftë edhe një hap drejt mareshalit, — tha Sulejmani me zë të dredhur, — në emër të këtij Këshilli të shpallet tradhtar! Haram pastë jo vetëm bukën e Shqipërisë, por edhe plumbin tonë! Askush të mos lëvizë pa lejen e kryesisë. Askush! Ndryshe, do të vritet sapo të kalojë portën. Puna jonë është këtu. Këtu rritni të qetë. Në artilerinë, postën, kazeremat ka kush merret. Ja kush merret, — ai shkoi. **Dan Belinë, Baxhul Bogovin dhe tre komandantë të tjerë** që sapo kishin ardhur dhe pritnin në hyrje të sallës.

— **Kush jeni ju? — pyeti Iljaz Dibra.**

— Arma e Këshillit. E kujt tjetër? — i tha Baxhuli i vrazhdë.

— Atë kapaklien fute në brez, lum djali, — i tha Ymer Prizreni Baxhulit. — Atë drejtoja armikut. . .

— Armik është çdo tradhtar. Ne nuk e dimë se cili po na tradhton, se ju nuk po na e thoni. Ne jemi gati të derdhim gjakun tonë dhe ta mbrojmë Lidhjen, do të dënojmë këdo që do të na shkojë kundër.

— Nga ne s'ka ndër mend të shkojë kush, — tha Ymer Prizreni. — Pra, futi armët në brez. Mos kujto se Këshilli u bë çorap i mareshalit sepse shkoi njëri prej vathës dhe e mori ferra stanin.

— Ç'u bë andej, mor bir? — e pyeti Sulejmani.

— Të flas hapur?

— Fol, mor bir. Në pastë luajtur mendsh kush, le ta provojë e t'i çojë fjalë mareshalit. . .

— Nga tuajt në periferi janë zënë dy dërgata të mareshalit dhe janë asgjësuar. Të dyja kishin postë. Siç duket, ai i ka rënë në erë hilesë së telegrafhanes. Letrat e

zëna do t'jua sjellin në Këshill. Ma merr mendja se nuk ka dalë fjalë e gjallë prej qytetit.

— Mos ju ka shpëtuar kush dhe është kthyer te mareshali? — pyeti Sulejmani, ndërsa po shtrëngonte brezin ku vendosi armën.

— Nuk e di. Gjithë periferia është siç e keni vendosur vetë. Askush nuk ka dalë. Lagjet janë nën kontroll, dy urat, brigjet e Bisticës, posta, kazermat janë me ne, ato grykat po i di vetë...

— Si vete puna në postë? — e pyeti Abdyli.

— Sekretari i mareshalit ka kërkuar të marrë aparatat në dorën e tij, po nuk i ka ecur. Po përdori forcën, do të gjejë forcën.

— Mos të erdhi një lumjan atje?...

— **ERRA! RA GËRI. KËTU ËSHTË TË VËMË NË DËT NË.**
— tha Dani. Fjala ishte për Sahit Gegën që solli lajmin e përgjigjes që i duhej dhënë sekretarit të mareshalit. Kuptohej që këtu ishte një vendim për ekzekutimin e Sokrat Argiriadisit. Dani e kuptoi që në fjalët e para të Sahitit.

— Nëse nuk shkon fjala, të përdoret forca, — tha Ymer Prizreni.

— Jo, forca, se na kushton! — tha një tjetër që Dani nuk e njohte.

Abdyl Frashëri kishte vënë buzën në gaz. Gjatë gjithë kësaj bisede ai me nja tre a katër të tjerë, që ishin në kryesi të Këshillit, kishte vënë buzën në gaz dhe ishte fare i qetë. «Po, — tha me vete Dan Delia. — Këta kanë marrë vendim dhe ne do ta zbatojmë atë sikur edhe nën dhe të futet Sokrati i mareshalit.»

Abdyli u ngrit të dilte dhe i bëri me shenjë Sulejmanit. Pas u shkuan edhe Dan Delia, Baxhul Boçari dhe dy të tjerë. Qëndruan një çast në korridor, pastaj dolën në oborrin pranë. Abdyli u habit se si mundej në atë copë oborr të vogël të rrinin me armët në krah gjithë ata vullnetarë të njësiteve të ndryshme.

— Lumjanët s'po na ndahen, Dan, — tha dhe e shikoi me dashuri.

— Jo veç lumjanët, — tha Dani. — Këtu ke edhe tos-kët e Baxhulit, kosovarët e Zekës e nga t'i duash. . .

Qëndruan te këndi pranë pusit. Ai qosh kishte mbe-tur pak më i lirë se e rrihte dielli i mesditës.

— Domethënë kazermat janë në duart tona? — tha Abdyli.

— Plotësisht, — tha Dan Delia. — Unë për këtë erdha këtu. . .

— Si është e mundur?

— Tanët që dërgoi baca Sulë atje, e bënë mirë pu-nën e tyre. Kështu që vullnetarët e vendosur përballë ka-zermave edhe mund të largohen.

— Në asnjë mënyrë! — tha Sulejman Vokshi. — Të qëndrojnë atje dhe të mos lëvizin asnjë hap! Ora pesë-mbëdhjetë i ndan hesapet.

— Nëse ai sekretari i mareshalit do të marrë aparaturat dhe do t'i gjejë jashtë pune, kodra e postës merr fund dhe tok me të edhe informacioni që na vjen. E ki-shim qendër kundërzbulimi. . . — tha Abdyli.

— Po si t'ia bëjmë? — e pyeti Sulejman Vokshi.

— S'ka mbetur tjetër. Të likuidohet sekretari. Nuk kemi rrugë tjetër. Me të do t'ia presim duart mareshalit. Më duket, me sa më informojnë, ai bredh sa në një anë në tjetrën, ka qenë disa herë edhe në Marash. Mbledh të dhëna dhe heton gjëndjen. Edhe mendimi i shokëve të tjerë të kryesisë është për likuidimin e tij. Si thoni?

Abdyl Frashëri i shikoi me radhë prijësit.

— Asnjë diskutim, — tha Sulejmani. — Meqë është e domosdoshme, lanet qoftë! Dan Delia, merr ca djem nga të tutë dhe atë mos ta zërë darka.

— Do ta gjejmë, edhe sikur ta futë në xhepin e vet mareshali! — tha Dan Delia.

— Linjat ia kemi prerë, dërgatat ia këputëm në kry-qe, — tha Sulejmani. — Kazermat, me ç'po thotë djali, janë me ne. Ma merr mendja se po na shkon mirë ora pesëmbëdhjetë. Apo jo?

— Thika turke u përpoq të na ngulet në zemër, kur-se ne po ia kthejmë të zot, — tha Baxhul Boçari.

Ky është zemërmirë, mendoi Dani për Baxhulin, megjithëse ka atë hije të rëndë në fytyrë.

— Puna e këtij mareshali karagjoz do të marrë dhe-në, — tha Abdyli. — Gjithë bota do ta dëgjojë zërin tonë dhe do të mendohet më shumë kur të marrë guximin e të na mohojë. Ne jo vetëm që jemi gjallë, por, kur këta na kanë në grykën e pushkës, ne do t'i vëmë në grykën e topit.

— Le ta ndiejnë topin tonë, — tha Zeka, — jo vetëm në Stamboll, po edhe kudo gjetkë. Shqipëria do të mbetet vetëm jona.

— Ah, sikur mos t'i kishim Drenët dhe Murhanët, — tha Dani. — Sikur mos të na linin në baltë këta... — ai foli me aq dhimbje, sa Abdyli ia nguli sytë.

— Jemi popull fukara, pa shkollë. Ngranjëherë ne s'dimë edhe ç'bëjmë. Të gjithë ne sytë i kemi këtu. Por... kur këtu fët edhe del një Murhan, një Abdulla, e dini ç'urrejtje na zgjon?

— Dan, bir, — i tha Sulejmani. — Tani na duhet vetëm bashkimi. Vetëm bashkimi. Prandaj durojmë edhe Murhanin, edhe Abdullanë. Po u vjen ora edhe atyre, po vazhduan gjatë...

— Veç një fjalë duan vullnetarët. Të gjithëve u vjen keq që nuk e bëjnë bismilah me ta. Sidomos me Murhanin tonë. Na kanë ardhur fjalë se Murhan Bajraktari është lidhur me Milanin dhe ka ngrënë para...

— Jo, vëllezër, jo! — tha Abdyl Frashëri. — Në asnjë mënyrë! Kjo do të na prishte shumë punë. Sot Shqipërisë i duhen tri gjëra: bashkim, bashkim dhe përsëri bashkim! Kjo duhet. Atyre, po ndoqën atë rrugë, u vjen radha shpejt...

— Mos bëra gabim që hyra ashtu në sallë? — pyeti Dan Delia.

— Se mos ishte vetëm ti... — tha Zeka. — Pas na kishe. Abdyl Frashëri qeshi dhe shikoi Sulejmanin.

— Ah, sa mirë që bëtë! Ardhja juaj vërtet që e mbylli atë muhabet. Ç'mund të bëjë Këshilli pa ju dhe ç'mund të bëni ju pa këshillin? Tani askush nuk do të

guxojë, të paktën prej tyre, të bëjë qoftë edhe një hap.

— Në këshill kemi edhe ndonjë tregtar që nxjerr në ankand edhe amanetin e nënës së vet, — tha Sulejmani me hidhërim.

— Tani të mos humbasim kohë, — tha Abdyli. — Pa shikoni mos na vijë ndonjë batalion qorr nga ndonjë anë...

— Ikëm, vëlla, — tha Sulejmani. — Atëherë kështu po e lëmë? Po pate nevojë, dërgomë fjalë me një nga rojat.

— Kështu.

Gjithë ajo masë malësorësh që mbushte oborrin kish-te ndjekur tërë sy e veshë bisedën e Abdyl Frashërit, njeriut më të njohur në Këshill, Sulejman Vokshit, komandantit të Lidhjes dhe Dan Delisë që nuk e njihte kush veç lumjanëve që komandonte vetë. Kanceleritë evropiane kishin nisur me kohë të shkruanin emrat e dy të parëve, por askush dhe askund ende nuk kishte shkruar emrin Dan Delia, si e thërriste populli e as Dan Zagora, si e përbuzte paria bajraktaromadhe.

Në ndarje Abdyli e afroi djalin pranë vetes dhe e puthi në ballë. Malësorët panë si u drodh buza mbi mjekrën e zezë. Asgjë nuk kishin marrë vesh. Veç për një gjë ishin të sigurt: prijësi lumjan ishte lidhur si mishi me kockën me Abdyl Toskën dhe bacën Sulë. Abdyli ishte i tyre. Sulejmani ishte i tyre. Asnjëri nuk do të shkonte te marshali për të rënë në ujdi me të. Jo, jo. Këtë tradhti të poshtër tani nuk do të guxonte ta bënte kush edhe nga të tjerët atje brenda në sallë.

* * *

Fleta e portës u përplas me forcë. Një lumjan i armatosur tha:

— Dani! Ku është Dani?

— Ç'ka ndodhur?

— Shpejt! Në prefekturë u kthye një kalorës nga ata të dërgatave... E ndoqëm si dreqin, po na shpëtoi...

— I cilës? — e pyeti Sulejmani.

— Kishin marrë rrugën e Rahovecit. Dy i asgjësua
në vend. Ky na iku. Kuajt tanë s'bënë dot gjë... Ai arriti
në prefekturë.

— S'ka gjë, — tha Sulejmani.

— Tani duhen marrë masat, se mareshali e mori vesh
që nuk i ecën më si më parë, — tha Abdyli.

— Do të nisemi. Ju mos lëvizni këtej, — Sulejmani
kërkoj kalin.

Dan Delia u drejtua mes vullnetarëve. Jashtë e pris-
te roja me kalin që ai kishte ardhur.

— Guxim, vëlla, — i tha Abdyli Sulejmanit. — Guxim
dhe besim në këta! — ai hodhi sytë mbi masën e vullne-
tarëve kryengritës. — Me këta ne do të mundim çdo pe-
randori në tokën tonë.

Dan Delia mori kalin e bardhë dhe u bë gati të nisej.
Njësia që ishte aty u afrua.

— Tani keni punë me Jupin, — u tha. — Unë do të
vonohem ca...

I ra kalit dhe u nis me shpejtësi drejt postës.

KAPITULLI I TETËMBËDHJETË

Ajo po ulej nga Marashi për në prefekturë në pisk të vapës. Ecte me kujdes se rruga me kalldrëm ishte e besdisshme. Nuk mjaftonte kjo, por edhe dielli i mesditës. Ajo u ruhej me sa mundej rrezeve përvëluese, u fshihej duke ecur anëve të rrugës, hijeve që lëshonin muret e larta aty-këtu, por ishte e pamundur të mos u ekspozohej rrezeve të mesditës.

Një ajër i nxehtë ngrihej dallgë-dallgë sikur buronte nga dheu e dukej sikur edhe brigjet e lumit zienin. dukej sikur toka digjej si në ethe e avra e saj zhuritëse të digjte sytë e të thante grykën për një pikë ujë.

Por ajo kishte vendosur të takonte patjetër mareshalin. Në fund të fundit nuk kishte ardhur kot në Prizren. Jo, jo. Ajo nuk interesohej shumë për nuancat e kostumeve shqiptare që në këtë qytet ishin si një mozaik fantastik. Ajo i kishte parë vërtet kostumet, po nuk ishte etnografe. Gjithë krahinat kishin dërguar këtu në Prizren

njësi vullnetarësh kryengritës dhe të gjithë ata kishin veshjet e tyre kombëtare sipas krahinave.

E prapëseprapë ajo kishte nxjerrë dy konkluzione jo pa mend: Ky qytet ishte i vetmi në botë që bashkonte vullnetarisht tërë krahinat për një qëllim, për luftën dhe në të, si askund tjetër, kishte një larmi ngjyrash, të mistershme, zakonesh, këngësh që ajo as i kishte menduar kurrë.

Ajo shpejtoi hapat drejt prefekturës. Mendja i shkoi te mareshali dhe e mori gazi. Ajo po i shkonte përsëri dhe ai e dinte që ajo po e nxiste nga ana e Komisionit Ndërkombëtar të Kufijve. Ishte si një fatthënë. Do t'ia kujtonte detyrën përsëri. Ndoshta vërtet fjala e saj mund të bënte sado pak efektin në këtë mes dhe t'i shpejtonte punët. Po kuptohej, ajo do ta shfrytëzonte mareshalin, emrin, prestigjin e tij. Sa të kthehej në qendër, do t'u thoshte miqve:

«Isha në Perandorinë Turke, në zonën më të rrezikshme, në Shqipëri, në Prizren. U miqësova me mareshalin Mehmet Ali pasha — Detroid, që shqiptarët e thërresin Maxhari se e marrin për hungarez».

Ajo u fut në prefekturë dhe rojat që e njihnin nuk e penguan. Por e kuptoi që kishte ardhur në një kohë të papërshtatshme. Mareshali ishte në një gjendje nervoze dhe ecte vazhdimisht nëpër sallën e madhe të pritjes. Ajo sallë ishte kthyer në një seli të shtabit të tij.

E ku ta dinte ajo gjendjen e vërtetë të Detroit. Që nga ora që shkeli në këtë qytet, ai kishte rënë në një gjendje gati irracionale, pa arsye dhe veprimet ndodhnin pa kurrfarë logjike e ai nuk po merrte vesh se si ndodhnin. Ato vinin si shpulla nga të gjitha anët. I dukej se kishte jetuar tërë jetën në këtë qytet, aq të dendura ishin ngjarjet, aq të mëdha e me tension, aq të rrezikshme ishin.

Kur e njoftuan se kishte ardhur Zonja... , ai nuk e kishte mendjen aty. Që nga muzgu i ditës së kaluar ai kishte pritur pashallarët shqiptarë. Por pak, vetëm pak kishin ardhur. Pak ishin me të për realizimin e atij misioni që tani kishte marrë tërë kuptimin e jetës. Dhe vazhdonte të priste. I kishte thirrur përsëri të gjithë dhe po i

priste. Dhe po të guxonin e të mos vinin, ai... Po të mos... Po...

Ai nuk interesohej më se kush po vinte, cili ishte, shkalla shoqërore, shtetërore, fetare, ç'qëndrim kishte mbajtur më parë, cilët ishin të afërmit. Jo! Jo! Tani i interesonte vetëm një gjë: ç'qëndrim mbante personi që po vinte ndaj dorëzimit të Plavës dhe Gucisë? Kjo ishte çështja.

Prandaj, kur i thanë se po vinte për takim një zonjë, ai pyeti:

— Sa janë?

Hysni pasha e kuptoi se mareshali po priste krerët e Lidhjes, bile tërë Këshillin drejtues, por ata nuk po dukeshin. Mos u keqkuptua dhe tani pret ndonjë grup tjetër shqiptarësh?

Hysni u doli dhe mori zonjën nga paradhoma. Ia sollu aty në sallën e madhe të pritjes që ishte gatitur e stolitur sipas gustos më të rafinuar turke të Qamil beut.

— Dorothea Stringel, madhëri, — tha ajo duke i shkuar drejt përballë mareshalit. Ai u ndodh te dritarja dhe jo te tavolina si gjithnjë. E shikoi i hutuar. Gjithë ajo eufori e zonjës Stringel u shua shpejt, kur pa fytyrën e zbehtë, të lodhur, të egër, të gatshme të përdorte alltinë dhe shpatën. E kuptoi me intuitën e saj prej femre se pashai turk nuk ishte më të e se ngjarjet po rrokulliseshin me shpejtësi.

— Gëzohem që kam rastin të takoj heroin e disa be-tajevë të mëdha, — tha ajo.

Mareshali u step. Ai shikoi gjoksin e tij ku kishte tre urdhra të lartë. «Po kjo më shikon urdhrat? — tha me vete. I dha dorën dhe i bëri përshtypje butësia e gishtërinjve të saj. Ata ishin të gjatë, të hollë, të bardhë, të bukur. — O zot, — tha me vete, — unë po çmendem. Mos më erdhi fundi që më bëjnë përshtypje këto gjepura? Po kjo putanë çfarë do këtu?»

— Epo, urdhëroni! Ju dëgjoj.

Zonja Dorothea Stringel zuri vend më mirë dhe e kaloi ashtu si rastësisht këmbën mbi këmbë.

— Sa kam për të thënë, — tha, — po mbrëmë...

Mareshali përsëri u hutua. Zemërimi i kaloi në një tërbim që po e tundonte shumë. Ai nuk i kapi dot fjalët e saj, po mendoi se ç'do të ndiente një ushtarak, po të ndante më dysh me shpatë një kokë të tillë femre. Ndosh-ta do ta merrte pastaj në duart e tij dhe do të qante me kuje për të, mendoi me vete. Ose...mund edhe ta hidhte tutje si një mollë të prishur.

— Unë kam fare pak kohë, — tha ai pa u interesuar se çfarë kishte thënë dhe ç'do të thoshte ende zonja Stringel. — Kam shumë halle, ju e kuptoni edhe vetë.

— Unë e di, madhëri. Por erdha t'ju kujtoj se Komisioni Ndërkombëtar i Veriut tërë shpresat i ka varur te ju. Ata po presin të shkojë në vend prestigji i qeverive të tyre të ndritura. Ju tani nuk i shërbeni vetëm Portës së Lartë, por drejtpërsëdrejti atyre, Fuqive të Mëdha. Ato habiten për vonesën që po tregohet. Si është e mundur që një bandë barinjsh të zbrapsë Knjaz Nikollën? Kurse princi Milan po e bën fora. Bile në një zonë edhe më të thellë se parashikimi.

Mareshali po i shikonte qafën e gjatë që i binte aq lehtësisht mbi supet. Pastaj mbi gjoksin e tharë, shterpë. Kur ajo fliste, i ngrihej diafragma dhe gjoksi bënte një lëvizje të mundimshme përpjetë, por, kur ulej, asaj i dridheshin klavikulat dhe kjo gjë ia prishte harmoninë, që dukej në fillim sikur e kishte fytyra me qafën e gjatë dhe pjesën e zbuluar të gjoksit. Kjo ishte një hollësi që ajo nuk do t'ia falte vetes, po nuk e dinte. Kurse ai e kapi dhe po e shikonte me neveri. Nuk e kishte dëgjuar fare Stringelin.

Tani ai mendonte se si mund ta zinte gjumi një artijer të Luftës Ruso-Turke, një artiljer të ngratë, nga ata profesionistët mbi gjoksin e tharë shtrepë të kësaj gruaje të gjatë që ishte një agjente e Komisionit Ndërkombëtar të Kufijve të Veriut. Çfarë?! Kjo po interesohej të shpejtonte dorëzimin e tokave shqiptare! Bukur, zonjë. Fort bukur, mendoi. Të shpejtojmë dorëzimin e tokave. Si the?! Si the?!

Ai ndjeu një kapitje të përgjithshme që nuk e kishte ndier as në betejën e Lomit të Rusçukut, as në...Por ajo

foli shumë. Çfarë tha ajo? «Sikur kërkoi diçka, — tha me vete, — kurse unë nuk e dëgjova fare. Unë nuk kam kohë të merrem me këtë lavire». Bëri një përpjekje të stërmundimshme që ta përmbante veten, të tregohej i duruar dhe i përkorët.

— Ju e kuptoni, zonjë, — tha gati me një zë lutës, — unë po pres krerët e tyre dhe... Ata, ose do të vijnë, ose do t'i bindë fjala ime, ose shpata do të thotë fjalë të tjera. I kam lënë të zgjedhin. Do t'i pres, kështu që...

Por ai nuk e vazhdoi fjalën. Deshi t'i thoshte: Kështu që largohuni, ju lutem. Mos më mundoni më shumë. Por ai nuk ia tha këto. Kjo grua me kulturë e me mision duhej ta kuptonte vetë. Fjalët e tepërta janë mungesë, janë një lloj fyerjeje. Jo, jo! Ai nuk e kishte humbur pusullën deri në atë shkallë, sa mos të dinte të sillej me një femër. Aq më tepër me një misionare që nuk i mungoi në këtë qytet.

— Madhëri, të shpresoj se do të keni ndonjë orë të lirë, përpara se të niseni në Plavë e Guci?

— Ah, unë do të nisem! Posi, posi! Do të nisem, sapo të takoj ata në orën...

— Më vjen keq, — tha ajo dhe i buzëqeshi. — Atëherë të shpresoj se do ta gjeni një orë për mua..., kur të ktheheni.

— Kur të kthehem, posi! Posi!

— Si jua merr mendja, a do të ktheheni shpejt?

— Këtë nuk e di askush tani për tani. Askush! Askush! përsëriti sikur po fliste me vete. Ajo u ngrit dhe ai i zuri dorën. Si dukej, ajo e ndjeu akullin në dorën e djersitur të mareshalit.

— Ju keni nevojë të pushoni, — tha ajo me dhimb-suri. Ai e shikoi i çuditur. Ishte i pari njeri që po i fliste me sinqeritet. Bile edhe kjo, për herë të parë. Në tërë këto ditë... mendoj. Jo, jo. Kjo zonja Stringel është grua e mençur dhe me zemër. Ai e shikoi me interes dhe vërtet në sytë e saj pa dhimb-suri të përzjerë me frikë. Po pse dhimbje? Iu duk sikur i kishte parë diku këta sy. Po ku?

— Unë do të gëzohem, sikur të kem mundësi t'ju bëj shoqëri, qoftë edhe vetëm një orë, — tha ai me butësinë

e një burri që nuk i mungon jo vetëm kultura, por edhe ajo gjë e shenjtë që në jetën e zakonshme e quajmë e-du-ka-të.

— Unë gjithashtu, — tha ajo. — Ju lutem, kujdesuni për shëndetin. Nuk dukeni hiç mirë.

Ai buzëqeshi dhe i tundi dorën, kur ajo po dilte nga dera e sallës për në paradhomë. Atje Numani po vinte i vrerosur dhe i kaloi pranë pa ia hedhur as sytë zonjës Stringel, që i zbriti shkallët me shpejtësi.

— Nga Këshilli s'po duket kush. Na njoftojnë se atje janë grumbulluar shumë vullnetarë, që nuk lejojnë as të hyjë dhe as të dalë kush. Grumbullime ka pothuaj në çdo lagje, në tërë periferinë, nëpër rrugë. Kudo. Vetë Sokrati po i bie rreth e rreth periferisë. Mund të vijë vetë. Në kazerma ka shturje, thyerje disipline, nervozizëm. Forcat përforcuese ende s'po duken, ndërsa njëri nga dërgata për Ferizaj u kthye. Të tjerët janë vrarë. Mund të jetë punë cubash, në mos po. . . Të ardhurin e kemi në pyetje. Dërgatat e tjera kanë shkuar, por asnjë lajm nuk kemi. . .

Marshalli u bë esëll. Ai i kapte të dhënat një nga një, me shpejtësi, i vendoste si duhej, ku duhej dhe po përpiquej të dilte në një konkluzion të dëshiruar, po nuk ia arrinte dot. I dukej se ai ndodhej ashtu si e kishte hedhur fati, në një zonë të minuar. Po ky nuk ishte konkluzioni. Jo, jo, jo! S'kishte sesi. Nuk duhej të ishte kështu. Nuk duhej. Ai e ndiente se duhej të përqëndrohej mirë dhe të nxirrte konkluzionin që duhej të konsultohej edhe me Numanin edhe me Hysniun. Natyrisht, edhe me Sokratin. Kështu ishte njësoj si të ecje në tym drejt rastësive, drejt të panjohurave. Jo, jo! S'mund ta lejonte këtë.

— Ç'thua, Numan pasha, ç'do të bëjmë? — tha ai me një ton familjar. Kështu, ai që e njihte e dinte, fliste vetëm në tërheqje ose pas një fitoreje me humbje të mëdha që ishte për t'u vajtuar.

— Do të presim. Këshilli do të vijë me çdo kusht. Sido që të ndodhë, në daçin të vijë ose jo, ne duhet t'i presim. Hapi i dytë do të jetë garnizoni i qytetit. Shpërndarja e atij Këshilli. Atje do të lëmë vetëm pashallarët tanë

besnikë. Të tjerët do t'i qërojmë. Pastaj nuk humbasim as orën. Që sonte do të nisemi për Gjakovë.

— Mos ka ardhur ndonjë lajm prej Mitrovicë?

— Ende. Unë dola. Do të dukem përsëri.

Përhëndeti dhe doli. Një grup oficerësh e pritnin në oborr. Mareshali i ndoqi me sy se si dolën ata me hap të shpejtë. «Shkoni, shkoni, — tha me vete, — kurse unë vërtet duhet të pushoj pak». U kthye dhe u shemb në kolltuk i përhumbur nga lodhja.

*
*
*

Prej Marashit deri në prefekturë rruga që e gjatë, e lodhshme, zhuritëse. Gjithë rrugës, edhe në Marash, edhe te blirët, edhe bregut të lumit, lagjeve, rrugëve, sokakëve, kudo ai pa malësorë të armatosur dhe iu duk se të gjithë ata kishin diçka të përbashkët me njeriun që i fandaksej ndër ëndrra. Të gjithë i dukeshin të egër, sidomos kur e shikonin ashtu si ujq.

Kishte nisur t'i urrente kryengritësit shqiptarë si dikur. Si atëherë kur... Ai ishte i ri dhe studionte kronikat e viteve 1447-1451 të shkruara sipas kalendarit gregorian. Atëherë i kishte parë me fantazinë e tij, ja, kështu siç i shikonte sot. Të armatosur dhe të përbindshëm. Shkonin si re e zezë pas të nëmurit Skënderbej. Po, po. Ai i dinte mirë kronikat dhe i kujtoheshin. Atëherë ai i urrente po kështu.

Duke i parë kështu grumbuj-grumbuj të armatosur dhe të egërsuar, zemra i dridhej, çuditej dhe pyeste veten: përse padishahu i ndritur i lejoj arnautët të armatosen dhe të bëjnë Itifakun në Prizren? A nuk e mendoi ai se këta këtë po pritnin? E kishin pritur këtë ditë ashtu si një udhëtar i përvëlur në rrugën e gjatë të shkretëtirës çastin kur do të shikojë përpara një oaz. Këta arnautë të mallkuar mund t'ia kthejnë pushkën asqerit dhe atëherë do të bëhet nami.

Ai u habit kur e pa prefekturën. U gëzua që arriti më

në fund. «Mirë bëra që erdha, — tha . — Unë po shkruaj lavdinë osmane këtu në zemër të Arnautistanit. E kjo nuk është shaka. Serasqeri e shkruan me shtatë, siç thotë fermani i padishahut, unë me penë, ashtu siç ma thotë e bardha zemër. Imja do të mbetet ndër shekuj. Ndër shekuj» — tha i ngazëllyer.

Te porta e prefekturës doli ajo, bash ajo Dorothea Stringel evropianka e mallkuar që, për një... .zot na ruaj, të grabiste dhe të bënte trokë. Ai e kishte marrë mëri dhe do të hakmerrej turqërisht. Ah, sikur të ishte cazë më i ri. Kurse tani e ndiente se zemra e tij e plakur nuk ngrohej më. Ai do të hakmerrej në kronikë. Nuk do ta quante Stringel, po Kodoshkë. Evropianka kodoshkë. Kodoshja Evropiankë. Hakmarrje! Në kronikë! Kaloi dhe bëri sikur nuk e pa, nuk i hodhi as sytë, kinse nuk e njohu. «Ptu, kodoshkë shejtani! Do të më shikosh, — tha me vete. — Do ta mësosh se kush është Mirza Nexhmedin Ahmad!» — Kërciti dhëmbët, shtypi një të sharë mes tyre dhe u fut brenda. Rojet e njohën dhe i liruan rrugën. Pastaj dikush i tha se madhëria e tij ishte i zënë me Numan pashën. Plaku pati kohë të shkonte te kangjellat, të freskohej dhe të pushonte dy minuta.

Sapo iku Numan pasha me oficerët që e pritnin, ai ngjiti shkallët dhe u fut në hajat. Mirë nuk është të hyj pas Kodoshkës, mendoi. Po skam ç'bëj. Kështu qenka shkruar. Fatit nuk i shpëton dot. Allah! Unë po shkruaj për lavdinë osmane, allahu më ndihmoftë!

Ndjeu se po e mbytnin impresionet, kur po e futnin në sallën e pritjes. Përballë tij, në fasadën e sallës ishte një sixhade. Në të ishte sulltan Jillderrimi duke hyrë në njërën nga verandat e haremit. Dhe tri nga ato. Njëra në këmbë po e priste, tjetra shtrirë, e treta po i servirte diçka asaj që ishte shtrirë. Sa shumë ishte përqendruar artisti te trupi i tyre!

Mareshali ishte në kolltuk. Ngriti sytë dhe pa Mirzën. I bëri shenjë të afrohej. Mirza u përkul deri në tokë.

— Qenke në Prizren, efendi?

— Pas historisë, madhëri. Ajo lëviz, Mirza lëviz... .

— Ç'thotë kombi osman?

— Allahu dhe padishahu e rritin lavdinë e tij!

Mareshali nuk foli. Ai e shikoi plakun dhe mendoi: ky mi qitapesh veç regjistron ato që ndodhin, po vetë nuk merr pjesë kurrë në betejë. Vallë, kanë menduar princdet e tij kur e kanë nisur në këtë rrugë? E ç'ka shkruar për mua në këto ditë? Ai ishte kurioz të dinte çfarë kishte shkruar në qitapin e tij ky njeri. A i kishte kushtuar sadopak vend? Ai e pa me vend të kalonte nja dy minuta me historianin plak të Perandorisë.

— Më thanë se ke punuar?

— Për padishahun, të dërguarin e allahut në këtë dynja...

— Dhe për rolin e tij në vendosjen e paqes në dynjanë tjetër, — qeshi mareshali. Vetë ai kishte ndërruar fenë dhe atdheun, ashtu si edhe emrin. Megjithëse kohët e fundit po i kujtohej shpesh feja kristiane, Franca dhe emri i tij i parë. Jo, ai nuk ishte as muhamedan, as turk, as Mehmet Ali. Po përse i kujtoheshin vazhdimisht kohët e fundit këto? A mos ndiente dhimbje? Po, ndiente diçka, por nuk e jepte veten. Kishte vendosur ta mbyllte jetën si ushtar dhe të bënte emër sa më shumë. Ja, ky historian po shkruante për të. Tashmë ai, Mehmet Ali pasha ishte bërë i njohur në tërë Evropën. Në tërë kanceleritë e Fuqive të Mëdha këto ditë flitej, shkruhej se përfaqësuesi i sulltan Abdyl Hamitit në Kongresin e Berlinit, heroi i Lomit të Rusçukut, kishte ardhur në Prizren të nënshtronte shqiptarët dhe të çonte në vend fjalën e Fuqive të Mëdha. Do të dorëzonte Plavën e Gucinë. Po, po. Ai do t'i dorëzonte dhe Mirza do t'i shkruante të gjitha, të gjitha.

— Me çfarë t'ju shërbej, efendi? — e pyeti mareshali.

— Oh, asgjë, shkëlqesi! Asgjë! Allahu qoftë me ju! Lavdia osmane arriftë qiellin!

— Si i parashikon ngjarjet?

— Unë vetëm pasqyroj ato që ndodhin, madhëri. Vetëm mendja juaj e ndritur mund të parashikojë. Po ju vazhdoni rrugën. Allahu dhe padishahu janë me ju. Lavdia juaj po arrin yllin e vet.

Mareshali u ngrit nga kolltuku. Hapi një kasafortë,

nxori një qeskë dhe ia dha në dorë Mirzës. Po plakut iu drodhën duart dhe qeska i ra pranë këmbëve. U ul, e mori dhe e futi në xhepin e jelekut. Ai nxirrte ca tinguj mes kuisjes dhe ngazëllimit.

— Do t'ju përcjell, — tha. — Po munda do t'ju ndjek që të shikoj majën e lartë... .

— Do t'ju njoftoj, — tha mareshali dhe u ngrys.

Mirza u tërhoq me temena praptazi e praptazi drejt derës.

KAPITULLI I NËNTËMBËDHJETË

Dy njerëz endeshin si era skaj më skaj të Prizrenit. Sokrat Argiriadisi mbi kalë, ose me pajton, ose në këmbë dhe Dan Delia mbi kalin e bardhë të shalës. Ata sikur e ndienin trokun e njëri-tjetrit dhe, sapo kali i bardhë turfullonte në lagjen Katolike, pajtoni dinak vidhej në Bazhdërhane. Kur kali i bardhë kapte me mundimin e vapës përvëluese lagjen e Tabakëve, pajtoni ndërrohej në Kurilla dhe ia mbathte për në Qyl Mëhallë. Kjo po vazhdon-te që nga ora katërmëdhjetë e tridhjetë me ndjenjën e padurimit që jepte dita në atë ajër të djegur e të pluhurosur.

Mes gjithë këtij tensioni pritjeje, kur të dyja palët mund të përplaseshin me forcë, nga njëra anë qyteti dhe nga tjetra mareshali ishte, pra, një njeri që nuk pushonte një minutë, po u binte kryq e tërthor lagjeve e rrugëve, pyeste, hynte në biseda, dëgjonte, futej diku në një kafe, dilte dhe hipte në një pajton e veç për pak minuta gjendej në anën tjetër të qytetit.

Rrallëkush në qytet e njihte vlerën dhe detyrën e tij. Vërtet nuk kishte ndonjë gradë, as titull, po detyra, lidhja e tij me mareshalin e kishin vënë përpara një fati të madh. Ishte sekretar personal i madhërisë së tij mare-shalit Mehmet Ali pasha, Detroi.

Sokrat Argiriadisi i pamartuar, pa prindër, pa atdhe, pa vendlindje të saktë, me foshnjëri të zvarritur nën hijen e mureve të larta të një manastiri grek, me shkollë të mesme ushtarake turke të kryer shkëlqyeshëm, prej natyre i ftohtë, ambicioz, në dukje i përmbajtur dhe i qetë, po kur ia sjell rasti cinik, ushqente një urrejtje kallogjerësh ndaj çdo gjëje shqiptare, që nga kënga e zemrës deri te qeleshja e bardhë e kokës. Tërë jetën e tij kishte ushqyer ëndrrën, ashtu siç ushqejnë njerëzit idealin, ai kishte dashur të torturonte shqiptarë, masakrën masive, zhbimjen.

Mbante mend se si njëri nga kallogjerët e thjeshtë të manastirit i tregonte me një të zvargur fatin e disa kryengritësve shqiptarë që kishin luftuar krah për krah Jorgos Olimpiotis, kryengritës grek. Siç i tregonte kallogjeri atëherë, ata erdhën në mbrëmje që të kalonin natën në manastir. Papai i priti me verë dhjetëvjeçare. Ata ranë në gjumë dhe nuk u ngritën më. Vetë ai, kallogjeri, ishte lodhur e djersitur duke hapur një gropë të madhe. Kështu i tregonte kallogjeri fëmijës Sokrat Argiriadisi. Kështu. Ja, ashtu në vend të përrallës.

Sokrati u rrit dhe tok me të u rrit urrejtja e ethshme ndaj shqiptarëve. Kur mbaroi shkollën ushtarake, Sokrati doli shkëlqyeshëm, por e mira e të mirave, ai zotëronte frëngjishten, gjermanishten, rusishten, turqishten dhe gjuhën shqipe.

Një personalitet si Detroi, me një kulturë të gjerë dhe me një mendje të mprehtë ushtaraku nuk e pati zor të zgjidhte mes tërë oficerëve pikërisht burrin me tërë ato mundësi, Sokrat Argiriadisin. Ai e mori dhe i tha mënjane: «Sokrat, do të të marr dhe do të të bëj sekretarin tim personal, se ti je Sokrat», dhe qeshi. Ai ia kishte thënë të gjitha. Dhe ky njeri e ndoqi pas në tërë betejat. Pas si hije, si vetja e dytë, si pjesë e një së tërë.

I shërbeu me aq devocion, saqë mareshali, kur i thënë se do të vinte të nënshtronte shqiptarët, kujtoi luftëtarët e tij shqiptarë dhe u rrëqeth. Por, kur mendoi Sokratin, u lehtësua, e ndjeu veten më mirë. Është engjëlli im rojtës, mendoi. Vetë perëndia ma ka dërguar këtë njeri. Ma solli pranë në mesin e jetës dhe më tha: merre! Dhe unë e mora. Tani ai është mendja dhe dora ime. Unë ia di të mirat dhe dobësitë. Unë e di nga se vuan ai, çfarë do, çfarë urren, çfarë ka bërë, çfarë do të bëjë. I di të gjitha, ashtu si për veten time. Edhe po të sëmurem unë, atë e zënë ethet. Dhe po të ma gjejë gjë atë, mua më për-pëlitet zemra. «Sokrat, do të shkojmë në Shqipëri!»

«Për fushatë?» — më pyeti ai.

«Jo. Mision diplomatik».

«Ë-hë! Thashë mos kishim fushatë».

Kaq. U morën vesh për gjithçka. Mareshali e shikoi dhe për ca çaste nuk folën fare. Ç'të flisnin? Të dy menduan të njëjtat gjëra.

Po të vijë dita për fushatë, ty do të të jap një batalion ndëshkimor që ta udhëheqësh vetë, mendoi mareshali.

Dhe Sokrati:

«Po të zbardhë ajo ditë, dua të jem me trupat ndëshkimore».

Pastaj mareshali i tha buzëgaz:

«Nesër».

«Nesër. Na qoftë për hajër!»

«Përgatitu!»

«Gati jam që kur kam lerë».

Mareshali e shikoi me keqardhje. Mendoi mos ky njeri ndiente nevojën e një të afërmi. Mos donte të mar-tohej apo. . . Por ai nuk i tha gjë. Vetë Sokrati i kishte hedhur pas shpinë të gjitha. Vendlindja ishte larg, larg, larg. Ashtu si ai, mareshali i tij Detroi. A nuk e kishte edhe ai larg, larg, larg?

Ja, kështu u nisën dhe kështu arritën. Të dy!

Që nga çasti kur zbritën në këtë qytet, Sokrati nuk kishte pushuar asnjë minutë. Ai kishte mbledhur gjithë informacionin. Kjo i thithi gjithë energjitë e tij. Pastaj u

mor me ndërlihdjen. Gati në çdo orë ai nisi telegramet për Stamboll, për Selanik, për Shkup, Ferizaj, Gjakovë, Mitrovicë. Tërë dërgatat ishin caktuar, gatitur e nisur po prej tij. Tërë qyteti, deri në skutat më të largëta të periferisë ishte nën vëzhgimin e syrit të tij. Tensioni i punës së tij ishte i jashtëzakonshëm, por ai po e përballonte me gjakftohtësi dhe nuk mori të tjerë, veç ndonjë shoqëruesi.

Rrugën prefekturë-postë e kishte bërë pa hesap. Di-
sha pajtonë lëviznin sa në një lagje në një tjetër dhe prej tyre përherë zbriste nëpunësi me çantë të zezë. Ishte ai. Ai, Sokrati.

Tani po shkonte ora katërmbëdhjetë e tridhjetë minuta dhe dielli përvëlonte që lart e të binte pingul mbi kokë, sa të shkaktonte një dhimbje të lehtë. Ai u nda me mareshalin gati një orë përpara me telegramet për orën pesëmbëdhjetë, kur do të bëhej mbledhje e Këshillit... Ai do të transmetonte pikërisht në atë orë dhe do ta merrte vetë gjendjen në postë. Por ai nuk e kaloi kohën kot. Shkoi në lagjen Katund, u kthye andej dhe brodhi nga mundi.

Syri i tij i mençur e kuptoi se punët nuk po shkonin aspak mirë. Këtu nuk ishte puna e një Këshilli formal pashallarësh, bejlerësh, bajraktarësh që po ziente e gumëzhinte në tërë qytetin. Jo, nuk ishte kaq e thjeshtë. Ata kishin vendosur të mbronin ato toka që vetë sulltani i humbi nga lufta, që vetë mareshali i dorëzoi në Kongres. Ky Këshill ishte diçka më serioze. Shumë serioze. Nuk bënte veçse protesta, memorandumet, telegrame e dërgata pranë Fuqive të Mëdha. Jo! Nuk ishin vetëm këto. Sokrat Argiriadisi i shikonte në rrugë, nëpër lagje, rreth e rreth periferisë ato që bënte ai Këshill. Vetë Këshilli ndodhej përpara një presioni të fuqishëm nga poshtë. Ishte ngritur populli. Populli ishte armatosur. Armatimin nuk e kishin të keq dhe, sikur të mos marrim parasysh demonstratën e natës, ata nuk po ndiheshin fare. Ç'ishte kjo? Disiplinë?! Këto masa të mëdha njerëzish të armatosur përbënin rrezikun e vërtetë të Perandorisë. Heshtnin, po syrit të Sokratit nuk i kishin shpëtuar vendosja e tyre, disiplina, shpirti

luftarak, gatishmëria. Kudo njësoj. Edhe në Marash, edhe në Kala, edhe në lagjen e Kallajxhinjve, edhe në Qyl Mëhallë, në Terzihane, Tabakë, kudo, kudo njësoj.

Këndonin, vazhdimisht këndonin dhe armët i mbanin në sup. Planet e mareshalit i dinte. I dinte edhe tërë kërkesat për përforcime. Ah, sikur të vinin përforcimet! Sikur të fillonte përplasja pasi të vinin trupat! Sikur... Po trupat nuk po dukeshin.

Sokrati vendosi të kthehej përsëri edhe një herë në prefekturë. Pa se drejt tij po vinte një kalorës mbytur në djersë. Troku i kalit u ndje tejmbanë rrugës. Kalorësi ishte bërë njësh me jelenë e kalit dhe djersa i nxinte si një njollë e madhe mbi xhaketë. Mos vjen të japë siharriqin e ardhjes së trupave? Hë!

Malësorët, që ishin rastësisht te sheshi përpara prefekturës, u ngritën dhe po e shikonin. Sokrati nuk ishte aq larg, kur dëgjoi thirrjen e kalorësit.

— Mareshalin! Vetëm mareshalin!

Ai hyri si era mes rojave të hutuara po gjunjët e mpirë iu prenë. Mezi i hodhi hapat për t'u ngjitur në hajat. Në paradhomë e morën dhe e futën në sallën ku ishte mareshali.

Si e vunë në kolltuk dhe i dhanë të pinte një lëng freskues, kalorësi tha:

— Shkëlqesi, ramë në pritë. Të gjithë u vranë. Dërgata jonë dhe nja dy të tjera. Vetëm s'kalohet. Ishin shumë...

— Kush ishin? — e pyeti mareshali.

— Shqiptarët kishin zënë prita kudo. Nuk lënë të kalojë asnjë... Unë ndoqa rrugën e dytë, por edhe andej kalova mes batave të tyre. Trupat e dy dërgatave të tjera i pashë me sytë e mi, tek i tërhiqnin anës së rrugës. U ktheva. Rrugët tjetër s'kish...

Ai nxori zarfin dhe ia drejtoi mareshalit. Ky kishte prekur kapaklien në brez.

— Përse u ktheve pa kryer detyrën?! — i thirri.

Oficeri zgurdulloi sytë me tmerr. Vetëm këtë nuk e kishte menduar. Të ktheheshe te mareshali pa kryer de-

tyrën e ngarkuar, do të thoshte t'i kërkoje vdekjen. Po si nuk e mendoj këtë? Shokët iu vranë. Ai i pa shqiptarët përpara, atëherë u kthye nga rruga e dytë. Oh, detyrë e mallkuar! Po mareshali ta jepte vdekjen pa dhimbje. Mos ndiente dhimbje ky njeri? Jo, jo! Ky nuk kishte dhimbje për asgjë. I tmerrshëm si çdo jeniçer. Vetëm një oficer turk si ky e njeh shpirtin katran të jeniçerit, njeriut pa familje, pa atdhe, pa njeri të dashur. Njeri dru. Njeri gur. Oficeri e kishte parë këtë njeri gur në sytë e Mehmet Ali pashës kur i tha ato fjalë. Ç'do të bënte? Oficeri e shikon-te i tmerruar.

— Hiq-ma-ni! Të qërohet jashtë, ky pis! — thirri mareshali.

Oficeri ende nuk u besonte veshëve. A nuk tha të pushkatohej? Vërtet, nuk tha? Nuk...

— Thirrmeni Sokratin dhe jepjani atij... — tha me zë të ulët mareshali Mehmet Ali pasha.

Dikush doli të kërkonte Sokratin, po ky sapo kishte arritur te kangjellat dhe po u hidhte ujë syve. U fshi dhe u nis të futej brenda me vrap. Hysni pasha e ndaloi në paradhomë. E tërhoqi në konfidencë:

— Dërgatat janë vlarë prej shqiptarësh. Ky u kthye... — i bëri me shenjë për oficerin që rrinte në fund të shkallëve i verdhë si meit. — Qëroje, në emër të Allahut dhe të padishahut, me urdhër të madhërisë së tij Mehmet Ali pashës. Ta la ty me porosi... — nënqeshi koloneli Hysni pasha.

— Hëm! bëri Sokrati dhe fërkoj duart. Zbriti në një-rën nga odat e katit të parë. Ngjeshi shpatën. Preku thikën që mbante përherë në brez. Oficeri i uli edhe shkallët e fundit ngadalë-ngadalë, duke u hedhur një vështrim lutës rojave që e shikonin vëngër. Rojat ishin të ftohta dhe memece si gurët e murit të lartë të oborrit.

— Nxirreni në bahçe! — u tha Sokrati rojeve. Ato e zunë për krahësh dhe pas një çasti e kishin armatosur, e kishin grabitur mirë. Oficeri, i zverdhur nga tmerrri dhe vreri sepse e dënonte veten që nuk ia mbathi në ndonjë

anë, ose fundi i fundit të ishte dorëzuar, se shqiptarët nuk do ta vritnin, po t'u binte në dorë.

Dy rojat e shtynin drejt një ftoi me degë të çakërditura, kur doli Sokrati nga dera e odës. Ai po vinte aq i qetë, sa të mendoje se asgjë nuk do të ndodhte.

— Ti, qen, u ktheve pa çuar në vend urdhrin e mareshalit! — thirri Sokrati sa për të bërë nxehjen e zakonshme.

— Shokët m'u vranë. Rruga ishte e zënë. Mbeta vetëm, ndërsa ata ishin shumë, — tha oficeri i ri.

— Ti, qen, e bërë dy fjalën e mareshalit! A e di se kthimi yt vë në lojë kokën tonë?

Ai i foli në shumë, duke përfshirë edhe veten me mareshalin, Hysni pashën, Numan pashën.

— Mos më vrit, Sokrat, të lutem! Të kam xhan! Aman, Sokrat, mos më vrit! Vetëm nënën kam në Izmir. Vetëm ajo më pret. Të lutem, mos më vrit!

Oficeri ishte bërë një grusht përpara Sokratit, që kishte nxjerrë shpatën dhe po thërriste tërë zemërim:

— Tradhtar, po për kokën time a s'të vjen keq? Ku janë batalionet që... — ai nuk e vazhdoi fjalën. U kujtua se nuk i kishte hije të lehte në sy të rojave, po kishte dëshirë që ata ta shikonin skenën. Me një shpejtësi të rru-feshme e qëlloi nga lart-poshtë dhe e ndau përgjysmë deri në gjoks. Djaloshi izmiras u rrëzua nën hijen e ftoit. Rojat shikonin me zemër të ngrirë atë që ndodhi para një sekonde dhe nuk u besohej se nga ai njeri tani kishte mbetur një tog i gjakosur pa formë. Sokrati fshiu shpatën në xhaketën, ku dallohej vullanga e madhe e djersës, ndërsa njërin nga rojat e mbytën të vjellat. Sekretari i mareshalit u largua po me atë hap të qetë dhe shkoi te kangjellat të lante duart me sapun e të freskohej, sepse e kishte lënë përgjysmë disa minuta më parë.

Dy oficerë që qëndronin te porta dhe kishin ndjekur me vëmendje atë që ndodhi te ftoi, u larguan dhe u fshehën pas kanatit të portës.

— Katil i lindur, — tha njëri.

— Sokratin! Shpejt Sokratin! — thirri mareshali.

Doli Hysni pasha, po Sokrati ishte nisur me kohë. Mare-shali ishte i zbehtë.

— Ora po shkon pesëmbëdhjetë, — tha mareshali. — Të merret posta me forcë dhe të hiqen nëpunësit. Merr skuadrën speciale!

Po unë atë e kam lënë te blirët dhe në Marash, mendoj. Duhet të shkoj atje dhe pastaj fill e në postë.

— Madhëri, gjallë a vdekur, Sokratin e ke me vete, — tha.

Në çastet më kritike, kur jepte urdhra kategorike, ky njeri dinte edhe të përmbahej.

— Me vete, me vete, si gjithnjë, Sokrat, — tha me zë të butë.

— Edhe në varr, — tha Sokrati në të dalë.

Hysniu i tregoi se si e kishte ekzekutuar oficerin e pandershëm Sokrati. «Po e zë lufta, — tha me vete mareshali. — Njeriun e zë lufta ashtu si pija e fortë. E ke zor të futesh, po kur futesh, flet ajo. . . Po ç'them? Ka nisur lufta? Cila luftë? Përse nuk po vijmë këta rebelë? E dinë ata ç'u punoj unë, po të më vijmë përforcimet. . .»

A ndjeu se përsëri po i hipte gjaku në kokë. Ishte e dyta herë që ai po i thërriste dhe ata nuk po vinin. Sytë po i mjegulloheshin si në betejë. Shkoi te dritarja dhe shikoi portën e oborrit, rrugën tutje. Askush nuk dukej. Mbi qytet qëndronte një ajër i dendur plot pluhur dhe zhurmë. Zagushia e ditës ishte e tepërt. Këtë qytet e përveçlonin shkëmbinjtë e maleve përreth. «A thua vërtet të mos vijmë? — tha me vete. — Si mund të ndodhë kështu? Ata e bënë këtë, po a e dinë zemërimin e Perandorisë? Ai do të bjerë mbi ta si zemërimi i nënës mbi djalin shkapërdar».

Ora po shkonte. Ai kishte frikë se mos kushedi edhe mund të kishte shkuar. Jo, ai nuk do ta shikonte orën edhe pak. E uli perden se iu duk që mund ta shikonin nga rruga dhe mund të qeshnin me të. Atë lëvizje e bëri shpejt e shpejt si për t'u fshehur, por, mendimi se po bëhej qesharak ai burrë i madh i Perandorisë, e tërboi. Shtrëngoi dorezën e kobures derisa i dhembën gishtërinjtë.

— Në kazerma! — i tha Hysniut. — Gatitni batalionet në kazerma. Vini në gatishmëri grykat e artilerisë!

Në paradhomë Numani e Hysni pasha i ndanë detyrat në heshtje. Hysniu zgjodhi grupet e artilerisë, ndërsa Numanit i la kazermat. Suitat e tyre me nga tre oficerë dolën tërë zhurmë.

Mareshali mbeti vetëm. Te dera zgjati kokën Qamil beu, por ai nuk e thirri dhe prefekti nuk guxoi të hynte.

KAPITULLI I NJËZETË

Dan Delia vendosi të pushonte ca dhe, po të mundej, do të ndërronte kalin. Ai u kthye në postë, larë në djersë. E la kalin në oborrin e pasmë nën kujdesin e një vullnetari dhe hyri brenda.

Pas një çasti një lumjan i armatosur hyri nga porta kryesore dhe kërkoi Dan Delinë. U takuan në korridor. Malësori i solli një shami me misra të pjekur.

— Isha në Marsh. M'i dha lokja, — tha ai për Rutën e Harun Krevenës.

— Rri të hamë bashkë.

— Jo, po shkoj.

— Ku jeni ju?

— Unë jam në Këshill. Vokshi më tha: «Mos ia kur-seni plumbin atij personit...» — Për kë është fjala, e di ti. Për ty ma tha. . .

Dani nuk i foli.

— Shokët ku i ke?

— Një pjesë në Këshill, ca janë në Marash.

Dan Delia nxori një misër nga shamia dhe e shkoqi ndër duar. Misri ishte ende i ngrohtë.

— Ika. Tu mirë! — malësori doli. Dani nuk lëvizi nga pragu i shkallës. Misri ishte i shijshëm. Kurse ai ishte i uritur dhe e shijoi shumë.

Kështu i shijova misrat e pjekur edhe atë mbrëmje, mendoj. Ai po kthehej nga Luma. Ishte ujë në djersë, kështu si tani. Te dritarja ishte nëna Rutë dhe pas pak erdhi edhe ajo, Lumjana.

«Nënë, një gojë ujë» — i tha ai duke hyrë.

Lumjana i solli gjymin prej balte. Ai e shikoi në dritën e syrit. Vajzës iu skuqën faqet dhe iu turbullua syri. S'dinte ç'të bënte. Mori enën prej balte dhe e la në kthinë. Nëna i shikoi, po nuk foli. Asaj nuk i shpëtoi vështrimi i tyre.

«Nënë, a ke gjë për të ngrënë?»

«Do gjellë, apo misra të pjekur?» — ajo e di që i pëlqejnë misrat. «Jana, silli misra të pjekur, nga ata që poqe vetë», — i thotë.

Vajza i solli misrat. Vërtet ishin të ngrohtë, të pjekur mirë dhe atij i shijuan aq shumë! Ajo e shikonte e gëzuar dhe përskuqja nuk i hiqej nga faqja.

«Ke ngrënë gjë sot?» — e pyeti Ruta.

«Jo. Që në mëngjes te nënë Rudana. Më sill edhe ca misra?»

«Për kë i do?» e ngacmoi Lumjana.

«Për Abdyl Toskën».

«Qyqja! — tha Ruta. — Pse, edhe bejlerët hanë misra të pjekur?»

«Pse, bejlerët nuk kanë dhëmbë?» — qeshi ai.

Lumjana i solli misra të tjerë dhe ai i mori me vete. Kur doli jashtë, pa në verandë evropiankën dhe atë eremitin turk. Atë mbrëmje ishin pajtuar me njëri-tjetrin. Si dukej, ata ndoshta e dinin që atë ditë se do të vinte mareshali dhe po e pritnin. Plaku ishte kërkosur si një lepur plak, ndërsa ajo i fliste vazhdimisht dhe qeshte.

Te porta e postës u dëgjua troku i një kali që u ndal me zhurmë. Një lumjan thirri:

— Dan Delia! Ku je, mor burrë?!

Dani doli me vrap.

— Shpejt! Ai personi mori një pajton dhe shkoi për në Marash me dy oficerë. . .

— Kalin! — thirri Dani. Njëri nga malësorët e armatosur që ruanin postën i solli kalin. — Zini pozitë nga të gjitha anët. Portën mbylleni. Po kërkuan të hyjnë me forcë, mos ua kurseni plumbat. . .

I hipi kalit dhe tok me malësorin u bënë erë në rrugën me kalldrëm.

Në sheshin këtej rrapeve qëndronte një pajton me dy kuaj. Përballë po vinte Sokrat Argiriadisi me çantën e zezë nën sqetull. Në krah i rrinin dy oficerë. Ai nuk i kishte gjetur aty oficerët e skuadrës së vet të zbulimit me të cilët mendonte të zinte postën.

Tashmë çdo gjë ishte e qartë. Ora kishte rënë pesëmbëdhjetë dhe Këshilli nuk kishte shkuar. Trupat nuk u kishin ardhur. Ky kishte kërkuar aparatet e postës që t'i komandonte vetë dhe. . . Sigurisht, brenda çantës së zezë kishte dokumente të tjera me rëndësi.

— Mbush armën dhe shëno oficerin e djathtë, — i tha Dani.

— Gati jam, — tha malësori.

— Largohuni nga rruga! — tha Sokrat Argiriadisi.

— Në vatrën tona jemi vetë zot shtëpie. Dorëzo çantën dhe. . . — Dani i foli fare i qetë, ndërsa urretja dhe zemërimi ndaj këtij njeriu, që ishte bërë dora dhe syri i mareshalit, po i zinte frymën si një gulç i madh.

— Si guxon? Si guxon të më flasësh kështu?

— Nëse të dhimbset sado pak koka, dorëzo çantën. Përndryshe do të më kujtosh në atë botë!

Sokrati futi dorën nën xhakëtë të nxirrte armën.

— Mos lëviz! Qen, mjaft bërë pazar me fatin e Shqipërisë! — vetëtimthi nxori e shprazi dy koburet mbi Sokrat Argiriadis. Nuk i la kohë as oficerit të krahut të majtë. Tjetrin e kishte qëlluar lumjani.

Sokrati ra pa e lëshuar çantën nga dora. Dy oficerët kishin rënë aty pranë. Dani mori çantën dhe i tha malësorit:

— Ik këtej! Ju, — u tha atyre që erdhën me vrap nga të gjitha anët e sheshit, — kur t'ju pyesin, thoni se u zu me një ushtarak, mos lejoni t'ju afrohet kush. — Disa njësite të armatosura lëvizën dhe sheshi u mbush me një pyll tytash.

— Shkoni nëpër vende, vëllezër! — tha Dani. — Qëndroni gati, po mos shtini më nëse nuk ju ngacmon kush. Çdo njësi ka detyrën e vet.

Njësitë u shpërndanë. Nga kafe Marashi nuk dukej vendi ku kishte rënë Sokrat Argiriadisi me dy oficerët se nuk e linin rrapet e mëdhenj degëlëshuar.

Tek Ura e Drurit ia behu një patrullë turke.

— Ku u shprazën pushkët? — pyeti i pari.

— Nga prefektura! — tha malësori pa e hequr cigaren nga goja. Patrulla u kthye me vrap për në rrugën e bregut.

Dan Delia arriti në kafe. Donte të takonte Rutën.

Dorothea Stringel, që kaloi aty rastësisht, i pa çantën e zezë të Sokrat Argiriadisit. Nëna Rutë ende nuk e kishte marrë vesh ç'kishte ndodhur. Ajo kishte qenë e hutuar pas punësh. Po priste të bijën dhe plakën Rudanë.

— Bir, a s'po vjen të hash diçka?

— Jo, nënë. Nuk kam kohë. Baba Harun këtu është?

— Jo, nuk ka ardhur. Pse?

— Jo, kot.

— Mos u vono. Sonte na vjen Dana me Janën.

— Ashtu? Mirë, nënë. Na gatit diçka të mirë se do të mblidhemi. . . — tha dhe doli. Nuk deshë ta shqetësonte plakën me lajmet e atyre që ndodhën dhe me ato që mund të ndodhnin deri në darkë. Rudana e Lumjana do të vinin dhe ai do të gjente kohë t'i takonte. Kaq mjaftonte.

KAPITULLI I NJËZETENJËTË

Në orën pesëmbëdhjetë e dymbëdhjetë minuta një patrullë kalorësish hyri me alarm në prefekturë. Mareshali i pa që nga dritarja. Toger i që kryesonte patrullën, i raportoi kolonelit Hysni pasha:

— Sokrat Argiriadis in na e vranë rebelët.

— Ku? — e pyeti Hysni pasha duke vënë dorën në shpatë. Askush nuk e dinte përse e kishte ngjeshur shpatën koloneli, veç me të e kishin parë që në mëngjes.

— Në sheshin e Marashit. Rebelët i kanë marrë çantën me gjithë materialin.

Mareshali ndjeu t'i ftohej djersa në shpinë. «Edhe ti, Hysni, edhe Numani, edhe tërë kazermat të bëheshin hi, veç ai jo», — tha me vete. Doli nga salla, kaloi paradhomën pa iu përgjigjur temenave dhe zbriti shkallët me ngadalë. Hysni pasha u gatit të raportonte, po mareshali bëri një lëvizje me dorë dhe shikoi portën. Andej u dëgjua një zhurmë pajtonësh. Njëri prej tyre qëndroi mu

përpara portës së hapur dhe andej ai pa se si po zbritnin trupat e të vrarëve. Me Sokratin kishin qenë edhe dy oficerë të ndërlihdjes. Ata sollën trupin e Sokratit dhe, si panë mareshalin e ngujuar në fund të shkallëve, Hysni pashën të ngrirë përpara tij, i vendosën trupat mbi parmakët e gjatë të lulishtes.

Hysni pasha diçka po i thoshte mareshalit, po ky nuk ia vuri veshin fare. Shkoi te Sokrati, i zbuloi fytyrën dhe pa se plaga ishte një lulëkuqe e madhe në ballin e gjerë e të lartë. Sytë kishin ngrirë në një çast zemërimi dhe alarmi. «Sigurisht që rebeli ka qëlluar në kohën që ky ka qenë duke folur» — tha me vete. Ai pa dorën që qëndronte gjysmë e mbyllur pak si mënjanë trupit. Çanta, mendoj ai. Ka pasur merakun e çantës.

U ngrit, pa shpatet shkëmbore, kalanë ku ishin ca gryka artilerie. Lart malet e Sharrit qëndronin të patundura, ndërsa ajri dridhej lehtë nga zhegu përvëlues. Në pamjen e malit ai hetoi diçka kokëforte, mospërfillëse dhe fyese.

«Sokrat, do të ta marr hakun qindfish, — tha me vete. — Po ti më le vetëm. Asnjë tabor nuk ta zë dot vendin. Më the se do të më ndjekësh deri në... Sikur e para-ndjeve, Sokrat.»

Në oborr ia behën një grigjë nëpunësish që kishin lënë zyrat. Ata dukeshin si ca lopë dembele që s'japin as qumësht as viça dhe mund të preferoheshin vetëm prej ndonjë kasapi. Mes tyre binte në sy, i hollë, i gjatë dhe i përçudur, zoti Qamil beu.

Mareshali i pa ata dhe i tha prefektit:

— Qamil bej, merru me këtë punë vetë dhe përgatit varrimin siç e do rasti e nderi i shehitit të padishahut dhe Perandorisë. Varrimi të bëhet me tri të shtëna artilerie nga të gjitha grykat, — i tha Hysni pashës. Jep urdhrat e nevojshme dhe ngjitu lart tek unë.

Arriti te porta Numan pasha mbi një kalë të bardhë. Ai zbriti dhe u afrua tërë alarm.

— Ejani, ejani lart, Numan pasha, — i tha mareshali. — Me këto punë le të merren Qamil beu dhe togeri.

Dy graduatët e ndoqën pas menjëherë. Po mareshali u kthye:

— Jo, jo. Ju, Hysni, mbaroni punë me togerin për në pikat. . . Zëri i tij dukej i qetë, i lodhur, ndërsa nga sytë derdhej tërbimi, që ndihej nga të gjithë të pranishmit që kishin mbetur si gurë varresh.

Hysni pasha e tërhoqi togerin. I dha porositë. Pastaj nxori nga çanta e qafës një letër, shkroi urdhrin. Nxori myhyrin e tij dhe e vulosi. Grykat do të viheshin të gjitha në gatishmëri luftarake, të cakttoheshin mirë ndërli-dhësit, sinjalet dhe e porositi veçanërisht për kohën. Kohën kur do të bëhej gurguleja. . . Do të bëhej varrimi dhe do të bëheshin të shtënat.

Ai i ngjiti shkallët me vrap. Mareshali ishte ulur në kolltukun anësor me kokën mes duarsh, zhytur në dilema si kurrë ndonjëherë.

— Padishahu na thotë të mos përdoret forca kundër shqiptarëve, se na qenka në interes të Perandorisë kjo Lidhje, sepse shqiptarët na mbrokan interesat e çështjes sonë islamike, sepse këta janë shembull për popujt e tjerë nën hijen e Perandorisë. Kështu? Po a shikoni ç'po na bëjnë shqiptarët?! Ata na hodhën baltë në fytyrë. Na turpëruan përpara Evropës. Ja, ç'na bënë. Vrasin oficerët tanë mu në mes të pazarit. Si thoni?

Dy graduatët qëndronin në këmbë përpara tij pa qenë në gjendje të jepnin asnjë mendim. Tani e ndienin se një pjesë e humbjes, donin s'donin, peshonte mbi ta. Fati i tyre ishte i pashkëputur nga ai i mareshalit. S'kishin asnjë argument se si t'ia hidhnin fajin njëri-tjetrit. Pazo-tësia e cilit kishte shkaktuar tensionin?

— Presion mbi Këshillin me garnizonin. Të fillojmë me të. Vetëm presion, kuptohet.

— E keni parasysh se ç'situatë është? — e pyeti mareshali. — Në rast konflikti të armatosur, Perandoria ka në Prizren vetëm një grusht nizamësh të armatosur kundër disa mijëra vullnetarëve që kanë ndër duar qytetin dhe fshatrat. Mos harroni se ata janë vullnetarë dhe çështja kombëtare tani për tani është bërë ideologu dhe

komandanti i tyre më i mirë. Janë vullnetarë dhe jo rrogëtarë! Janë gati të hidhen në betejë kundër kujtdo qoftë, në emër të vatanit të tyre. Kurse ne... Ç'do të bëjmë ne?

— Nga presioni në konflikt vërtet që është vetëm një hap. Po rrugë tjetër nuk shikoj për të mposhtur Këshillin e tyre, — u shfaqësua nënkolonel Numan pasha.

Mareshali shikoi Hysniun.

— Unë them që, në vend të presionit të armatosur, që do të na zgjojë rrezikun e një konflikti serioz, të bëjmë ca manovra të justifikueshme, ca dislokime trupash ku të humbë gjurmët raporti sasior e cilësor mes nesh dhe tyre. Të krijojmë një atmosferë lufte pa gjak. Lëvizjet e trupave të shoqërohen me breshëritë e artilerisë në çastet e varrimit të Sokrat Argiriadisit. Pastaj ato të vazhdojnë, si ta shikojmë. Dy kompanitë e kalorisë të ndahen në toga e skuadra dhe t'i bien kryq e tërthor, ije më ije qytetit. Ndërkohë ne vemi vetë në Këshill dhe bëjmë punën tonë.

Mareshali e dëgjoi deri në fund. «Ja ky, — tha me vete. — Nuk e ka keq. Po sikur nga kjo të ndizet konflikti? Atëherë të gjitha grykat do t'ia kthej këtij qyteti të mallkuar. Do ta bëj pluhur. Pluhur.»

Ai shikoi Numanin. Ky aprovoi me kokë dhe i dha të kuptonte se nuk kishte rrugë tjetër.

— Atëherë le të bëhet kështu, — tha mareshali. — Ju, Numan, do të shkoni në kazerma. Lërini grykat e artilerisë. Merruni vetë me këmbësorinë dhe kalorinë. Qyteti të dridhet prej tyre, po të evitoni me çdo kusht konfliktin. I njëjti repart të sillet nga të sillet dhe të kalojë disa herë te e njëjta rrugë, që të krijohet përshtypja e ardhjes së forcave të reja.

Hyri Qamil beu dhe solli një letër. Mareshali e mori dhe i tha t'i linte se kishin punë.

Madhëri, sekretarin dhe dy oficerët jua vrau rebeli Dan Zagora me një lumjan tjetër në orën pesëmbëdhjetë.
Juaja D. S.

«Dorothea Stringel, — tha me vete. — Sokrat, shpejt paske hyrë në gojën e syrin e Fuqive të Mëdha.»

— Kush është Dan Zagora? — i pyeti. Dy graduatët ngritën supet dhe shikuan njëri-tjetrin.

— Pra, si e kishim fjalën. Varrimi dhe manovrat do të justifikohen me shpalljen e shtetrrëthimit për të gjetur Dan Zagorën, vrasësin e sekretarit tim personal. Kjo fjalë le të dalë në atë kohë. S'ka gjë, le të fshihet vrasësi, ne do të fitojmë situatën. Ju, Hysni, shkoni në të tria pikat ku kemi grykat. Jepni udhëzimet dhe, po mundët, dukuni përsëri këtu. Varrimi do të bëhet në orën tetëmbëdhjetë dhe manovra do të fillojë po në atë orë. Njoftoni Qamil beun për orën e varrimit. Në orën pesë e tridhjetë duhet të bëhet nisja për në varrezat. Të llogaritet mirë koha që në orën tetëmbëdhjetë funerali të jetë atje.

Ai u ngrit dhe i përcolli. Pa se në sallën e pritjes nuk kishte më njeri. Gjatë kohës që ndjenji me dy graduatët, e kishte ndier veten disi më lehtë. Kurse tani ishte fill i vetëm.

«Të kthehem? — pyeti veten. — Kjo është vdekje. Si do t'ia bëj? T'ia nis vërtet me ta, siç thamë? Ai do të jetë hapi im fatal. Prizreni është një bincë baruti. Unë jam mu në mes të tij. Hidh një shkëndijë dhe... Po ç'të bëj? Po trupat përse nuk erdhën? Me siguri ndërlihdje nuk ka. Unë kam qenë i izoluar që në çastin e ardhjes. S'ka si të jetë. Kërkesat e mia ishin të tilla që do të më përgjigjeshin se s'bën në mos nga njëra nga tjetra anë. Kurse tani...»

Nxori orën e florinjte dhe u çudit. Ajo ishte gjashtëmbëdhjetë e njëzet e pesë. As që e ndjeu hapin e lehtë të Qamil beut që hyri cubërisht nga respekti i madh dhe e njoftoi se kishte ardhur «për ngushëllim një grup nga ata me Hafiz pashën në krye».

— Cilët janë?

— Hafizi, një bajraktar, dy të tjerët nuk i njoh.

Prefekti nuk e dinte në bënin pjesë në Këshill të gjithë ata. Po për Murhan Bajraktarin ishte i sigurt. Kjo mjaftonte. Edhe dy të tjerët do të ishin si ai.

Ata hynë si për mort, qetësisht, njëri pas tjetrit. Mareshalit iu kujtua edhe fytyra e të dytit. Po kush ishte? Si e quanin? U mundua të kujtonte se me ç'detyrë e kishite ngarkuar prefektin që tani po merrej me bajraktarët, po nuk iu kujtua.

— Madhëri, ju shpreh ngushëllimet e mia... — Hafizi ia nisi me një ligjëratë të gjatë. Murhani me dy të tjerët mbetën të hutuar, se u dukej fare e varfër shprehja shqip «qofsh vetë!», që do të ishte ngushëllimi më i mirë për mareshalin. Bajraktari shtrembëroi fytyrën sikur ta kishte pickuar ndokush nën tirq dhe murmuriti diçka. I dyti ishte një saraf kokoroç dhe mareshali tani po e shikonte e iu duk finok, nga ata që nuk ua ha qeni shkopin në allishverishe. Ai foli me respekt si në tregti dhe tha qartë: «Qofshi vetë!» I treti, lëkurëbaltë, thatanik e me dy sy dhelparakë që ai i kishte takuar pasmesnate, ishte çifligar, po mareshali as atij nuk ia mbante mend emrin.

U tha të uleshin të gjithëve, po për të kishin rëndësi bajraktari dhe çifligari nga Luma. Si folën pak për kohën e nxehtë dhe vapën zhuritëse, zjarrin e xhehnemit, Hafizi, që po ndiqte me vëmendje çdo lëvizje të mareshalit, e hodhi fjalën te Sokrati. Njëpër qytet flitej se vrasësi kishte pasur tirq të bardhë. Thoshin se kishin qenë edhe nja pesë veta, ca pesëmbëdhjetë, por as Hafizi nuk po i binte dot në të. Mareshali e pa të udhës mos t'ua jepte të dhënat e Stringelit mbi atë Dan Zagorën. Por edhe mund t'ua hidhte fjalën me marifet.

Murhan Bajraktari po fliste mbi hamendjet e tij se sa duhej të kishin qenë vrasësit dhe mos ishte punë hakmarrjeje. Ai po ngushtojte shumë dhe e ndiente se po e humbiste toruan. Po sikur të pësonte atë djall kapsllëku dhe t'i mbetej fjala në gojë? Prandaj kishte marrë me vete Dostanin, jaranin e vet, tyxharin, që nuk e linte kurrë në baltë në daç me të verdha në daç me fjalë. Murhani ishte i vetmi që e thërriste hapur me nofkën Dosë. Askush tjetër. (Kjo nofkë i mbeti që nga koha e martesës. Nusja i qëlloi një alamet pele e gjatë dhe që mund të peshonte jo më pak se tetëdhjetë okë. Vozë, tamam vozë.

Sapo e hipën mbi kalë krushqit atë farë femre të rritur në derë parie, ajo gjeti rehat mbi kalë, siç duket. Bëri adetin, çau me zë që ta dëgjonin të gjithë, trupin e lëshonte ritmiku, sapo kalë hepohej. Kërc! Kalë u ul lehtësisht në tokë. I ishte thyer shtylla kurrizore, të mjerit kalë! Kjo nuk kishte bërë vaki, veç me nusen e Tyxharit. Kalë ngordhi, kurse ajo erdhi te Dostani. Cili nga krushqit tha se ia mbyti kalin Dosa? Për kë e kishte fjalën, për Dostanin, apo për të shoqen? Kjo nuk u mor vesh kurrë. Fshatarët, kur i pyeste kush për rrugën, thoshin: po shkoj të marr një grusht kripë te Dosa. Ndërsa Tyxhari as që e çau kokën për këtë, mjaft që tregtia t'i shkonte mbarë).

— Shkilli është bërë paçaris shejtani, — tha Murhani. — Tani, ma merr mendja se do të vijë për ngushëllim. Deri tani janë grirë në mes tyre se kush është i pari e kush është i mbapmi.

— Kush do të vijë?

— Dullë pasha me shokët e vet po njëherë. Por edhe ndonjë tjetër... — Ai po fliste me hamendje, sepse kishin ikur me kohë nga Këshilli dhe nuk ishte dukur më atje. Ndërsa Tyxhari nuk kishte hyrë dot, po kishte biseduar me malësorët që bënë rojë aty afër.

— Atje, — tha Tyxhari i qetë dhe i bindur, — as për vrapjen nuk dinë gjë. Po nuk e pritën mirë. Kjo është e vërtetë që nuk e pritën mirë!

Mareshali e shikoi me vëmendje. Nëse ky njeri nuk ishte provokator i Këshillit, po i hiqte nga supet një barrë të rëndë. Si kishte mundësi që këtu mos të ishte dora e Këshillit? Vërtet thoshte ky?

— Thashë unë, — vazhdoi Murhani, — kjo është punë hakmarrjeje, he më t'ia... Vrasësi është jashtë Këshillit. Prej tyre s'ka guxuar kush të kalojë pragun e portës se rojat ia...

Hafiz pasha po i përkthente rregullisht, natyrisht jo sharjet dhe mareshali e pyeti diçka e ata këmbyen replika turqisht. Murhani u mbështet në kolltuk rëndë-rëndë. Mendoj se të dhënat e tij ishin me interes, kishin rëndësi.

Kushedi, mes mareshalit dhe Hafizit ai po bëhej më i rëndësishmi e nuk ishte çudi që mareshali t'i besonte edhe ndonjë detyrë, gradë, send apo gjë se, helbete, kështu marrin të përpjetën të gjithë njerëzit e Perandorisë. E pas-taj, veç bufi nuk e kupton, verdhushkat vërr! Se më armët kush i vë në kandar.

— Përse nuk kanë guxuar të dalin? — e pyeti Hafizi. Mos mareshali ishte i pakënaqur nga sqarimet e tij? Murhani u përpush në kolltuk. Ai nuk e sqaroi se të gjithë ato nënreparte ishin nën komandën e disiplinën e Sulejman Vokshit.

— Gjithë Itifaku dhe lagjja kanë qenë naa, mizë lisi! — ai zgjati dorën. — Krejt është mbushur me edepsëzë e zabërhanë të armatosur, që nuk lënë të kalojë as harabelin. «Kush të kalojë pragun për te mareshali, gjen të zezën e vet», thonë. Sidomos ai Dan Zagora është bërë i padurueshëm.

— Kush është Dan Zagora? — pyeti mareshali ftohtë.

— Dan Zagora është një surrataksham, një derbeder, një myteber që s'ka as done të mbulojë... — Murhani vazhdoi ca të shara që Hafizi nuk i fuste në fjalorin e tij me madhërinë.

— Ç'është ky, prijës? — pyeti mareshali.

— Hë më t'ia... ç'prijës, more? — qeshi Murhani. Një myteber që i ka marrë koka erë. Për ta parë, s'e kam parë. Ta kisha parë, për nur të allahut, e kisha larë në gjak siç e ka larë nëna në vakt, se boll na ka mërzitë b...

Murhani kishte marrë zjarr dhe Tyxhari i qetë e finok mezi po mbante të qeshurit, po Hafizi i zgjuar i bëri shenjë që të përmbahej dhe ta linin lllafin më tutje.

Mareshali shikoi bajraktarin si u nxi nga egërsia.

— Mos fol më, se e prish, — e këshilloi Tyxhari me të qetë.

— Pse, bre Dosë, — i foli Murhani sikur t'i kishte ndonjë borxh — a mos fola keq, ë? Hajvan është ai Zagora, hajvan. Se mos ia pret rradakja më shumë! Do të matet me Perandorinë, pa le...

— Mjaft, pra! Merr vesh? — e këshilloi Dostan Tyxhari. Murhani tani e mori për detyrë që ia impononte Tyxhari.

Hyri në sallë Qamil beu dhe tha se kishin ardhur dy të dërguar nga Hysni pasha. Mareshali i tha të vazhdonte bisedën me ta vetë Hafizi dhe t'i përcillte. Vetë shkoi te të dërguarit.

Po Hafizi nuk i mbajti asnjë minutë. Ata u ngritën dhe ai i pyeti në paradhomë:

— Nëse kris, me kë do të jeni ju?

— Po krisi, po krisi... pasha pejamberët me radhë, pasha... unë veç me mareshalin! — tha Murhani.

— Edhe unë! Ehe unë, posi... — tha Ali Aga.

Dostan Tyxhari buzëqeshi dhe nuk foli, po Hafizi e kuptoi se edhe ai ishte me të tjerët. Hafizi ia ktheu buzëqeshjen po aq përzemërsisht dhe hodhi sytë mbi njërin nga parmakët e oborrit, ku pa një mbllacë të madhe, të errët gjaku. U murrëtye në fytyrë dhe i tha Qamil beut të futej në njërën nga zyrat se kishte pak punë. Doli mareshali nga një sallon anësor dhe e pyeti:

— Ikën ata?

— Ikën, — tha Hafizi. — Të tre na dhanë fjalën se, po ndodhi gjë, janë me madhërinë tuaj.

— Të shpresojmë... Mos ishe në Këshill përpara orës pesëmbëdhjetë?

— Isha, po herët. U fola dhe ika. Duke përjashtuar Drenin, Hasan Tetovën dhe këtë Murhan Bajraktarin, Këshilli i tëri është i vendosur të qëndrojë. Nën komandën e tij veprojnë të gjitha forcat kryengritëse. Nuk guxon kush të marrë iniciativë për këtej se është nën kërcënimin e dyfishtë: Këshilli e shpall tradhtar, ndërsa forcat kryengritëse mund ta ekzekutojnë në vend. Gjithçka bëhet me dijeninë dhe drejtimin e Këshillit. Asnjë çorodi-

tje nuk pashë atje. Këshilli dhe populli i armatosur kanë vetëm një mendim: «Mareshalit i lutemi të kthehet!»

— Kush e thotë këtë, kush?

— Ata, madhëri. Populli i armatosur, populli kryengritës. Por edhe Itifaku me këto mend është. Unë nuk mund të them se ç'do të bëhet, nuk e kuptoj një gjendje të tillë. Po, me sa ma merr mendja, forcat kryengritëse asgjë nuk bëjnë pa komandë. Ndenja pesëmbëdhjetë minuta mes tyre. Anëtarët e Këshillit nxinin dhe sterronin të mërzitur, tymosnin dhe nuk flitnin fare. Por unë e di, disa prej tyre janë besnikët tuaj, madhëri. Por nuk kanë ç'bëjnë më shumë.

Te dera e solli përsëri kokën Qamil beu. Mareshali e shikoi me përbuzje.

— Madhëri, një grup tjetër për ngushëllime...

— Cilët janë?

— Nuk i njoh, po nga ata më duken...

Mareshali hyri në sallë. Hafizi qëndroi në paradhomë t'i priste.

KAPITULLI I NJEZETEDYTE

Dan Delia me një grup lumjanësh të armatosur ndoqën rrugën e periferisë, ku ishin me radhë njësite vullnetarësh për të shkuar në shtëpinë e Lidhjes.

Në njërën nga njësitë u doli përpara një malësor dhe i tha se Harun Krevenës i ranë këmbët duke e kërkuar. Ai e kishte porositur malësorin që, po të takonte Danin, t'i thoshte që ta priste në Marash, mos të qëndronte më në telegrafhane.

— Kaq shpejt? — tha Dani dhe shikoi shokët e vet.
— Qyteti nuk ka veç vullnetarë, por edhe hafije, — tha dikush mes tyre.

— Ti, lum miku, — i tha Dani malësorit, — a mund të shkosh në Marash dhe ta presësh Harunin e t'i thuash se jam në Këshill?

— Po ne s'lëvizim dot... — tha malësori.

— Epo, mirupafshim! Haruni më pret vetë. Ejani, burra!

Ata shkuan mes lagjes për të dalë te Tabakët, kur u doli përpara Sahit Gega me një grup vullnetarësh.

— Më duket të kanë rënë në erë, bir! — tha ai. — Hafijet po të kërkojnë.

— S'kanë ç'bëjnë. Do të hanë kokën e vet.

Sahiti u kthye dhe u tha malësorëve të ecnin përpara për në Këshill. Dani pa opingat e lëkurta dhe ecjen e lehtë, çorapët me lule në qafa dhe ishte i sigurt që ata ishin brekijas, trimat më të mirë të Sahitit.

— Me cilën dorë qëlllove? — e pyeti Sahiti.

— Me të dyja, pse?

— Dua të ta puth atë dorë, trimi i babës! Mos të kishte ardhur lokja?

— Jo, pse?

— Kot. Thashë mos kishte arritur. Në luginë janë ngritur gratë dhe po na vijnë me furnizime. I presim. Drekë a hëngre?

— Rëndë. Na shtroi mareshali, — qeshi Dani.

— Tani duhet të thyejë qafën. Nuk i shkon më as shtetrrëthimi, as kapardisja. E kemi mbështjellë mirë me leckat e veta. Edhe në kazermat, edhe me artilerinë, edhe me ndërlihdjen. E kemi bërë nuse, por s'po na dëgjon të kthehet.

Nën hijen e një mani anës rrugës një grup malësorësh po rrinin të shkujdesur. Sa i panë, u ngritën dhe shikuan të gjithë kënde. «Këta të bëjnë varrin, po të shkosh kundër tyre dhe jo të të ngrënë këngë, — tha me vete Dani. — Kurse Sahitit i kanë ngritur këngë. Sikur të ishte puna ndryshe, këtë çast këta do të më dorëzonin vetë te mareshali. Natyrisht, sikur unë të isha një Murhan...»

Duke hyrë në oborrin e Lidhjes, ai pa Abdyl Frashërin që po përcillte Abdulla Drenin dhe nja dy të tjerë për diku.

— Dan Luma, njoftoji malësorët, ju lutem. Mos t'u nxjerrin pengesë. Duhet të...shkojnë.

Abdyl foli me zë të lartë që ta dëgjonin të gjithë. Dani u kthye, u thirri nja dy rojave që kishin zënë rru-gën.

— Lirojeni rrugën! — tha. — Është fjala e Abdyli.
Duhet...

Turma e armatosur hapi rrugën. Abdullai priu përpara, por ai e kuptoi se ky Luma po qeshte me të. Abdyl Frashëri me Iljaz Dibrën kishin qëndruar në vend. Si u kthye Dani, e morën dhe e futën në një rën nga odat e katit të parë.

— He, të lumtë pushka, or bir! — tha Iljazi.

— Bëra detyrën, — tha dhe hapi torbën ku kishte çantën e zezë. — Më thanë se mareshali po më kërkon me qiri. Dikush më tha se do të bëjë shtetrrëthimin.

Abdyl hapi çantën dhe mori tekstet e telegrameve.

— Shtetrrëthimin e nënës së vet! — tha Iljazi.

Abdyl Frashëri qeshi.

— Shikoni, shikoni telegramet! — tha i gëzuar. — Përsëri përfortoj, përsëri këshilla. Do të çajë me forcë. Nuk e kuptoj përse e bën këtë në gjendjen e krijuar! Vërtet mos ta kuptojë se është plotësisht i izoluar?

— Ka mbetur si zorra në prush, — tha Iljazi. — Përpëlitet. As mund të kthehet, as mund të vazhdojë.

— Vërtet këto ishin fjalët e tij përpara vrasjes, tani ai do të kërkojë raprezalje. S'është çudi të kërkojë nënshtrimin tonë me anën e shpatës. Duhet të hapim sytë. Punët arritën në atë pikë që nuk mban më. Në bëftë ndonjë aventurë me trupat që ka në qytet...

— Do të hajë kokën e vet, — tha Dan Delia. — Po të më lejoni, do t'i shkoj brenda në prefekturë.

— Jo, — tha Abdyl. — Kjo nuk duhet. Po, në ia nistë lojës, duhet asgjësuar. Rrugë tjetër nuk kemi, — ai përplasi lehtë grushtin mbi gjurin e tij. Në grusht mbante njërin nga telegramet të bërë shuk.

— Duhet të njoftojmë Këshillin për telegramet, — tha Iljazi.

— Kjo do të zbulojë dorën e Kryesisë mbi atë që ndodhi... — tha Abdyl.

— Prit, më duket se mungojnë hafijet. Kryeziu ka ikur, Dreni po, Murhani po ashtu. Kë kemi të dyshimtë?

— Jo, jo, vëlla, — tha Abdyl. — Nuk i dihet se si...

Më mirë presim. Ai shpalosi telegramin e bërë shuk dhe e futi në xhep.

Dan Delia i shikonte me vëmendje. Ai i donte këta njerëz dhe ishte gati të sakrifikohej për ta. Ishin të thjeshtë, të mirë dhe besnikë, jo si të tjerët. «Jo, jo, — thoshte me vete. — Këta nuk janë si Murhani dhe ai Dreni. Janë ndryshe. U qan zemra për Shqipërinë dhe as që pyesin për tituj e grada, le më për pasurinë.»

Ai kishte dëgjuar se Abdyl po e shkrinte pasurinë e vet në dobi të Lidhjes. Kjo bisdohej nga të gjithë vullnetarët. Vetë Harun Krevena i tha ca ditë më parë: «Këta qenat tanë, në Lumë marrin flori hem nga turku hem nga sërbi, kurse Abdyl Toska ia jep arkës së Këshillit edhe ato që ka. Është yni Abdyl Toska, bir!» Prandaj Dan Delia ishte gati të jepte kokën për ta, po ta sillte rasti.

— Tani çfarë të bëj? — i pyeti Dani.

— Ti, bir, mos lëviz, — i tha Iljazi. — Ja, këtë të bësh. Ujërat po rrjedhin për arën tonë. Sot ndahet shapi nga sheqeri.

— Mos lëviz, vëlla, — i tha Abdyl. — Në këto orë vërtet mund të ndodhë gjithçka. Tërbimi i tij mund të shpërthejë sonte, prandaj rri këtu dhe sytë katër. Me lumjanët e këtij kush do të merret?

— Kemi Sahit Gegën këtu, tha Iljazi.

— Jo, me ta do të merrem vetë, — tha Dani. — Baba Sahit mua më pret. Tani s'ka ç'më bën mareshali. Do të shkoj te njësi im. Unë e di se si duhet të veprojnë ata, në rast se do të vihet në lëvizje ushtria dhe artileria, megjithëse ne i kemi marrë masat.

— Si janë forcat përpara kazermave? — pyeti Abdyl.

— Forcat tona kanë zënë çdo shtëpi përballë sheshit të repartit. Ato nuk do t'i lëvizin, pavarësisht se në repart kemi futur tanët. Edhe për pikat e artilerisë kemi nënrepartet tona sulmuese. Po ndodhi gjë, ata do t'i marrin ato vetëm me sulm.

— Epo, nëse nuk mundesh të qëndrosh, shko. Shko te të tutë. Hidhe hapin me mend dhe ruaje veten, — tha Iljazi. — Burrat i duhen Shqipërisë për sot dhe për nesër.

Te dera u duk Sahit Gega.

— Mbaruat punë me djalin? — tha ai.

— Sahit, — iu drejtua Iljazi, — po ta japim. Vetëm një porosi e ke nga ne: ruajeni djalin! Mareshali po e kërkon me qiri dhe hafijet nuk mungojnë. Ka hafije që spiunojnë pa pare.

Dan Delia u ngrit dhe u largua tok me Sahitin.

*
*   *

Sulejman Vokshi po vizitonte një nga një vendqëndrimet e nënreparteve të periferisë. Me vete kishte një grup malësorësh dhe një djalë katërmbëdhjetë-pesëmbëdhjetë vjeç. Djali i vogël i shërbente si korrier brenda qytetit. Ai kishte një kalë gurëçil dhe, sapo i ngarkonte detyrën Sulejmani, fluturonte si era qosh më qosh të Prizrenit. I gatshëm dhe i heshtur, sypishë dhe trim, ky fëmijë e ndiqte pas plakun Sulejman si atin e vet. Me të Sulejmani kaloi nga njësia në njësi. Tërhiqte prijësit mënjane, u thoshte të rrinin gati se puna kishte ardhur në fije e në pikë. Disa njësi i afroi rreth Kalasë dhe dy pikave të tjera ku kishte gryka artilerie. U tha përsëri se, në rast se do t'i drejtoheshin grykat qytetit, ato nënreparte duhet t'i merrnin me sulm, me çdo kusht.

Kur dëgjoji krismat e orës pesëmbëdhjetë, ai ishte në një si korije pranë zabelit të Zojzit. Po nuk i diktuan mirë nga erdhën. Brigjet e Bisticës dhe shkëmbi që varej nga Kalaja oshëtinë dhe u kuptua që ato ishin batare të menjëhershme. Pritën mos vazhdonin, por ato heshtën. Kur ranë në lagjen e Katolikëve, u takuan me një njësi. Vullnetarët e rrethuan menjëherë. Ata pritnin urdhrin për ndonjë veprim.

— Mos lëvizni! Asnjë lëvizje pa urdhër! — u tha.
— Po ato që dëgjuam ç'ishin? — tha dikush mes tyre.

— Me urdhër, vëllezër, me urdhër.

— Pse, ato me urdhër qenë? — pyeti njëri nga vullnetarët. Sulejmani e shikoi me vëmendje.

— Kush pyeti aty? — u interesua.

— Unë, burrë, — tha malësori.

Ky nuk është provokator, mendoj Sulejmani duke shikuar natyrën idhnake të vullnetarit të armatosur.

— Me urdhër, — tha. — U mor vesh që me urdhër.

— Deri kur kështu, më? — tha një vullnetar tjetër.

— Kush i shtie helm gjellës atje?! — thirri prijësi i tyre.

— Asnjë rrëmujë, asnjë veprim pa komandë, — tha Sulejmani. — Rrini gati. Tani është punë orësh. Detyrën tuaj e dini.

— Ani, veç mos na harroni në këtë lagje, se jemi përzjerë turq e kaurë, — qeshi njëri mes tyre.

— Vetëm shqiptarë! — tha tjetri pranë tij.

Ai vazhdoi të kontrollonte gjithë nënrepartet dhe vetëm pas një ore po ecte ngadalë për në Këshill. Era e lehtë e bregut të Bisticës i vinte e dashur dhe flladitëse mes gjithë atij tensioni pritjeje për atë që do të ndodhte dhe lodhjes së madhe.

— Bace... — çuni deshi t'i thoshte diçka.

— Hë, bir, — Sulejmani e mbajti kalin.

— Asgjë, — tha çuni. — Dëgjova që flitej mes vullnetarëve se mareshali ka nisur patrulla të reja për linjat.

— Kot e ka, bir, — ia priti Sulejmani. — Krejt kot...
Po, si thua, sikur të hanim diçka? Më ka marrë uria.

Po çuni i zgjuar e kuptoi se baca e thoshte për të.

— Pastaj kur të dalim nga Këshilli...

Plaku qeshi.

— Eja, eja të futemi këtu... — ata lanë kuajt në rrugicë.

*

* *

Dan Delia doli nga shtëpia e Lidhjes tok me Sahit Gegën dhe një grup malësorësh.

— Të prita boll, — i tha Sahiti.

— Ku e ke kalin tënd? — e pyeti Dani.

— E lashë te Blirët. Një kalë si ai në këso rasash veg të qit telashe.

Sapo dolën në kryqëzim, u takuan me nja pesë-gjasthtë djem të rinj të armatosur e të bukur si drita. Ata ecën ngadalë dhe Sahiti i shikoi me dashuri. I njihte dhe i përshëndeti.

— A është gjynah të vritet kjo farë djali sot, sepse ai qeni turk nuk dëgjon t'ia mbathë nga sytë këmbët? — tha Sahiti.

Dani nuk foli. Tjetri vazhdoi:

— S'ke frikë?

— Nganjëherë mendoj vërtet për të, — i tha Dani dhe qëndroi. — A ka njeri që të mos e ketë ndjenjën e frikës?

— Ashtu them edhe unë, bir. Duhet të jesh budalla që të mos e kesh fare atë. Po, kur ndeshesh me një grek që ka tradhtuar Greqinë, me një palo Maxhar Pashë, që nuk e di ku e ka nënën e vet, njeriut i punon syri e gishti ashtu si ty, mor bir, dhe nuk pyet në ka kund frikë.

— Përse më lëvdon, babush? — qeshi Dani. — Unë s'jam Sahit Gega që i këndojnë këngë. Unë s'jam as gishti i tij. Duhet të përmbys njëqind topa, që populli të më hedhë vetëm sytë, kurse ty... «Ani Sahit Gega, hypur në kalin gjok, ani bën yrysh e në top, more!»

Te blirët përsëri pritnin njësitë siç i kishin lënë. Ato i kishte vizituar Sulejman Vokshi dhe u kishte thënë të mbanin përsëri porositë e para. Nëse do të lëviznin, ata do të sulmonin vetëm drejt Kalasë. Sa i panë Sahitin dhe Dan Delinë, ata u ngritën.

— S'keni punë me mua, — tha plaku Sahit. — Fjalën e ka Dani.

— Burra, ora jonë po bie. As liria as skllavëria nuk na vijnë nga qielli. Duket sikur fajin na e kanë vetëm Fuqitë e Mëdha që janë larg. Duket sikur vetëm ato e bënë të zezen e tokës sonë. Nuk shikojmë se të keqen e kemi edhe këtu mes nesh: mareshalin dhe langojtë tanë që i shkojnë pas. Është vetë Perandoria Osmane me disa nga pashallarët e bajraktarët tanë. Këto çallma të mallkuara na i shitën vëllezërit tanë siç shiten keçërit në pazarin e Prizrenit. Merreni vesh: Dreni, Kryeziu, Murhani, Bylyku, Ali Aga kanë shkuar dhe i kanë krehur bishtin mareshalit. Nuk dimë ende se deri ku kanë shkuar me të. Kemi urdhër nga kryesia e Këshillit që mes nesh në asnjë mënyrë mos të përdoret pushka. Po zullumet e tyre po shtohen nga ora në orë. E këto do të jenë orët e fundit të këtij mareshali. Syrin në shënjestër, vëllezër! Selamin e parë ia dhamë mareshalit. Të dytin, po s'pati mend, do t'ia japim atij vetë. Ai ka nisur të lëvizë në kazerma dhe në grupet e artilerisë. Po ju mos u shqetësoni. Po ndodhi gjë, detyrën që na ka ngarkuar Vokshi, do ta kryejmë. Ja ku e kemi mjeshtrin tonë për të pushtuar grykat e topave! — ai afroi pranë plakun Sahit Gega.

— Ç'mjeshtër jam unë? — tha Sahiti. — Unë s'di tjetër veç të prish ato që ndreq sulltani.

— Po lëvizi me grykat që ka në Kala, ne do të hidhemi! Edhe sikur të shuhemi ne, asnjë predhë nuk duhet të bjerë në qytet... Megjithëse mendja na e merr që nuk do të guxojnë. Po guxoi, këmbë nizami mos lini gjallë! Të parët nuk do ta nisim! Po ia nisën ata, mace dhe qen mos lini mes tyre!

Të gjithë e dëgjonin me një qetësi e mpirje. Zhurma shurdhuese e gjinkallave mbi degët e pemëve sikur u rrit tok me zagushinë e ditës.

— Kam leje? — në këmbë u ngrit Harun Krevena. Pa qeleshe, pa kaporanë, në done të bardha, ai dukej në gjithçka i bardhë, si njeri prej bore. — Unë këtu s'kam punë, — tha. As me ju në sulm nuk vij dot. Epo, pelat e mareshalit le t'i ruajë tjetërkush. Unë po shkoj prapë në kazerma.

KAPITULLI I NJËZETETRETË

Çdo vdekje ka gaz e vaj. Vetëm kur njeriu ndodhet ballë për ballë vdekjes, e pranon atë. Kur kujton gjithë marrëzitë e përditshme, ia kris gazit.

Tellalli i qytetit u kujtua vonë për detyrën e tij. Ai ndjeu bateritë nëpër gjumë, atje nën hijen e një shelgu lotues në bregun e majtë të Bistricës. Përgjithësisht të shtënat i kishte inat. Kurrë s'donte të dëgjonte të shtëna. U ngrit me rrëmbim, fërkoj sytë dhe vuri duart në gjoks. U siguria se nuk kishin qëlluar mbi të dhe tha: «Zot të qofsha falë! Qoftë dora jote e shenjtë që qëllon ku duhet e jo mbi mua fakirfukaranë».

U ngrit dhe u ngjit lart në sheshin e vogël për të marrë vesh ç'bëhej. Po ndërroi mendje shpejt. Më mirë ishte të shkonte njëherë në shtëpi. Ia mbathi në lagjen e Kallaj-xhive, ku kishte kolibën e vet. Pa një trumbë fëmijësh dhe e ngadalësoi hapin. Mes tyre kishte miq, po kishte edhe nga ata sherrmëdhenjtë. Kishte nga ata që e donin

dhe e shoqëronin kur ai varte trumbetën në qafë dhe thërriste me piskamë, sa dëgjohej nga bregu në breg. Bile jo vetëm i shkonin pas fëmijët, por edhe i tregonin herë-herë edhe ato porosi të mallkuara që ai i harronte gjithnjë. Po mes fëmijëve kishte edhe nga ata që e tallnin dhe ai e ndiente veten keq. Ata i ngatërronin porosinë dhe ai, në vend të njërës, thoshte diçka tjetër. Ai e dinte. Këta ishin nga ata që kishin pasur ngatërresa sipas rastit me xhandarët dhe i kishin thirrur në prefekturë. Prandaj e ngatërronin. Po kjo gjë tek fëmijët zgjonte një gaz që atij i pëlqente, prandaj nuk zemërohej me ta. Nganjëherë thërriste edhe për qejf të tyre.

Po tani ai nuk kishte asnjë porosi dhe ata i dolën përpara. Prandaj ai e pa të udhës që të ngadalësonte hapin. Ndoshta edhe mund të dinin gjë mbi bataretë. Fëmijët e rrethuan. Xhelë, ku je, mor Xhelë? Xhelë, na kallëzo çfarë ndodhi. Ku krisi, Xhelë? Pushoni aty, Xhela nuk di gjë. Shko, Xhelë, në prefekturë dhe merr lajme, se pastaj do t'ia mësyjnë muezinët e s'të lënë radhë. Luajti puna, Xhelë! Xhelë, më duket mareshali hëngri pilafin saçmalli! Mos e ke parë Qamil beun? Më thanë kishte ngordhur Qamil beu. . .

Xhela u bë tym. Asgjë nuk po merrte vesh. «A u vranë shumë?» — i pyeti. Fëmijët ngritën supet. Vërtet të ishte vrarë kush?

Xhela ishte gazetë, Xhela ishte radio, Xhela ishte gojë, propagandë, agjitacion i prefekturës, sikur mos ta përpunonin fëmijët me lodrën e tyre dhe ato lajme të prefektit të ktheheshin pastaj në një gaz, që ai e donte dhe e çmonte aq shumë. I donte fëmijët Xhela, se zemrën e kishte të mirë. Kur qeshnin sytë e tyre, atij i mbushej zemra plot.

Sapo arriti në shtëpi, mori vesh se e kishin thirrur në prefekturë. Xhela mori trumbetën dhe e mbajti vrapin në prefekturë. Atje e lanë të priste nën hijen e selvisë. E lanë aq shumë në pritje, sa e shau atë personin e rëndësishëm që ishte vrarë t'i shkonte shpirti në xhehenem. Nuk u kujtua kush për të, se vërtet ia mësynë për ngu-

shëllime shehlerë e kërklerë, hoxhallarë e muezinë, që ai nuk i duronte as t'i shihte me sy. Po nuk i pritnin të gjithë atje lart te salla. Shumicën i futnin në oda, ose në një korridor.

«Qenat, — shfrynte me vete Xhela, — gjetën rastin dhe vrap! të pijnë kafe qyl! Shyqyr që ndodhi kjo hata, që t'i bien qylit! Qenat! Lëre pastaj ca malokë mustaqellinj. Ca të shëndoshë e truclidhur si derra të egër, ca të dobët si skile, ca edhe ashtu edhe kështu». Xhela i ndiqte nga caku i vet nën selvi. Aty afër tij kalonin herë-herë nëpunës. Ata bisedonin sikur Xhela mos të ishte njeri, po gur. Pikën e drojes nuk e kishin prej tij. Prej tyre mori vesh se ata mustaqellinj të ishin bajraktarët e Lumës, dikush tha se ishin të dërguarit e Prengë Bibë Dodës, dikush tha se ishin nga Kryezetë. Dreqi e merrte vesh. Xhela i shikonte nga larg dhe ndiente neveri. As që i duronte dot ato mustaqet e tyre. Kënaqej që gjithë këta turiderra nuk begeniste t'i takonte mareshali. Një pjesë i priste vetë Qamil beu, një sërë një nga zëvendësit e tij, kurse ata të odave të poshtme veç nja dy nëpunës. Mare-shali i madh ishte në sallën e bukur. Bash atje, ku Xhela kishte hyrë a s'kishte hyrë dy-tri herë. Atje s'ndihej as miza. Hynin e dilnin në të shefa, ushtarakë plot dekoracione, xhandarë të mëdhenj. Si e gjykonte Xhela, ai i madhi i sulltanit të fuqishëm, zot e perandor; që kishte bërë hatanë nga lind e perëndon duke vrarë e prerë dynjanë, tani kishte hallet e veta se i kishin vrarë oficerët, sidomos njërin, që e paska dashur fort.

Jo, jo. Mareshali i madh nuk kishte kohë të fshihte as duart me këta gomarët e Qyl Mëhallës. (Xhela kishte idenë se tërë gomarët e Prizrenit i lidhnin aty në Qyl Mëhallë ditën e tregut).

«Pa le, pa le, — thoshte me vete. — Pa shikoji, pash rizanë e zotit, shikoji turinjtë e tyre tani që e pinë kafën. Janë mërziur turiderrat se nuk takuan dot atë të madhin, jo se u cofi ai jarani. A kujtoni se nuk jua di hilen Xhela? Hajt! Hajt!»

Ai po shkrihej nga gazi që ndiente kur i pa të dilnin grupe-grupe ca nga odat e poshtme, ca nga korridori. Er-

dhi një kura e re. Cilët janë këta qypa tërë barqe? Hajde, bark, o bir!

Iu afruan një dy nëpunës. E porositën si të fliste e të njoftonte qytetin lagje më lagje. Ora gjashtë allaturka bëhet varrimi i Sokratit, sekretarit të mareshalit. Kush ta gjejë vrasësin, ka dy mijë lira turke! «Hëm, — bëri Xhela me vete. — Po a për kaçqira e shite Sokratin tënd?! Po Xhela s'ta jep kryet as të ma mbulosh varrin me lira, or vrafsh veten me majën e bishtikut. Ama, ç'mareshal koprac!»

— A more vesh? — e pyeti nëpunësi.

— Posi, or ti. Këtë punë ka Xhela.

— Ani shpejt, pra, se kemi halle të tjera.

— Po hakun?

— Mandej!

— Aaa, pa pare nuk hipën hoxha në minare...

Nëpunësi e shikoi me inat. U zu ngushtë. Ai e dinte se, kur ngulte këmbë Xhela, duhej t'i hapje rrugën. Kush merrej vesh me këtë torollak! Të ishte një rast tjetër, nuk do t'i jepte asnjë grosh. Po... sot po kërkohet shpejtësi. Pastaj edhe... mund ta pësonte prej këtij torollaku. Nëpunësi futi dorën në xhepin e jelekut dhe nxori dy monedha.

— Luaje, luaje, — i tha Xhela dhe i ndehu dorën.

— Mos na vono, — tha nëpunësi tjetër. — Shpejt, se ky është grupi i Drenit. Janë dorë e mareshalit.

Tjetri nxori edhe monedhën e tretë.

— Tani po, — tha Xhela. Mori trumbetën dhe doli nga prefektura. Deshi t'ia niste që aty në shesh, po pati frikë mos ngatërrohej dhe e zinin nëpunësit e i merrnin monedhat. Doli në anën tjetër të sheshit. Trumbeta dha sinjalin. Fëmijët mbinë nga të katër anët.

— Milet, dëgjoni këtu! Milet i Prizrenit, dëgjo këtu! Sokrati i mareshalit u vra! Dëgjoni dhe mos thoni se nuk dëgjuat. Sokrati i mareshalit u vra! Varrimi bëhet sonte para akshamit! Sonte para akshamit bëhet varrimi!

Bëri një pushim. Ra trumbeta.

— Kush të gjejë vrasësin, ka dy mijë lira turke! Mareshali i jep dy mijë lira turke atij që gjen vrasësin.

U bë heshtje. Fëmijët nuk po bëzanin. Si dukej, ishin stepur prej lajmit. Xhelës i erdhi keq. U shkeli syrin dhe u tha:

— Si thoni, lirë e ka shitur, a? Pa i tregoni xhajës tani, çfarë doni të them. . .

— Varrimi bëhet sonte pas akshamit, — tha njëri.

— Jo, jo. Jo, se biem në gjynah. Para akshamit, — i tha Xhela.

— Kush do të marrë pjesë në varrim, Xhelë?

— Në varrim të Sokratit të mareshalit do të marrë pjesë! — thirri Xhela. Po mbeti. S'dinte për këtë gjë. A i kishin dhënë porosi? Po atje duhej të merrte pjesë dikush nga ata. . . — Kush? — i pyeti fëmijët.

— Bajraktarët dhe pashallarët! — tha njëri nga fëmijët. Xhela e përsëriti.

— Shehlerë dhe kërklerë!

— Jo kërklerë!

— Edhe kërklerët! — protestoi fëmija.

— Edhe kërklerët! — thirri Xhela.

— Varrimi do të bëhet pranë sallahanës!

— Jo!

— Vrasësi paguhet me dy mijë lira prej mareshalit! Pranë tyre u afrua një grup vullnetarësh të armatosur. Xhela u frikësua dhe e la trumbetën.

— Ç'ka ndodhur? — e pyeti njëri nga malësorët.

— Kanë vrarë Sakatin e mareshalit. . .

— E pastaj?

— Varrimi bëhet sonte para akshamit.

— Kështu? Tjetër!

— Kush e gjen vrasësin, mareshali i jep dy mijë lira. Malësori shikoi shokët e vet.

— Mos të ngjan ndonjëri nga ne si. . . ? — e ngacmoi ai malësori.

— Jo, burrë, — mori zemër Xhela. — Ai që i ka zënë qetë me mareshalin do të ketë dhjetë palë mustaqe.

Malësorët e armatosur shpërthyen në gaz, ndërsa ai

që e pyeti Xhelën vuri buzën në gaz, nxori nga xhepi një monedhë, ia vuri në dorë dhe ia mbylli vetë dorën.

— Shko e pije një kafe prej meje, Xhelë, — i tha.

Xhela i ndoqi me sy një copë herë. «I varfri tek i varfri», — tha me vete. Tundi kokën dhe i erdhi keq që ata djem aq të mirë u larguan shpejt.

— E, mor bij, e shikoni ç'zemër ka i varfri?

Pastaj vazhduan rrugën, ndërsa turma e fëmijëve rritej. Ata kërcenin dhe loznin, i luteshin Xhelës që ai të jepte ndonjë lajm të tyre ashtu si ua merrte mendja. Rruga e tyre do të vazhdonte lagje më lagje dhe, nuk ishte çudi, Sokrat Argiriadisn ta mbulonte dheu, ndërsa Xhela të vazhdonte të thërriste njerëzit për varrimin para akshamit.

Dikur u lodh dhe i pyeti fëmijët:

— Ç'të them?

— Nisja me varrimin, — i tha njëri nga fëmijët. — Po të ndihmojmë edhe ne...

Xhela përsëri i ra trumbetës, thirri, foli dhe fëmijët qeshnin e gëzonin rreth tij. Tani ishte larg atyre qafirëve të prefekturës dhe i pranonte me qejf të gjitha shakatë e fëmijëve. Hiqej sikur nuk i kuptonte fëmijët dhe i fliste ato kërkesa në formë lutjeje të tyre. I mjaftonte, ata po gëzoheshin, qeshnin, lodronin pranë tij. Dhe ai, pikërisht ai Xhela, njeriu më i parëndësishëm në këtë qytet të madh, ishte burimi i atij gëzimi. Le të talleshin përsëri ata qenat atje në prefekturë, Xhela do ta bënte punën e tij, kështu siç donin miqtë e tij, fëmijët.

Xhela, ky njeri hallemadh as që e kishte idenë se lajmi i varimit po atë mbrëmje u përhap anekënd Prizrenit si vetëtimë, shqetësues dhe plot plane, ngjarje, pritje, ankth, tension të jashtëzakonshëm.

Derisa mareshali nuk priste agimin, po do ta bënte ceremoninë në këtë mbrëmje, diçka duhej të ndodhte. Ishte kurdisur diçka në këtë heshtje dhe pritje të përgjithshme. Dita dhe nata që po vinin ishin shkrirë në njëra-tjetrën. Diçka do të dilte. Po Xhela ditën dhe natën nuk mund t'i kuptonte kështu. Ai kishte filozofinë e tij të çifteve.

Të gjitha sendet i shikonte në çifte. Jo më zogjtë dhe bimët, jo më njerëzit dhe perandoritë, por edhe perënditë ai i gjykonte vetëm në çifte. Ai mendonte se edhe perënditë, ashtu si perandoritë, ishin në çifte të mëdha e të vogla, të pasura e të varfra, të ndershme e të poshtra, të urta e të marra, armike dhe mike. Çifte, vetëm çifte.

Përsëri një grup malësorësh të armatosur. Fëmijët njohën mes tyre një burrë të thyer në moshë, të shkur-tër, flokëverdhtë, me dy sy si të fshehur në kafkë.

— Gjysh, ku është Gjergj Elez Alia? — e pyeti një çun i vocërr. Burri vuri buzën në gaz, shikoi diku pas dhe i tha:

— Këtu është. Po ruan qytetin që të mos na e marrë mareshali. Burri u largua në rrugicë, ndërsa fëmi-ja i nguli sytë atje pas nga duhej të vinte Gjergj Elez Alia.

KAPITULLI I NJËZETEKATËRT

Mareshali, si zhvilloi një bisedë bukur të gjatë me Abdulla Drenin, e kuptoi se ndodhej në një udhëkryq ku mund të thyente kokën nga çasti në çast. Rreziku i konfliktit të armatosur ishte shtuar. Kishte ardhur ajo pikë ku ai nuk mund të vinte dorë as ta ndalonte dhe as ta zgjidhte në dobinë e vet. Me armë dhe pa armë, njëra palë ishte e humbur. E humbura ishte ai vetë. Duhej të lëshonte rrugë në një farë mënyre.

Bisedën ua ndërpreu një oficer i dërguar nga Hysni pasha. Ai tha se njëra nga linjat u lidh. Ata kishin kërkuar forcat për Prizrenin dhe një batalion për rrugën e Gjakovës. Mareshali e dëgjoi tërë mosbesim dhe habi, megjithëkëtë hartoi ca tekste të reja. Ai njoftonte se atë natë, pavarësisht nga qëndrimi i Lidhjes, do të nisej. Nuk mund të lejonte më rritjen e tensionit në qytet.

Po në të vërtetë ai priste efektin e gjëmimit të topave, të cilin nuk mund ta ndalonte më, edhe sikur të

donte. Asqeria do të dilte në rrugë pas pak dhe... Oficeri u largua. Mareshalit nuk i besohej që vërtet të kishte rënë linja në duart e tij dhe oficerët e tij të kishin komunikuar për përforcimet. E ku ta dinte ai se telegrafa e qytetit komunikonte me teknikën e saj nëpër pikat ku linjat ishin përtokë dhe kontrolloheshin nga forcat vullnetare. Kjo ishte një lodër e hollë, që ai nuk e kishte parashikuar dhe as që e priste.

— Sido që të bëhet, — i tha Abdullahi, — në Gjakovë je në besën e Drenëve. Bukëshkalë s'jam. Jam shqiptar e bir shqiptari. Luftuam tok në një llogore. Prapë do të luftoj me ju. Po qe nevoja, do të vdes me ju!

Mareshali ia njihte mirë natyrën trime Abdullait, karakterin kokëfortë, kryelartë e të papërkulur, për ta çuar në vend fjalën e vet edhe atëherë kur qindra argumente logjike e rrëzonin. E pikërisht kësaj ia kishte frikën. Mos i prishte punë në këto çaste të vështira?

Ai nxori orën. Ajo po shkonte plot tetëmbëdhjetë. «Të shikojmë ç'do të ndodhë — tha me vete. — Do të dridhet tërë qyteti prej gjëmimit të të gjitha grykave, ndërsa asqeria do të bëjë atë lodër të shkalluar... Pa të shohim.»

Abdullahi po fliste diçka mbi përkrahësit e vet në Gjakovë.

U dëgjua një e shtënë arme. Mareshali u ngrit dhe u afrua te dritarja. Andej dukej mirë sheshi i kazermave. Ora kishte rënë tetëmbëdhjetë. Atje tek ai shesh po bëhej një mishmash i madh. Dikush kishte rënë në mes të sheshit. Siç po dukej, pushka kishte qëlluar mbi të. Një masë e madhe asqerësh kishte drejtuar armët në formacion lufte kundër palës tjetër. Mes tyre një grup oficerësh. «Komanda? Komanda do të vendosë rregullin? Mos ndonjë komandant kokëkrisur ka vrarë ndonjë ushtar? Edhe kjo na mungonte tani,» — tha me vete.

— Abdulla. a merr vesh, ç'po ndodh atje?

— Atje janë dhënë urdhra pa kokë. Nizamët tanë bëjnë kështu vetëm kur preken interesat e tyre, kur fyhen ose bëhet ndonjë skandal.

— Do të thuash se kjo është revoltë e nizamëve shqiptarë?

— Po, madhëri. Vetëm tanët mund ta bëjnë këtë.

— Të shkojmë atje, si thua?

Abdullahi e shikoi i çuditur.

— Jo, madhëri, — i tha. — Shqiptari nuk pyet në ka zot mbi kokë, kur i hipin dreqrit...Më mirë t'i lëmë të qetësohen vetë.

— Po ne atje kemi repartin turk dhe atë maqedonas?

— Jo, jo, madhëri. Nuk ka repart që vendos gjendjen atje. E shikoni ç'po ndodh në shtëpitë e para këtej she-shit para kazerlave? Nënrepartet e vullnetarëve po zënë vijë zjarri. Ata mund të shkrijnë dy garnizone dhe të mos lënë të kalojë kush.

— Si është e mundur? — tha mareshali. — Si është e mundur? Ai ishte zbehur, zbardhur. Kishte kafshuar buzën e poshtme deri në dhimbje. Mjekra e zezë e qethur bukur lëvizte dhe dridhej lehtë.

— Po tani duhej të gjëmonin topat për varrimin e Sokratit të ndjerë, — tha. Lëvizi me vrull dhe shkoi në dritaren tjetër nga dukej Kalaja hijerëndë me grupin kryesor të artilerisë. Ai pa disa nizamë nëpër bedena. Ata lëviznin qetësisht, si të papunë. Një grup i vogël qëndronte pranë një bedeni dhe shikonte tutje nga varrezat. Grupe të tjera nuk po i zinte syri. Ata po heshtnin. «Ka ndodhur diçka», — tha me vete.

Nga sheshi i qytetit dëgjohej trumbeta, pastaj zëri piskamë i tellalit, ndërsa Sokrat Argiriadisi kishte hyrë në varrin e heshtur. U dëgjua një thirrme. E kishte dëgjuar edhe mjaft vite më parë. Si kushtrim. Dikush po thërriste nga shpati shkëmbor i Kalasë ose, kushedi, ndoshta nga bedenat.

— E he-heeej!

— E he-heeej!

— E he-hej, more shokë! — u përgjigj dikush në lindje të qytetit, pastaj nga perëndimi, nga jugu, nga veriu, nga tjetra, tjetra këtu afër. Ç'thoshin? Një zë iu duk

sikur doli edhe andej nga kazeremat. Po, po. Andej, andej! Qyteti heshtte nën dridhmën e ajrit të thirrjes kushtruese të shqiptarëve.

— Po kësaj ç'i thonë?

— Është kushtrimi, madhëri. Nuk dihet mirë se përse e dhanë, por, me sa ma merr mendja, ata janë zotër të gjendjes.

— Ashtu? Domethënë deri këtu... Domethënë ka mbetur të nisemi për Gjakovë, deri ku të mundemi... Të nisemi një minutë e më parë.

— Kur të urdhëroni, madhëri.

— Që sonte, që tani.

Ai pa përsëri orën dhe mendja i shkoi te Sokrati. Si ia kanë hedhur dheun sipër, mendoi me dhembje.

— Që sonte, — tha dhe psherëtiu. — Do të dërgoj të më thërrasin Numanin e Hysniun dhe do të nisemi. Je gati?

— Gati jam, madhëri. Për pak, sa të marr ca plaçka që kam këtu, — tha për rojat e tij. — Je në besën time gjatë rrugës dhe në Gjakovë. Askush nuk të prek dot me dorë, sa të jesh në besën time. Në Gjakovë jam zot vetë. Atje do të ndryshojë puna, të jeni i sigurt.

— Ku e ka burimin gjithë ky zemërim?

— Perandoria nuk zgjidhi punën e kufijve, shkëlqesi. Perandoria nuk njohu kufijtë e tyre, prandaj u zemëruan kështu... Ai ende nuk e kuptonte se këtë borxh nuk ua kishte vetëm Perandoria së cilës i shërbente, por edhe gjithë Fuqitë e Mëdha. Zemërimi i shqiptarëve po shpërthente si llavë e papërmbajtur. E kishte zgjuar vetë koha. Ai shpirt disi i tulatur nga luftërat ishte zgjuar, ndezur e zemëruar dhe kishte gjetur çastin e po shpërthente.

Mareshali e njihte mirë atë shpirt. E ndiente të pranishëm përsëri. Të nesërmen e parashikonte të vrërët, të mbyllur, pa horizont. Të nisemi sa më parë, mendoi.

Por ai u vonua. Nuk u nis dot shpejt. As Hysniu dhe as Numani nuk u kthyen dot shpejt. As që i dërguan dot lajm se ç'kishte ndodhur me ta. Ata nuk kishin komunikuar as me njëri-tjetrin. Secili prej tyre, mbytur nga

ndjenja e turpit, e dështimit, e pasigurisë, as që merrete kurajë të komunikonte me të.

Mbi Prizren kishte rënë nata e thellë. Vetëm gjatë periferisë ndriçonin zjarre. Flakët e tyre dukeshin si një gjerdan i kuq, i çuditshëm. Prej tyre vinin ato melodi këngësh të çuditshme. Ata ishin zgjuar dhe këndonin, këndonin, këndonin.

Dorothea Stringel sinjalin e parë për vrasjen dhe vrasësin ia dha mareshalit. Pastaj, aty nga ora pesëmbëdhjetë e tridhjetë u largua përfundimisht nga Marashi dhe shkoi në postë. Dorëzoi telegramet e veta. Një për Janinë, një tjetër për Romë me porosi që t'i përcillej në Paris. Pastaj e pa me vend që të bënte ca vizita. Natyrisht, jo te mareshali, se tani puna ishte me rrezik dhe kushedi ç'mund të ndodhte. Por i zuri me radhë të gjitha konsullatat që ishin në qytet. Ajo ishte e para që po e hetonte gjendjen e vërtetë në Prizren. Do të tallej me marifet ca me këta konsujt.

Por ata, nga ana e tyre, nuk i zgjatën bisedat me Dorothenë, që ia kishte ngenë të kërkonte humor. Dhanë telegramet e rastit për kryeqytetet e tyre evropiane. Telegramet adresoheshin në Stamboll, Petërburg, Vjenë, Romë, Paris. Secili njoftonte për hesap të vet.

Asnjëri prej tyre nuk e dinte ç'kishte ndodhur me postën, e as sa e gjatë ishte rruga e telegrameve.

Aty nga ora njëzet Besim Përsheva dhe Hamdiu hyjnë në shtëpinë e Lidhjes. Kërkuan Abdyl Frashërin. Pas pak ai erdhi tok me Ymer Prizrenin dhe Iljaz Dibrën, në një rënë nga odat e katit të parë Besimi u dha telegramet. Abdyl nisi t'i lexonte me rrëmbim.

... atentatori Dan Zagora është dorë e Këshillit...

... nga një i quajtur Dan Zagora, po vetë ai është pri-jës kryengritësish dhe nuk është çudi të jetë dora e vetë Lidhjes Shqiptare...

... këtu kemi të bëjmë me një vendim për ekzekutim se sa me iniciativë të rebelit Dan Zagora që...

... Sokrat Argiriadis in që ishte sekretar personal i mareshalit dhe si i tillë ishte burimi i informacionit. Goditja vdekje-prurëse që iu dha prej lumjanit Dan Zagora është dorë e tjetërkujt...

... kështu që pas atentatit, rebeli është parë pranë Sulejman Vokshit, komandantit të forcave kryengritëse të Lidhjes, llogjika ta thotë se Lidhja duhet të...

— Vëllezër! — tha Abdyl Frashëri, ndërsa dora i dridhej prej emocionit të fortë. — E shikoni? Tërë kryeqytetet e Evropës po e dëgjojnë pushkën tonë, pushkën tonë të parë! Dan Delia hyri në kanceleritë evropiane... Po përse na e thërrasin Dan Zagora, djalli ta marrë?! — ai qeshi me tërë shpirtin.

— Kështu e përbuz ai Murhan Bajraktari me ca nga ata plehurat e Lumës, — tha Iljaz Dibra.

— Këto tekste duhet të nisen pa tjetër, kështu siç janë, sapo të kemi mundësi që të rivendosim rrjetin e ndërlydhjes... — tha Abdyl Frashëri. — Kopjet e tyre na i sillni përsëri se na duhen.

Besim Përsheva dhe Hamdiu morën telegramet dhe dolën.

KAPITULLI I NJËZETEPËSTË

Lugina e Lumës priste me ankth se ç'do të ndodhte në Prizren. Gati çdo orë vinte ndonjë kalimtar dhe për çdo orë vinte një lajm i ri nga Prizreni.

Ajo që e rriti edhe më shumë këtë ishte kalimi i dy nënrepartëve nga Dardha e nga Reçi. Ata kaluan mes për mes luginës me shpejtësi dhe sikur e tundën, e lëvizën me furinë e vet tërë luginën. As që e kthenin kokën fare, kur ndokush i pyeste. Dikush tha se në Prizren o kishte krisur, o do të kriste.

Në darkë erdhi gati në muzg një njeri nga Prizreni. Ai kaloi te burimi dhe kërkoi ujë. Gratë që ishin atje me bucelat në krahë e pyetën.

— Sot pasdreke arriti mareshali më i madh i sulltanit. Lidhja ka vendosur të mos e lërë të dalë nga qyteti. Kurse ai do të shkojë e t'i dorëzojë Plavën e Gucinë Nikollës.

Bucelat u mbushën dhe nuk u mbushën. Nuset dhe

vajzat dhanë të parat alarmin, po pushkët ende nuk po dëgjoheshin. Ai burri kaloi mes fshatit dhe u bëri zë atyre të Deliajve. U tregoi se duhej të jepej kushtrimi dhe duhej të niseshin për Prizren të nesërmen.

Kur dy nga nuset erdhën nga burimi dhe shkarkuan bucelat e nisën vajin në oborr, katër djemtë e Rudanës që kishin ardhur atë pasdreke aty dhe vetë Rudana dolën në çardak. Ajo i shikoi nuset dhe nuk u foli asnjë fjalë. U kthye qetësisht në odë dhe mori njërën nga armët. Doli dhe e shprazi tri herë. Nuset pushuan në çast.

— Të shprazen edhe një herë, — u tha djemve. Njëri nga ata e shprazi përsëri. Ajo mbajti vesh. Pas pak u përgjigj pushka e parë. E dyta në Cinamikë, e treta në Gostilë, e katërta në Surroj, e pesta, e gjashtë. Krismat ishin nga tri, nga tri, nga tri, duke pritur njëra-tjetrën. U dha përsëri kushtrimi. Tashmë dihej, gratë do të niseshin të nesërmen. S'kishin ç'pritnin më.

Të katër djemtë hynë në odë pas Rudanës dhe morën secili armën e po e fshinte. Ajo i shikoi me kujdes, po nuk u foli asnjë fjalë. Do vinin edhe këta të katër. Le të vinin. As që i pyeti për thekrën që po zverdhej në arë, për berret, as për misrin që kërkonte vadën, as për kositjen e barit për rezervën dimërore dhe as për hallët e tjera. Jo! Tani, ajo e kuptonte, në radhë të parë ishte Prizreni. Të gjitha të tjerat o bëheshin edhe më vonë, o bëhej edhe pa to. E, në fund të fundit, ishin nuset, nipat, mbesat. Jeta do të vazhdonte e të gjitha punët do të kryheshin. Tani nderi e kërkonte të shkonin atje të katër, te katër të tjerët. Ajo nuk kishte ç't'u thoshte. Ishte shkruar fati i saj me kohë. Le të shkonin.

«Do të shkoj me ta, — tha me vete. — Katër i kam atje. Edhe këta le të vijnë. Unë do të jem me ta. Secilin vetë e kam lindur, s'e kam gjetur në ferrë. Të gjithë atje ku i thërret nderi, për inat të Murhanëve!»

Ajo shkoi në qilar dhe nxori andej dy rrathë me dja-thë e i la mënjanë. Kishte edhe ca mish gjysmë të zjerë që e mbante të freskët. E mori dhe e mbështolli mirë edhe

atë. U kujtua se duhej të zjente vezë. I mori të gjitha ç'kishte dhe i futi në tenxheren e madhe në valë.

Po merakun më të madh e kishte te «melhemrat». Ajo kishte përgatitur me kohë një sasi barërash që shëronin plagët. Çdo pranverë ajo mblidhte lule dhe gjethe barishtesh e përgatiste «melhemra». Ajo i përgatiste melhemrat pavarësisht në do të kishte luftë ose jo, se plagë kishte. Sëmundje kishte, hakmarrje kishte. E kush do ta shëronte njeriun veç nënave si Rudana? Ajo kishte parë shumë lloje plagësh. Tani i parafytyronte ato me gjithë pamjen e tyre të frikshme, të zezë. Ca të mëdha, ca të vogla, ca në muskuj, ca me thyerje kockash, ca e ruanin plumbin brënda ca me dy gojë, ajo i dinte të gjitha llojet e plagëve prej plumbi. Të gjitha. Duke prekur melhemrat e saj, ajo i parafytyronte plagët dhe i dridhej dora lehtë-lehtë. I vendosi në një valixhe të vogël veç ato që ndalonin rrjedhën e gjakut, ato që mbyllnin plagën, ato që e shpërthenin kur duhej t'i dilte e keqja, ato «për ëmbëlsimin e plagës».

Tani në Prizren mund të kryste pushka. Melhemrat e kishin vendin atje. Sa nevojë mund të kishte atje për to? Po prapë mirë. Ishte fundi i gushtit. Mjaft lule e gjethe gjindeshin përsëri në natyrë. Mund të përgatiste përsëri, sa të shkonte.

Ndiente një ngazëllim të veçantë që po shkonte edhe ajo. Tetë djemtë edhe ajo! Le të kryste kundër Turqisë! Ende nuk kishte krisur? Ajo kishte llogari të vjetra me Perandorinë, ashtu si me Murhanin. Eh, shyqyr që erdhi kjo ditë!

Zemërata e saj prej nëne përzihej me urrejtjen e veçantë kundër Murhanëve. Shpresonte se, po të kryste pushka në Prizren, mund të goditeshin të dy objektivat menjëherë. Oh, si i digjej zemra kundër natyrës intrigante të Murhan Orhan Burhan Bajraktarit! A mund ta harronte ajo? Jo, jo! Mos qoftë thënë! Ja, ky Murhani vriste e grabiste fukaranë më keq se turku dhe ishte bërë ortak me të e merrte rroga prej tij. Përherë, brez pas brezi i kanë mbushur xhepat me flori. Edhe Murhani këtë ka bërë, ka mbushur xhepin me flori dhe as çante kokën për Shqipëri.

Ndihej krenare që të tetë po i çonte atje ku e lyp-
nderi. Bile po shkante edhe vetë. Ç'do Shqipëria më tepër
prej meje?! mendonte. Ishalla kërcet një minutë e më
parë, se Murhanët dhe bajraktarët e Lumës janë të lidhur
me turkun e sërbin dhe do të hanë kokën e tyre. Do të
shpëtojë lugina nga kjo farë e keqe. Dhe po krisi, o zot!
Si do t'i shikoj unë ata! Të mitë, e di mirë unë se ç'do të
bëjnë. Yjet e nënës! Turqi e mallkuar, të bëfsha varrin
me këto duar, si na dole kështu! Megjithëse Turqia më e
keqe janë vetë Murhanët tanë. Këta na bëjnë të vuajmë,
na marrin jetën nëpër këmbë, na e kanë bërë jetën ka-
tran. Se Turqinë edhe mund ta shporrim, po këta...

Si hëngrën darkë dhe ajo u la porosi secilës prej nu-
seve, nipave e mbesave më të rritura, u ul e pushoi. Në
ag të mëngjesit u ngritën me natë. I bëri zë Lumjanës.
Kullën dhe gjithçka të Harun Krevenës ua la nën kujdes
nuseve të veta.

Katër djemtë u nisën menjëherë përpara. Nusët qa-
nin në krahë të njëra-tjetrës. Ajo me Lumjanën e armato-
sur u kaluan pranë. Po nuk u foli nuseve, nuk i qortoi,
as që kishte përse t'i ngushëllonte. Kur ato e panë ashtu
të fortë e të patundur si një shkëmb, u përmbajtën, i fo-
lën fjalë të mira dhe vunë kokën në gjoksin e saj prej
nëne. Njëra nga nusët i kërkoi ndjesë sepse, në fund të
fundit, dy nga djemtë po niseshin për në luftë duke qe-
në beqarë. Ai më i vogli, gjashtëmbëdhjetë vjeç dhe Da-
ni, që ishte atje. Pastaj ato e kuptonin, Lumjana po shko-
nte dhe e linte kullën me gjithçka në duart e tyre, jo ve-
tëm sepse fatin e saj e kishte në Prizren (ato e dinin që
nëna do ta kërkonte për Danin), po sepse në shtëpinë e
Harun Krevenës Lumjana ishte djalë e vajzë, bir e bijë e
Harun Krevenës.

Karvani i grave u formua i plotë në mëngjes, posa
ra dielli. Pak e nga pak, ashtu si rrëkezat që formojnë pë-
rrenjtë e këta Drinin ujëplotë, ato zbritën nga Topojani,
Brekija, Buzëmadhja, Çaja, Gjegjani, Kalisi, Ujëmishti,
Luseni, Arrëza, Arrëni. E nga nuk erdhën gratë? Ato nuk
e njihnin njëra-tjetrën. Nuk e kishin parë kurrë, po, sa

këmbenin fjalët e para, merreshin vesh. Kë ke atje, moj motër? Burrin. Po ti? Vëllanë. Unë kam djalin. Edhe unë djemtë kam. Sa ke dërguar, sa ke dërguar?! Katër të parët. Katër të tjerët i nisa sot. Dhe ato i lironin rrugën plakës trupmadhe që nxiste kalin të ngarkuar mirë dhe shpejtonte, shpejtonte. Përpara, përpara, përpara!

Postat turke në kyçet e Luginës si Kalaja e Dodës, Vau i Kepit të Kurrjanit, Ura e Vezirit, Ura e Ndërmjeme, Vau i Rexhepit, Kulla e Lumës kishin urdhër që të mos kontrollonin kalimtarët, veç në raste të veçanta. Aq më tepër gratë. Komandat turke e dinin mirë se ç'ndodhte me ta, vetëm e vetëm po të prekej me dorë shamia e një nuseje. Kurse rojat turke e dinin nga përvoja se kjo malësore që ecën e qetë, kokulur, duke punuar shtizat, po i preve rrugën dhe e preke, t'i hedh trutë në erë, qoftë edhe vetëm me sëpatë.

Po ç'ju mbush mendja kësaj poste të Kullës së Lumës që t'i dalë karvanit përpara? Vetë çaushi me tre roja i ka dalë mu në mes të rrugës. Ata po shikojnë ballin e karvanit. Në krye është një grua e egër, nja pesëdhjetë vjeçe, fytyrëgjërë. Pas ka një djalë të armatosur. Çaushi shikoi me vëmendje plakën. Ajo i kishte buzët e tendosura dhe sytë i shkëndijonin. Ja, kjo është nëna e urrejtjes, mendoj ai. Pas saj dhe kalit të ngarkuar po vjen ai djali i ri i armatosur. Ç'djalë i bukur, si një vajzë, sypetrit, me atë trup gjimnasti, i vetmi burrë në ballë të këtij karvani grash. Karvani qëndroi.

— Hapni rrugën! — thirri nëna e urrejtjes. Sa i egër qe zëri i saj! Ushtarët panë si u drodh ajo nga zemërimi. U drodh edhe zëri, nofulla, buza e tendosur, tërë qënia e asaj gruaje të fortë. Vetëm sytë shkëndijonin e digjnin nga urrejtja.

— Të shikojmë një çikë barrët e ngarkesës, — tha ushtari dhe bëri një hap para.

— Mos e prek! — thirri djali i bukur dhe nxori celinën e ia drejtoi mu në gjoks ushtarit. Çaushi shtangu. Ai pa se celinën e kishte drejtuar në gjoksin e ushtarit të tij jo një djalosh, po një vajzë e veshur si burrë. As ai nuk e

kuptoi se çfarë e hutoi më shumë: bukuria e femrës, apo tyta e zezë e celinës, drejtuar në gjoksin e ushtarit të vet. Ai pa i hutuar se gjithë ai grumbull i madh grash la shtizat dhe nga jelekët e bukur nxorën armët. Gratë ishin të armatosura. Njësoj si pak ditë më parë.

— Hapni rrugën! — i tha ai ushtarit.

Nëna e urrejtjes i kaloi fare pranë pa i hedhur as sytë. Pranë i shkante vajza e bukur, që mbante ende celinën në dorë. Karvani i grave lëvizi si një organizmë e gjallë dhe balli i tij kaloi urën.

— Bija e nënës! Eja te Rudana jote, trimja e nënës! — tha e emocionuar Rudana. — Eja të ta puth çarkun e pushkës, Jana e nënës!

— Mos, nënë! S'bën kështu. Jemi edhe në ballë...

— Ani, e pastaj?

Tani rruga zbriste gati pranë Drinit dhe ato shpejtonin e bisedonin të shkujdesura. Kur dolën në fushën e Morinës, Karvani kishte një pamje të lidhur, të madhe, të zhdërvjellët, që lëvizte me shpejtësi gati paralel me shtratin e lumit.

Kur ato u futën në kodrat e para, u takuan me një grup vullnetarësh që kishin zënë rrugën. Atyre u printe një hasjan i gjatë. Tërë njësia ishte prej hasjanësh. Ato bënë përsëri pushim se ishin lodhur nga rruga dhe nga ngarkesat. Pushimi u bë në një lëndinë ndër dy anët e rrugës me bar të zverdhur nga vera dhe pa asnjë hije. Tani kishte kaluar mesdita dhe dielli digjte e përvëlonte.

Ato morën vesh se mareshali që kishte ardhur një natë më parë, kishte kërkuar Këshillin në takim në orën pesëmbëdhjetë, domethënë, ja tani pas mesditës. Morën vesh se te ky mareshal na paskanë shkuar vetëm dy pashallarë dhe Murhan Bajraktari. Puna ishte kequr se mareshali na paska nisur telegrame e dërgata dhe na kërkoka përforcime ushtarake për t'i rënë qytetit, po Lidhja ia ka prishur të gjitha planet. Ia ka prishur të gjitha linjat e telefonave dhe telegrafët e ia ka zënë të gjitha dërgatat. Hasjanët ua trëguan këto gjëra fare të qetë, si gjërat më të zakonshme dhe u thanë mos të mërzhiteshin, se djemve

të tyre nuk do t'u ndodhte asgjë e keqe. Mareshali do të hante kokën e vet.

Ato udhëtuan përsëri. Përsëri u ndeshën me një njësi të re vullnetarësh. Po kjo ishte një njësi vullnetarësh nga Jugu. Të gjithë me fustanella. Ata lëviznin dhe dukeshin sikur vallëzonin me ato fustanella të çuditshme. Pushim. Të rejat nga qyteti. Takimi me mareshalin nuk u bë. Po në atë orë Dan Luma vrau në mes të qytetit sekretarin personal të mareshalit. Puna është telekosur edhe më keq. Mareshali është tërbuar, po nuk ka ç'bën. Ose do të thyejë qafën dhe të kthehet, ose ndonjë Dan tjetër ka punë me të...

Gratë vazhduan rrugën. Përsëri një njësi. Këta ishin dibranë. Nuk u bë fare pushim. Një njësi tjetër. Kosovarë. Një tjetër më pas. Mirditorë. Ato ecnin, po sytë dhe mendjen i kishin në qytet, përpara, përpara. Një njësi e re me vullnetarë të Gashit. Pushim. Të reja nga qyteti. Mareshali do ta varrosë sonte sekretarin e vet, sonte para akshamit. Gjithë Prizreni po shtrëngon armët. Një Dan i duhet edhe atij...

— Or ti, vëlla, a e di se kjo lokja është nëna e Dan Lumës? — Komandanti, një malësor i gjatë, u afrua dhe i foli fjalë dashamirëse, po plaka tha e gëzuar dhe me krenari:

— Këtë punë e kishit bërë secili prej jush, atij i ra rendi...

— T'ju jap ca vullnetarë, që t'ju përcjellin?

— Nuk është nevoja. Ne e dimë rrugën për te bijtë tanë. Ju kryeni detyrën këtu ku ja kanë caktuar.

— Unë do t'i nis se do t'i nis dy veta se kanë punë tjetër...

— Nëse kanë punë, nisi në punë. Për ne mos të kenë merak. Le të çojnë llaf se po shkojmë e të na presin.

— Vështirë është, loke, që t'ju presin. Po u hap fjala se po shkoni ju, do të bëhet lëvizje vend e pa vend, kohë e pa kohë dhe do të ketë nga ata që do të lënë detyrën. E dini ç'të bëni ju? Bini rrugës në të majtë dhe takoni njësinë atje në të hyrë të qytetit. Aty do të ndaheni sipas vendit ku janë bijtë tuaj. Kështu nuk do të ketë asnjë mungesë... Përkundrazi...

Dy vullnetarët u hipën kuajve dhe ikën si veriu për te njësia në të majtë, ku do të shkonte karvani i grave. Komandanti i njësisë veproi me mend, se do të kishte lëvizje e shqetësime Lidhja në çastet më kritike të saj. E kur? Tani që do të bëhej varrimi i atij sekretarit, tani që do të binte mbrëmja. Jo, jo. U bë mirë. Rrofsh, mor vëlla! mendoi Rudana.

Ato vijuan rrugën të sigurta dhe krenare që po u shkonin bijve në një çast të tillë. Vetëm Lumjanën nuk e mbante vendi. Ajo nuk i hiqte sytë nga qyteti dhe shpejtonte shumë. Po ngadalë, moj bijë, ngadalë, moj shpirt, mendonte Rudana, por asaj nuk i fliste. Vetëm shpirti i saj e dinte se përse shpejtonte vajza. Të dyja e kishin mendjen atje tek ai qytet ku po binte muzgu. Po si ndodhi kështu? Kaq ngadalë kishin ecur? Kaq shumë ishin vonuar rrugës? Kishin pritur njëra-tjetrën dhe kishin bërë mjaft pushime. Po çfarë po bëhej tani në qytet? Po sikur ta zinte mareshali Danin?! A thua po e kërkon? Apo pak hafije ka turku. . .

Ato po hynin në qytet, kur u doli përpara njësia e porositur. Në të bënin pjesë nja njëzet burra. Karvani i grave qëndroi dhe ata pyetën Lumjanën se kush ishin dhe nga ishin. Ajo u tregoi Rudanën aty pranë dhe u tha se të tjerat nuk i njihte. Duhej t'i pyetnin një e nga një e t'u tregonin ku i kishin bijtë, vëllezërit, burrat.

— Nënë, urime! Dani yt e shprazi pushkën e parë! — i tha malësori.

— Për hajër na qoftë, bir!

— Dani nuk është vetëm i saj, — tha njëra nga gratë. — Na uro të gjitha.

— Ashtu, motër, ashtu. Por atë punë e bëri Dan Delia dhe jo unë.

— Po tani ku është? — e pyeti Lumjana.

Malësori u nguros duke parë vajzën e armatosur. — Ku është? Ata që e duan dhe ata që s'e duan pyesin që nga ora pesëmbëdhjetë: ku është. Me loken je ti, motër?

— Po.

— Gjithë gratë e fshatit tuaj do të shkojnë në Ma-

rash, — tha malësori. Karvani ia behu i gjithi. Grumbulli i grave u zmadhua. Luftëtari thirri me tërë zërin dhe gratë i lanë bisedat.

— Topojani dhe Brekija do të shkojnë në Marash pas nënë Rudanës!

Për secilin grup që përbënte gratë e një fshati ai caktoi njërin nga luftëtarët e vet. Si i ndau në grupe të vogla gjithë masën e grave, u nisën për të shkuar pranë njërive, ku bijtë e tyre qëndronin me pushkën për faqe. Ata s'duhej të lëviznin, gratë duhej të shkonin atje, pranë tyre. Karvani u shpërnda ashtu si ujërat e një lumi të madh që dalin nga shtrati dhe bien mbi fushën e zhuritur e në të përndahen e humbasin si rrëkeza të vogla. Vetëm se kjo ishte një fushë lufte dhe ato ishin nëna, gra dhe motra të luftëtarëve.

*
*   *
*

Në oborrin e mejhanes së Osman Halit hynë dhjetë gra të Grykës së Çajës dhe pesëmbëdhjetë luftëtarë. Ata qëndruan në tavolinat e boshatisura. Osmani mbante përpara faqoren e rakisë krye shkallëve të verandës. Një kalë shale ishte lidhur te hyrja. Osmani i fliste dikujt, po pranë nuk kishte asnjëri. Kuptohej se ai ishte bërë thumb. Nga brenda nuk dëgjohej kush i gjallë. Pas pak andej dolën Ali Aga me hanëmin e Osmanit.

— Nuse, tu mirë! — i tha Ali Aga. — Pas do ditësh këtu më keni përsëri për atë punën që e di vetë Osmani.

— Anë baba. Unë të pres. Ti e di që të pres, — i tha e reja.

— Këtë fute brenda se e ka pirë rakia, — qeshi Aliu duke i treguar të nipin. Luftëtarët e shikuan në heshtje gjithë këtë skenë. Aliu as që pyeti për ta. Mori kalin dhe doli.

— Përse na sollët këtu? — tha njëra nga gratë.

— Që të shikojmë hanëmin, — qeshi dikush.

— Ku ishte ai që doli?

— Ali Aga po shkon në luftë. . .
— Hanëm, për ku udhambarë agai? — e pyeti njëri nga burrat.

— Për në Lumë. Nuk di, unë e mjera, si janë punët andej. Iku e na i ftohu sytë. Kur e kemi sikur na gëzon konaku.

— E dimë, e dimë. . . — tha malësori.

— Në Lumë e presin kallamoqet, — qeshi dikush.

— Të kishte ndenjur që atë ditë në kuvend. E dinte Dan Delia, për besë...

*
*
*

Në lagjen e vogël që quhej Kurilla, në shtëpinë e Gani Mazrekut ishte mbushur oborri, odat dhe veranda me aq shumë gra e burra, si në një dasmë. Aty kishte qëlluar vendqëndrimi i njësisë së Arrënit dhe një grup i Surrojtit. Kryetarët e tyre Demë Peca dhe Liman Marku, që të dy burra në moshë, të mençur, sedërtarë të mëdhenj, flitnin më të rrallë, të prekur nga gjithë ai kujdes i Gani Mazrekut që po i mbante me bisedë në njërën nga odat. Erdhi dikush dhe i njoftoi të bëheshin gati se në prefekturë kishte lëvizje të madhe. Njerëzit e mareshalit dhe të Abdullait po gatitnin kuajt.

— U çuam, — tha Demë Peca. — Burra, koha s'pret. Merrni ç'keni për të marrë se kemi punë.

Plaku Gani Mazreku të dy djemtë e vet i kishte me forcat e përhershme të Lidhjes. Plaka, nusët dhe fëmijët gëzoheshin që shtëpia ishte plot. Fjala e Demë Pecës sikur e mpiu gëzimin e tyre.

— Gratë i lini këtu, — u tha Ganiu. — Nesër do t'jua përcjell vetë deri në Fushgjanë, sido që ta sjellë puna.

— Veç këtu, — tha Liman Marku. — Vëllezër, merrni ushqimet, ndoshta nisemi..

— Nuse, — thirri — Ganiu, — nxirr edhe një fener dhe bëjuni vend edhe atyre që janë në verandë e oborr. Të gjitha të futen brenda.

Fjala e plakut doli si një urdhër kategorik. Kup-tohej, në atë shtëpi as që bëhej dy fjala e plakut Gani.

*
* * *

Te blirët kishte shumë zjarre. Pranë njërit prej tyre një grua e gjatë, e thatë shkarkoi mushkën. Ajo la pranë zjarrit një gëzof shumë të gjatë, për një trup burri. Gëzofi ishte prej lëkure qengji. Pastaj uli hejbetë. Pas pak aty u duk edhe i shoqi.

— Po ti eja, njeri, — i tha ajo. — Nuk kam ardhur të ngrohem pranë zjarrit. Eja të rrimë dy deqikë tok.

Mos më thirr këtu, — i tha burri me zë të butë duke u ulur mbi gëzof. — Lëre kur të vijë në kullë.

— Jup, do të zgjatë shumë?

— Ja, sa po e nisim. Si i kam cullët?

— Mirë janë.

— Mbeti bari pa kositur, — i tha ai. Ajo e shikoi në sy.

— Shëndoshë ne, — tha plaka. — Mos ma qaj atë hall, veç ti të më vish shëndoshë. Sa u tremba sot kur dëgjova atë që kishte bërë Dan Delia!

— Sa mirë bëre që ma solle qyrkun. Natën është freskët, kurse ditën plas nga vapa, — ai e treti bisedën dhe e pa me bishtin e syrit se si po e priste ajo këtë fjalë.

— Thashë dhe e mora, — foli ajo. — Ti gjithnjë nishes pa të. S'mendon tjetër veç për armën.

— Në hejbe çfarë më ke sjellë?

— Tre rrathë djathë dhe mish gjysmë të zjerë. Nuk priset. Mbështille prapë ashtu si ta kam ndrequr vetë...

Erdhi dikush dhe në zjarret aty pranë nisën të pyetnin e të flitnin.

— Ejup Topojani! — tha ai personi që shëtiste nga zjarri në zjarr.

— Po të kërkojnë, — i tha plaka.

Ejupi u ngrit dhe e takoi. Burri i tha se i kërkonin urgjent në Këshill atë, Dan Delinë dhe Sahit Gegën.

— Vrap e në kthinën e Marashit, — i tha Jupi. — Bëji zë Danit të më presë.

Burri u nis.

— E mjera unë! — tha plaka.

Ejupi u ul, mori qyrkun dhe e hodhi krahëve. I zuri dorën e rreshkur dhe ia shtrëngoi mes të tijave e i tha me zë të ëmbël asaj nëne të dhjetë fëmijëve.

— Do të vij, loke. Shpejt do të vij. Ti e di që unë do të vij... Kur të mërzitesh, ose më mirë që tani, shko atje te kthina e kafes. Ke Rudanën e Dan Delisë.

Ai e thirri «loke», ashtu si e thërritnin fëmijët, që i kishte prush njërin pas tjetrit nja shtatë prej tyre. Vetëm tri të parat, vajzat, tani ishin krahë të lokes. Dy prej tyre Ejupi i kishte fejuar dhe priste ditë të bardha që t'i martonte. Po shtatë të tjerët i kishte të vegjël ende dhe të gjithë pritnin prej tij dhe prej lokes.

Ajo kishte ngritur kokën dhe e shikonte në sy sikur i lutej. Ai u ngrit dhe pa se aty afër kishin ardhur nja pesë gra të tjera të Topojanit. Një grumbull luftëtarësh qëndronin aty te zjarri pranë.

— Vëllezër, askush mos të lëvizë që këtej, — u tha. — Të gjithë bëhuni gati me keni e ç'keni. Sonte kemi shumë punë...

Ai iku të merte Dan Delinë dhe të shkonin në Këshill.

KAPITULLI I NJËZETEGJASHTË

Këshilli nuk e kishte ndërprerë punën për asnjë çast. Në shkallë, në korridorin e katit të parë e të dytë, si dhe nëpër oda kishte aq shumë fenerë e llamba, sa që ajo shtëpizë lëshonte ndriçimin e saj rreth e rrotull dhe dukej sikur i thithte drejt vetes njerëzit që vinin nga rrugët e rrugicat.

Korrierët shkonin e vinin dhe sillnin lajmet nga të gjitha pikat. Burgu. Sektori i Kalasë. Kazermat e ushtrisë. Tri vendqëndrimet e artilerisë. Posta. Hyrjet dhe daljet nga qyteti.

Informacionet vinin gojarisht, të shkurtra, nganjëherë shumë serioze, herë qesharake, herë të ftohta pa asnjë rëndësi.

Varrimi i Sokrat Argiriadisit u bë në heshtje të plotë. Baruti i grupit të artilerisë në Kala doli i lagur i gjithi.

Pyetëm, po nuk na u përgjigj kush nëse do ta ma-

rrë me vete grupin e Sokratit mareshali, po nuk dinte gjë njeri.

Hysni pasha u tha oficerëve: «Nuk dua asnjë krismë!» Ai po qëndron atje dhe sillet vazhdimisht nëpër Kala.

Hysni pasha kujton se ne korrierët që na nis krye gjysmë ore shkojmë te mareshali; nuk e di që vijmë këtu.

Nënoficerët e armatimit të Kalasë ende janë nën vërejtje të mbyllur në një nga dhomëzyrat.

Koloneli zhvilloi këtë bisedë përpara dhomës-zyrë-izolimit:

Oficeri i rojës: — Po me këta ç'do të bëjmë?

Koloneli: — Ende aty i ke? Unë nuk kam thënë t'i mbani aty. Kam thënë të pyeten dhe të vëzhgohen në punën e tyre.

Me këto fjalë koloneli ia mbathi nga Kalaja...

Korrierët që vinin e shkonin ndër kazerma sillnin të dhëna krye pesëmbëdhjetë minutash.

Na radhitën dhe na treguan «lojën» që duhej të bënim nëpër qytet. Shpërthyen thirrjet e nizamëve tanë. U veçuam pa përfillur kërcënimet dhe dolëm në të djathtë të sheshit. Drejtuan armët kundër komandës.

Njëri nga oficerët e karrierës nxori alltinë dhe shënoi oficerin tonë Din Krasniqen, po Dini i dha një plumb në bark që e palosi në vend.

Kur nënkolonel Numan pasha shikoi repartin turk, Din Krasniqja dha komandën «për luftim!» dhe mori në shenjë Numan pashën, gjithë nizamët që ishin andej erdhën dhe u radhitën me ne në formacion luftimi.

Nizamët maqedonas na i solli Danko Zagora, miku për kokë i Dan Delisë dhe një ushtar, Danillo, Danillo e thonë.

Kur erdhi te ne Danillo Teodorovi, Numan pasha thirrri:

— Kush ju ka thënë të bëni «lojra» mbi popullin, zuzarë?! I pari që do të dalë nga porta, do ta vras me dorën time. Ushtarët kanë të drejtë! Pastaj, urdhëroi që të lihehim të lirë dhe të bënim jetën e zakonshme të kazermës.

Kur anëtarët e Këshillit e dëgjuan këtë korrier, njëri tha:

— Ky është mendimi më gjenial i Numan pashës, po të pranojmë se ka një shkëndijë gjenialiteti dhe te karrieristë si ai. . .

— Duhet të njoftojmë urgjent Din Krasniqen me shokë që të mos i lëshojnë armët për asnjë çast. Numan pasha do të fitojë kohën. Ai do të kacafytë repartet me njëri-tjetrin! Nisuni shpejt në kazerm!

Korrieri u nis urgjent me një kalë shale dhe fluturoi në rrugë. Po nuk kaluan veç disa minuta dhe erdhi korrieri tjetër.

Numan pasha është mbyllur në selinë e shtabit tok me anëtarët e shtabit.

Qetësia e varrezës së Sokrat Argiriadisit nuk ishte qetësi. Ishte një ndërprerje frymëmarrjeje për të tërhequr gishtin në këmbëzë të kapaklies, që shprazja të ishte e saktë e tmerrshme dhe vdekjeprurëse.

Nënkolonel Numan pasha po u bërtet me zë të lartë anëtarëve të shtabit, sa dëgjohej rreth e rrotull nga të gjitha rojat.

Numan pasha po bisedon kokë më kokë me anëtarët e shtabit dhe nuk dëgjohej asnjë fjalë më as nga bira e çelësit.

Kujdes! Mos të lëshohen armët asnjë minutë dhe mos pranoni asnjë komandë, — i dhanë urdhër nga Këshilli i Lidhjes korrierit tjetër.

Oficerët e shtabit u shpërndanë mes ushtarëve pa pikën e frikës. Ata janë gati t'u japin edhe armët e tyre ushtarëve.

Kur u tha ky informacion, në Këshill u bë heshtje. Asnjëri nuk i besonte kësaj qetësie gënjeshtare.

Numan pasha u largua nga kazermat tok me një grup shoqëruesish.

Hysni pasha pa zjarret rreth e rrotull qytetit dhe u largua nga Kalaja tok me një grup shoqëruesish.

— U bindën më në fund edhe këta budallenj, — tha Iljaz Dibra. Anëtarët e Këshillit e shikuan në heshtje të

plotë. Sulejman Vokshi, Abdyl Frashëri, Ymer Prizreni merrnin takim të veçantë me korrierët e pikave ushtarakë, jepnin porosinë dhe i nisnin përsëri. Abdyl ishte shqetësuar sepse në orët e vona kishte ndodhur që në vend të korrierëve kishin ardhur komandantë njësisish vetë si Sahit Gega dhe Baxhul Boçari. Kjo gjë i kishte ndodhur pasdreke edhe Sulejmanit me Dan Delinë dhe Ejup Topojanin.

— Më mirë t'i thërrasim vetë këta, — tha Ymer Prizreni.

Dy të tjerët e shikuan si me dyshim. Në këtë çast? — thoshin sytë e tyre.

— Më mirë! — tha Ymer Prizreni. Dërguan një korrier.

Salla e vogël e katit të parë dukej edhe më e ulët dhe, ndonëse dritarja ishte hapur, ajri ishte i nxehtë, i djegur nga dita. Ymeri pyeti se ç'mendonin për situatën e krijuar. Abdyl Frashëri ua tha copë:

— Abdullai tradhtoi përfundimisht. Ai nuk do të kthehet më në Këshill. E ka marrë në besë mareshalin e, me sa kuptohet, do të largohet me të. Mundet për Gjakovë...

— Mos ka ndenjur për darkë? — tha Iljazi.

— Ndoshta vjen edhe më vonë, — tha Ymer Prizreni.

— Për drenin është llafi? — pyeti Sulejmani i lodhur dhe i këputur nga mundimi i ditës plot tension.

Abdyl Frashëri aprovoi me kokë.

— Tani nuk është koha as për shpresa dhe as për dyshime, — u tha.

— Unë ia njoh kokën atij, — tha Sulejmani. — Këtu nuk është punë darke. Siç na informojnë, Murhan Bajraktari doli nga mareshali, shkoi në han dhe mori kalin.

Hynë në korridor Dan Delia, Ejup Topojani dhe Sahit Gega. Roja i solli në odën e vogël të katit të parë.

— Mirë boll që na erdhët njëherë me thirrjen tonë, — u tha Iljazi.

— Si është puna? — pyeti Dan Delia.

— Ai Murhani juaj doli nga mareshali, mori kalin dhe

më duket se mëngjesi e zë në Lumë, — tha Sulejmani Vokshi.

— Oh, më ja... — Sahiti nuk u përmbajt dhe shau.

— Edhe Ali Aga e mori kalin nga hani i Osman Halit, — tha Ejup Topojani.

— Baxhuli na njoftoi se edhe Bylyku ka ikur që sonte, ndoshta kanë ikur të tre bashkë, — tha Sulejman Vokshi.

— S'ka luftë pa tradhtarë, — tha Ejup Topojani. — Ata të tre nuk kanë forca vullnetarësh, veç ca nipave të tyre, nuk u shkon kush tjetër.

Sahit Gegës i hipën të tijat dhe shfryu përsëri kundër Murhan Bajraktarit.

Dan Delia nuk fliste. Ai u skuq, pastaj u nxi në fytyrë dhe ndër sy i vallëzonte një furtunë e brendshme, shikonte Abdyl Frashërin sikur donte t'i lutej për diçka dhe ndoshta e kuptonte se nuk duhej, prandaj e shikonte me vend të mos hapte gojën fare se do të gabonte. Dy duart i kishte mbi dorezat e kapaklieve. Ato i shtrëngonte me forcë dhe nyjet e gishtërinjve i ishin zbardhur.

— Eh, — tha Iljaz Dibra, — kështu e ka kjo punë: ca derdhin gjakun për Shqipërinë, ca shikojnë të mbushin xhepat me flori...

Ymer Prizreni rrinte i vverosur. Ai shikonte Dan Delinë që tani ishte zbehur dhe nuk fliste asnjë fjalë.

— Ky djall Murhani më është dukur burrë, — qeshi Abdyli.

— Vallahi! Bilahi! Si të ma jepni izën, sonte as ai as dy shokët e vet nuk shkojnë në Lumë, sikur edhe nga treqind sejmënë të kenë me vete, — tha Sahit Gega.

— Është e vërtet që Murhani dhe Kryeziu kanë lidhje me agjentët e Milanit? — e pyeti Abdyli.

— Tym pa zjarr nuk ka, — tha Iljaz Dibra.

— Tërë Luma që është këtu i përzuri dërgatat e Milanit, po diku ata i derdhën mataratë, — tha Ejup Topojani.

— Pse nuk na thoni, — tha plot dhimbje Abdyl Frashëri, — e keqja tjetër hyri mes nesh dhe kjo do të na brejë nga brenda për shumë kohë në të ardhmen.

— Si të bëjmë? — pyeti Ejupi.

— Tani kemi vetëm me mareshalin punë, — tha Abdyl. Nëse ai nisët për Gjakovë, ti, Sulejman, duhet të jesh atje përpara tij. Prita e fundit! Forcat e reja vullnetare duhet të shkojnë atje dhe të jenë gati për Plavë. Këtu do të qëndrojnë vetëm ato që kishim. Në Gjakovë ne duhet të grumbullojmë forcat sepse nuk dihen raportet që mund të krijohen.

Dikush foli me zë të lartë në korridor. Ai kërkonte Abdyl Frashërin. Sulejmani hapi derën dhe brenda u fut një mirditor, që shërbente në trupat e rregullta të Lidhjes, po vetë Sulejmani e kishte futur në rojat e Abdulla Drenit dhe ky i sillte përherë informacionin.

— Ç'ka ndodhur? — e pyeti Sulejmani.

— Po bëhen gatitjet e fundit në sheshin përpara prefekturës. Arabatë, pajtonët, tërë suita e mareshalit, me të edhe Abdulla pasha i bëri gati baulet.

— Për ku nisen? — e pyeti Abdyl Frashëri.

— Për Gjakovë. Ky llaf doli prej Abdullait, — tha roja.

— Koha s'pret. O burra, bëni gati forcat për marshim! Shpejt, burra! — tha Sulejman Vokshi.

Sahit Gega doli i pari. Ata dëgjuan britmën e tij:

— Kalin! Kalin! Shpejt kalin!

Pas i shkuan Dan Delia dhe Ejup Topojani. Te sheshi përpara shtëpisë i priste një grup kalorësish të njëjësive të tyre.

*
* * *

Kafe Marashi zjente nga kryengritësit. Në sallë këndohej një këngë e re dhe i bihej sharkisë:

Ani, ti, moj nënë, Shqipërinë kur të ma ngasin,

Ani, ti, moj nënë, hutat do të kërcasin!

Ani, ti, moj nënë, bajraktar tradhtia,

më i zi, moj, nënë, se dhe vetë Turqia...

Dani kaloi mes tyre. E përshëndeti me dorë atë që këndonte dhe u ndal një çast me Harunin. Ky nuk e mbajti, por i tha të shkonte brenda se e priste Rudana. Në kthinë ishte Rudana, Ruta dhe Lumjana. E ëma u ngrit, sapo ai hyri.

— Bir, erdhe? Biri i nënës! — ajo e shikonte sikur kishte vite dhe jo ditë që nuk ishte parë me të.

— Dua të ha diçka, po shpejt, — tha ai.

— Bir, ti s'ke vënë gjë në gojë, — i tha nëna.

Lumjana e takoi dhe shkoi në odën tjetër të merrte diçka. Ah, sa dëshironte të rrinte sado pak me të! T'i thoshte vetëm nja dy fjalë. Vetëm dy. Ai sot mund të ishte vrarë prej atyre hafijeve të mareshalit. Dhe po të ishte vrarë, ajo tani do ta... Ku ta takonte!

— Ç'do të më jepni për të ngrënë, se nuk kam kohë asnjë minutë.

— Të jep nëna ty, — tha Rudana dhe doli në odën ku ishte Lumjana. Pas pak erdhi tok me vajzën. Lumjana ishte shumë e shqetësuar. Ai pa se si luhateshin atje në sytë e saj hija e drita dhe një shkëlqim gati fëmijënor. Ai e kuptonte se ajo kishte jetuar në shqetësimin e tij.

— Ja ku ke çorbë me mish. Jana, sill, bijë, edhe pak kos, — tha Rudana.

— Lumjanë, më gatit ca ushqime të thata, po të ketë, — tha ai. — Po shpejt, se do të ikim...

— Ku do të shkosh? — e pyeti vajza.

— Nuk e di.

— Qysh «nuk e di»?

— Ndoshta pas mareshalit. Do ta përcjellim. E bëmë nuse dhe do ta përcjellim...

— E di, — i tha ajo dhe i buzëqeshi.

— Janë, merr ca qofte, bijë, — i tha Ruta.

— Kam sjellë vezë, djathë, për një tabor, — tha Rudana. — Mbushja strajcën se ka kush t'i hajë, nuk është vetëm.

Pas pak vajza erdhi dhe i ndenji përballë. Ndërsa ai hante, ajo e shikonte plot shqetësim, Ruta la çantën e madhe mbushur me ushqime dhe i tha së bijës:

— Merr edhe ca qofte, të thashë.
— Vërtet do të niseni nga qyteti? — e pyeti Lumjana.

— Po. Përse e pushuan këngën në sallë?

— I ngriti Ejupi me Sahitin. Vërtet që tani? — pyeti Lumjana.

— Po, që tani. Ndoshta do të jetë rrugë e gjatë. Ti do të rrish me nënat. Unë nuk do të rri gjatë pa e parë Danën time.... të jesh e sigurt.

Ai i foli me zë të ulët, të butë, të ngrohtë dhe ajo e kuptoi. Do të kthehem, po më prit, thoshte.

— Të vij edhe unë?

— Jo Jana, nuk është nevoja, — i tha ai. Ajo e shikoi me lot në sy. Ai e thirri Jana, ashtu siç e thërritnin nënat. Sytë e saj u turbulluan fort. Rudana dhe Ruta e kishin mbushur mirë çantën atje te sënduku. Në korridor ca burra po bisedonin me zë të lartë.

— Thërrasim Danin dhe të nisëmi, — tha njëri.

Ky e la Lumjanën dhe doli te dera. Ejup Topojani i ngrysur me pesë burra pas.

— Shpejt, vëlla, — tha Ejupi. — Mareshali u nis për Gjakovë në dorëzanë të atij pisit...

— Kush të tha?

— Çoji njeriun pas nesh Abdyl Toska.

— Urdhri?

— Te sheshi me gjithë forcat. Do të nisëmi.

— Nënë! — thirri ai. — Ka ardhur Jupi!

— Miku vjen brenda, mor bir, — tha Rudana.

— Koha s'po na lë, loke, as të marrim frymë. I dhe gjë për të ngrënë Danit, se kemi rrugë për të bërë.

— Rrugë? Ani, qoftë e bardhë si zemra juaj ajo rrugë!

— Epo, mirupafshim, loke! — ai u përfal me të.

— Ma ki kujdes këtë, Jup! — tha nëna Rudanë. — e kam si dritën...

— Cilin, moj Rudanë? Ti më ke sjellë tetë...

— Ah, kot flet goja, Jup! Ju të gjithë jeni të mitë. Ju pastë nëna!

— A të të marr edhe një herë në grykë? — Trupi i tij prej vigani u përkul dhe mbështeti kokën në gjoksin e saj.

— Nënë, — i tha Dani duke u takuar me të, — kur të kthehem, një keç do t'ia pjekësh për darkë vetëm Jupit, kurse ne na gostit veç me nga një qofte.

— Bijtë e nënës! — tha ajo.

Dan Delia u përshëndet me Rutën, pastaj me Lumjanën. Kur u përfal me të, i pëshpëriti:

— Do të kthehem. S'më kap plumbi, se të kam ty.

— Do të të pres, — tha vajza dhe trupi iu drodh.

Ata dolën në sheshin përpara kafes. Aty nën rrape u hipën kuajve. Njësitet ecnin bregut të lumit për në sheshin e qytetit. Kur ata arritën te sheshi, Sulejman Vokshi kishte grumbulluar prijësit e një-siteve.

— Të gjithë ju jeni caktuar të vini në Gjakovë. Këtu do të mbeten vetëm forcat e përhershme të Lidhjes.

Ardhi Abdyl Frashëri me një grup nga Këshilli i Lidhjes.

— E kishim këtu murtatin dhe nuk i prekëm dot as bishtin, tani po na çoni në Gjakovë t'i presim kokën. Kjo punë më duket dallash, — tha njëri mes prijësve.

— Pa mend asgjë s'duhet bërë, — tha një tjetër.

— Po Abdyl Toska ç'thotë.

— Të nisemi, burra! — gjëmoi zëri i Sulejman Vokshit. — Vonesa është vdekje.

— Abdyl ku ishte?

— Ja, ku jam, vëllezër. Nisuni! Vonesa është vdekje. Pas atij mësimi që i dhatë sot këtu, mareshali nuk do të ecë asnjë hap në i pastë dy gramë tru... Nëse nuk kthehet, mbi kokën e tij le të shpërthejë zemërimi i nënave, motrave dhe i fëmijëve tanë! Ky zemërim le të jetë një mallkim për jetë të jetëve edhe mbi ata që po marrin nëpër këmbë nderin e vatrave tona. Përpara, vëllezër! Mos e humbni minutën!

— Koka e tij duhet prerë që ta dëgjojë mirë gjithë Evropë, — tha Sahit Gega nga mesi i grumbullit të prijësve.

— Të asgjësohet! — tha plot zemërim Ymer Prizreni.

— Të asgjësohet! — përsëriti Iljaz Dibra.

— Vetëm pasi t'i kërkohet edhe një herë kthimi për Stamboll, — tha Abdyl Frashëri.

— Do ta asgjësojmë! — tha Sulejman Vokshi. — Epo, minuta bëhet shekull në këtë ditë që po vjen.

KAPITULLI I NJËZETESHTATË

Në sheshin e qytetit nënrepartet, pasi kontrolloheshin, niseshin me shpejtësi. Sulejman Vokshi pa mes rojave të tij djalin mbi kalin gurëçil. Duhej ta largonte nga beteja që mund të ndodhte. Po si? Qysh ta shkëpuste nga vetja?

U kujtua se në Hasin e Brinjës duhet të jepej kushtrimi «Për Gjakovë! Për Gjakovë!». Vendosi të çonte atje djalin dhe dy nga rojat e tij. Le të shkonin e të jepnin kushtrimin. Kush mund ta dinte se si do të vinin punët. Thirri mënjanë dy nga rojat më të mira, i porositi nga e ku të kalonin dhe u dha djalin. Pas një çasti djali me dy rojat u bënë erë në rrugën me kalldrëm për të çuar në vend urdhrin e bacës.

Njësitë e lanë qytetin në rregull të plotë dhe me shpejtësi. Një kompani dhe dy toga me kalorës prinë përpara. Lanë mënjanë rrugën kryesore dhe i ranë shkurt bregut të majtë të Drinit të Bardhë, pak më

sipër nga derdhja e Bistricës. Aty Drini kishte fare pak ujë dhe pas tyre mund të kalonte gjithë këmbësoria.

Njëra nga togat e kalorisë po printe përpara në fushë në një rrugë qerresh pranë ledheve. Ata ishin urdhëruar të kalonin rrëzë kodrave për të prerë shkurt dhe për të dalë sa më parë tek Ura e Shenjtë.

Një tjetër kishte vendmbërritje Lisat në të djathtë të Erenikut. Ata duhej të bashkoheshin me forcat që kishte vendosur atje Koronica dhe do të pritnin forcat e tjera që do të vinin nga Drenica.

Dan Delia dhe Sahit Gega as që e kishin idenë e numrit të forcave që po grumbulloheshin «Për Gjakovë! Për Gjakovë!», se kjo thirrje ishte bërë jo vetëm në Hasin e Brinjës, jo vetëm në Llap e Gollak, jo vetëm në Gash e Krasniqe. Ata mendonin se shpejtësia e marshimit kishte vetëm një qëllim, të siguronin epërsinë mbi forcat ushtarake që priteshin të vinin atje nga Mitrovica. Prandaj ecnin vetëm dyqind metra larg togave të pararojës dhe nuk ia falnin vetes as pushtimin më të vogël që të merrnin frymë.

— Bir, — i tha Sahiti, ndërsa mbi Drenicë po kullohej qielli, një qiell i pastër, i qetë, i kaltër, — më duket jemi vonë. Po zbardh...

Dan Delia nxiti kalin dhe nuk u përgjigj. Ata shpejtuan përpara. Troku gjëmonte nëpër fushë dhe ata tani dallonin mirë rrugën, konturet e fushës. Mëngjesi po zbardhte. Tisi i bardhë i ajrit atje tutje rrinte pezull mbi Gjakovë. Kodrat e Çabratit e të Bishtazhinut ende dukeshin si të përfjetura e po çmpiheshin nga drita e bardhë. Kurse larg, tutje në horizontin e largët Bjeshka e Dobërdolit ishte zgjuar e tëra.

Dani ktheu kokën dhe pa pas. Përmes fushës po vinte një re e çmendur që ngrihej lart, e vrullshme, e bardhë e që trëtej lehtë e humbiste mbi gjelbërimin e fushës. Ai pa një grup kalorësish që po vinin drejt tyre dhe, siç kuptohej, donte t'i arrinte.

Ai liroi frerin, dhe kali turfulloi dhe e ngadalësoi hapin menjëherë.

— Ç'pate? — e pyeti Sahiti që ishte ngjeshur rrafsh mbi kalin e tij të bardhë të cilit i ndrinte qimja nga djersa.

— Po vjen një grup i vogël. Presim...

— Do të jetë yni.

Grupi dredhoi në fushë e pas pak u ndodh pranë tyre. Ishte Sulejman Vokshi.

— Burra, paski ecur si veriu, — tha.

— Nuk e dinim se je pas, — tha Sahiti. — Ka ndodhur gjë?

— Asgjë me rëndësi, asgjë. Çova atë çunin me nja dy roja në Hasin e Brinjës dhe... u pendova. Kam frikë mos ma gjejë gjë djalin... Kur isha përballë Skënderajt, aty te bërryli i Drinit pashë tuba-tuba këmbësorësh që po zbritnin andej. Thashë mos ishte çuni me ta dhe prita, po me ta nuk ishte dhe thirrjet kushtruese po vazhdojnë fshat më fshat.

Sahit Gega mendjen e kishte te kushtrimi. Ishte bërë thirrja, pastaj ishin zbratur armët, pastaj burrat... kullat...

— Kush, kush e bëri këtë nder? — pyeti ai.

Sulejman Vokshi ktheu kryet dhe pa Sahitin që nuk e kishte dëgjuar bisedën.

— Ai çuni i Boletinëve, ai... M'u qep që përpara një muaji dhe bëra e e mora...

Sahiti ecte pas Dan Delisë dhe nuk dëgjonte më. Tani po kalonin bregut të djathtë të Drinit. Një grup, si duket i patrullës, po zbriste rrugës që vinte nga veriu i Krushes në fushë të hapur. Dani i pa dhe mendoi që ata po shpejtonin të zinin Urën e Shenjtë. Por ishin ende larg, megjithëse rrugën e kishin të mirë.

Tani pas pak ata do të binin në rrugën kryesore. Kështu vazhduan lëvizjen nga të dy brigjet, derisa arritën pranë urës. Por aty ata nuk qëndruan. Atëherë Dani i tha Sahitit se ai grup duhej të qëndronte, të paktën të merrnin vesh kush ishin e nga shkonin. Sahiti nxori një thirrme të thekshme, saqë njëri nga

kalorësit qëndroi. Pas tij ndaluan edhe të tjerët. Njohën Sulejman Vokshin dhe përshëndetën me dorë. Ky u bëri shenjë të afroreshin. Ata kaluan në mes shelgjishtave dhe dolën pranë tyre.

— Bace, ç'thuhet? — pyeti njëri nga ata.

— Ja, të pyesim këta, — tha Sulejmani për një grup që kishin përpara. U nisën dhe shkuan atje. Pranë grupit ishte një luftëtar plak pak i veçuar, që rrinte si i hutuar, i mërzitur, i mbyllur. Ai ngriti kokën pa Sulejmanin dhe tha po aq i dërrmuar nga mundimi.

— Murtati na hyri në qytet në sarajet e Drenit...

Burrat i pushtoi ajo ndjenjë e zezë humbjeje që kishte zënë me kohë plakun, sikur gjithë qëllimi të ishte që mareshali të mos hynte në qytet dhe mos të shkelte ato sarajet e Drenit. Po ky nuk ishte qëllimi. Ata do t'i bënin barrikadën e dytë dhe të fundit në këtë qytet dhe, po të mos kthehej, do ta asgjësonin në vend. Në vend! Ja, aty ndër ato saraje. Po mes tyre këtë ca e dinin e ca s'e dinin, prandaj ajo ndjenjë e keqe i vrau burrat.

— Qyteti është i rrethuar plotësisht, — tha Sulejman Vokshi.

— Po ne përse të rrimë këtu? Të shkojmë brenda në qytet, — tha Sahiti.

— Jo. Do të pritni ca sa të më vijë djemtë dhe të më sjellin të dhënat mbi gjendjen. Brenda janë forcat tona të tjera. Këtu duhet të presim kolonat e vullnetarëve. Këtu duhet të organizohemi dhe pastaj i shpërndajmë ku duhet të gjitha nënrepartet që kemi.

Gjysmë ore më vonë erdhën «djemtë» nga dega e Lidhjes për Gjakovën si dhe nga pikat e ndryshme të qytetit. Ata i treguan Sulejmanit hollësisht mbi vendosjen e forcave brenda dhe rreth qytetit.

Në këtë kohë arriti një kolonë këmbësorie. Ata thanë se pas po vinte kolona e gjatë e trupave të tjera. «Djemtë» i treguan Sulejmanit se forcat e Drenicës

ishin takuar rastësisht në rrugë me një batalion që po vinte nga Mitrovica. Sa kishin bërë gati armët dhe do të sakatoheshin të dyja palët, nizamët shqiptarë u kishin kthyer armët oficerëve dhe gjithë batalioni ishte bashkuar me popullin kryengritës. Tani ata gjendeshin në vijë zjarri rreth qytetit, nën komandën e degës së Lidhjes. Kodrat, daljet e qytetit, lagjet anësore, rrugët dhe rrugicat ruheshin nga forcat e armatosura të vullnetarëve. Nuk kishte pikë jashtë kontrollit të tyre.

Brenda sarajeve të Abdulla Drenit veç nizamëve të panumërt, ata, siç njoftonte dega e Lidhjes, duhej të ishin më shumë se një batalion, kishte edhe një repart të vogël malësorësh të dërguar nga dy bajraktarë, miq të Drenit.

Sulejmani i nisi përsëri «djemtë» që të thërritnin prijësit kryesorë të forcave pranë degës së Lidhjes. Si i nisi ata, ai u kthye nga të tjerët që kishte aty në lëndinën në të dalë të Urës së Erenikut.

— Pastaj do të shkojmë edhe ne atje, — tha. — Me ç'shihet, lufta do të jetë e ashpër.

— Sarajet është vështirë të merren, — tha njëri nga prijësit.

— Do t'i marrim me sulm, vetëm me sulm, — tha Sahit Gega. — Veç jepni shenjë.

— Do të na kushtojë shumë, se ata janë të mbrojtur nga muret dhe godinat kurse ne jemi në vend të zhveshur. Pasaj... ata kanë kullat, frëngjitë...

— Vetëm me sulm! — tha Dan Delia. Vuri buzën në gaz duke shikuar Sahit Gegën. — Po m'u vrave ti, baba Sahit, unë do të jem i dyti, — tha me vete duke menduar atë sulm që duhej të bëhej, po që tani ende nuk dihej në do të bëhej apo mund të ishte mareshali për Stamboll.

Ata u nisën për në qytet.

Qielli ishte i pastër, i kaltër, pa fije reje. Frynte erë e lehtë dhe dridhej gjethe e shelgut, ndërsa ujë-

rat e Erenikut lloçoqiteshin atje poshtë nëpër gurë e zaje. Jeta e një dite të re po zgjohej. Era përhapej nëpër fushë, vinte përsëri mbi lumin ujëpakët, thoshte mijëra fjalë ende të pakuptueshme brigjeve dhe ikte përsëri si e shqetësuar në murmurimën e gjetheve.

Në sallën e madhe të degës së Lidhjes nuk pati ceremoni. Një grup korrierësh pritnin Sulejmani Vokshin. Si i dëgjoji deri në fund të gjithë, ai u caktoi edhe një herë terrenin ku duhej të lëviznin dhe ç'vend duhej të mbanin gjithnjë nën kontroll trupat e tyre dhe u tha të shkonin menjëherë. Të gjithë do të pritnin. Mund të hidheshin në sulm me urdhrin më të parë.

Askush nuk e merrte me mend veç Sulejman Vokshit se aty përpjekja do të ishte e gjatë, e vështirë, me sakrifica të shumta. Kjo doli më e qartë, kur ata rahën mendimet dhe Koronica i zjarrtë, që udhëhiqte degën aty, ishte i një mendjeje me Sulejmanin.

Aty u tha hapur gjithçka. Dy delegacionet që kishte dërguar dega në saraje, ishin kthyer pa asnjë rezultat. Në vend të tërheqjes së mareshalit kishin marrë arrogancën e Abdullait dhe përbuzjen. Si t'ia bënin? Asgjësim! Asgjësim, apo kthim? Asgjësim i menjëhershëm i mareshalit të lavdishëm të sulltanit, bash i atij burri që kishte qenë në Kongresin e Berlinit! ose... po të kthehej me turp, në djall le të shkonte. Do ta shoqëronin deri në djall. Po këtë ai nuk do të dilte më për në Plavë. Jo, jo. Ai kishte hyrë në dhëmbëzat e një dare prej nga nuk dilej dot më, veç po të hiqte dorë dhe ta përcillnin vetë deri atje... Ku? Jo, jo. Ai derisa ka ardhur deri këtu, nuk do të kthehej më. Atëherë, asgjësim!

Edhe një delegacion... ndoshta...

*
*
*

Delegacioni erdhi dhe asnjë rezultat përsëri. Përsëri arrogancë dhe përbuzje. Përsëri prijësit brenda në qytet. Tani dega e Lidhjes së Gjakovës ishte kthyer në një shtab luftarak.

Vendim. T'i jepet ultimatumit mareshalit. Të caktohej afat dhe, nëse ai nuk do të kthehej, atëherë le të kriste. S'kishin ç'pritinin më, apo të pritinin derisa të vinin pashallarët e Stambollit me forca të tjera përforcuese? Asnjë minutë! Asnjë minutë mos t'i lihej më! Asnjë! Asnjë!

Dan Delia dhe Sahit Gega kërkuan që të shkonin ata te mareshali.

— Po mirë, — tha Sulejman Vokshi, — në emër të Këshillit po vij edhe vetë. U bëmë tre...

— Duhet edhe dy të tjerë, — tha Koronica. — Njëri do të jem unë.

— Tjetri do të jem unë, — tha Filip Marjani, anëtar i këshillit të degës.

Ai ishte një burrë rreth dyzet vjeç. Danit iu duk i mësuar dhe i urtë, nga ata njerëz të cilët mund të kesh besim. Veç se si karakter iu duk i butë, si ata që mendojnë dy herë dhe bëjnë një. Ky nuk mund të bëhet kurrë prijës, mendoj, është i butë si thikë prej bakri.

Ndryshe ishte Ahmet Koronica. Tek ai Dan Delia shikonte si bashkoheshin zemra e zjarrtë me kulturën, prandaj i pëlqente. Ky po, mendonte. Ky është edhe i këndueshëm, edhe i gishtit.

— Kur do të nisemi?

— Ja, edhe pak.

— Maxharit nuk duhet t'i lëmë kohë as të lëpihet me ato putanat e Drenit, — tha Sahit Gega. Ai qëndronte në këmbë gati pranë hyrjes së sallës. Të gjithë shikuan andej. Sytë e lodhur dhe të pagjumë të Sahitit digjeshin nga urrejtja. Kur e pa se

fjala e tij tërhoqi vëmendjen e të gjithëve, ai vazhdoi:

— Dëgjoni, djem! Dëgjomëni mua plakun edhe ju, vëllezër! Dëgjomë edhe ti, Sulejman, se dua ta them një fjalë! Po sikur Dren Qafiri të na presë në besë? Sikur të na vërë pushkën i pari?! Kush mbetet këtu? Nuk ka frikë ky gjoks se humb vetë, jo! Si unë ka mijëra Shqipëria, po ikni ju, ju, lulja e djemve tanë, koka e kësaj lufte që ende nuk ka nisur. A e kuptoni se çfarë humbasim? Prandaj atje do të shkoj unë, Dan Delia dhe nja dy trima të mi. Lafet do t'i gjej unë me ta. E, po ua mbajti, le ta provojnë pushkën me mua, se unë e kam kositur livadhin tim, s'kam lënë gjë për në vjeshtë. Si thoni, burra?

Ndërhynë të gjithë. Folën me zjarr. Ahmet Koronica i qetësoi. Ai i dha të drejtë Sahit Gegës, por... do të shkonte edhe vetë. Tani u përzje i gjithë kuvendi dhe nuk e lejuan as atë. Sahit Gega, Dan Delia dhe tre kryengritës u nisën. Ultimatum. Afat. Pushka.

*
* * *

Ata kaluan portën kryesore të sarajeve të Drenit, bash te kulla ku ishte vendosur mareshali. Ndërkohë lëvizën me shpjetësi nënrepartet e vullnetarëve. Ata zunë pozita edhe më të avancuara ballë për ballë kullave, buzë përroit në anën verilindore, në anët e tjera pranë pingjeve dhe ledheve, te shtëpitë e afërta. Kudo shikoje vetëm tytat e kryengritësve.

Në oborr ata u gjendën mes një mizërie asqerësh dhe të mashtruarish që kishin ardhur në besë të Abdulla Pashës. Ishte hapur vetëm një korridor-rruginë drejt shkallëve.

U duk dikush te veranda kryeshkallësh. Ai pyeti ç'kërkonin.

— Të dalë vetë pasha! — tha prerë e me zemërim Dan Delia.

Nga asqeria u ngrit një murmurimë e përgjithshme. Ai personi s'po lëvizte atje kryeshkallësh.

— Pa-shaaaa! — klithi Sahit Gega.

Ai personi që rrinte si i gurtë u shkëput dhe u fut në kullë. Pas një çasti doli atje Abdulla pashë Dreni i ngjallur, i mufatur, i murëtyer e me mërzinë që nuk e fshihte.

— Kush jeni, e ç'kërkoni? — tha.

— Në emër të Lidhjes të kemi ardhur, pashë, — ia nisi Dan Delia, — të asaj bese që i ktheve shpinën. Ke futur në saraje atë burrë që na shiti në Kongresin e Berlinit. Atë burrë që tani na vjen në emër të sulltan Abdyl Hamitit e të Fuqive të Mëdha të dorëzoi Plavën e Gucinë. Është hera e fundit që po të lutemi, pashë, liroje të shkojë nga ka ardhur, përndryshe, jo Fuqitë e Mëdha, por edhe Muhameti e Krishti të zbresin në këto saraje, i gjallë nuk do të shkojë kush për Plavë e Guci! Ose përcille për Stamboll, ose pas dy orësh këtu nuk do të këndoje më as pulë, as gjel!

— Me kë flet ashtu, or leckaman?

— Në i paç dy kokrra mend në kokë, shikoje mirë sheshin rreth e rrotull. Mijëra tyta kërkojnë ose largimin ose kokën e mareshalit. Kjo është lutja e fundit që po të bëjmë. Pas dy orësh do të kemi llafe të tjera.

Abdullahi vuri dorën në kobure, po Sahit Gega i kishte nxjerrë armët me kohë dhe ia kishte drejtuar.

— Vetëm njëra është sinjali, pashë! — thirri Sahiti.

— Qindra të tjera do të të bëjnë selam në atë jetë...

Abdulla pasha u turbullua dhe u rruadh. Hoqi dorën nga brezi dhe shikoi kalimthi forcat përpara sarajeve. Vërtet ishte në shënjestër të qindra tytave nga perëndimi i kullave, bregut të përroit dhe ballë për ballë.

— Ç'doni tjetër? — tha i mërdhezur ai. — Mos nuk e doni më miqësinë me Perandorinë e madhe të sulltan Abdyl Hamitit?

— Largimin ose kokën e tij! — thirri Sahit Gega.

Tri rojat mbronin me trupat e tyre Dan Delinë dhe Sahitin nga çdo goditje e rastit.

— Po besën ku ta fut?

— Në xhep! — tha njëri nga trimat që i rrinte Danit në të djathtë.

— Shqiptari ka vetëm një besë, atë të Shqipërisë. Tjetër nuk njuh! — i tha Sahit Gega.

— Kështu nuk mund të merremi vesh, — tha Abdullahi.

— Domethënë, do ta mbash? — e pyeti Dan Delia.

— Atëherë bëj gati edhe kokën tënde! — thirri Sahiti.

— Që-ro-hu-ni, lec-ka-ma-në!! — thërriti Abdullahi tërë zemërim.

Dan Delia pa se si iu fry qafa e iu mufatën faqet e shëndetshme, aq sa fjalët dolën si një grumbull lle-llo-llu dhe u largua.

— Siç duket, të qenka rënduar fort kjo jetë, — tha Sahiti. — U zënke besë më fort gurëve të kullave se njerëzve.

— Mareshali nuk e di se batalionin e Mitrovicës nuk e ka as dyqind metra larg, me tyta drejtuar ndaj tij... — tha Dan Delia me zë të lartë, që ta dëgjonin gjithë ata njerëz të armatosur që mbushnin oborret e sarajeve.

Kryeshkallësh doli përsëri Abdullahi dhe fill pas Mareshali. Ky vuri buzën në gaz dhe tha:

— Me gjithë mend ai është Dan Zagora?

Po vështrimi i Danit e përvëloi dhe ai nuk e zgjati.

— Mareshal, — i thirri Dan Delia. — Batalionin e Mitrovicës e ke kundër. Të gjitha dërgatat e tua kanë lënë kryet, kudo telat kanë folur vetëm shqip. Ke vetëm një rrugë, atë të Stambollit dhe vetëm dy orë afat....

Abdullahi ia përktheu si mundi. Nuk e linte mllëfi. Mareshali diçka i tha në turqisht dhe, si u kuptua nga toni i lartë e i zemëruar, ai nuk pranonte asgjë.

— Që-rohuni! — tha Abdulla pashë Dreni. Mareshali u fut menjëherë brenda.

Dan Delia u hodhi një sy oficerëve që rrinin në radhët e para të korridorit të ngushtë që të shpinte të shkallët, shikoi Sahitin dhe u kthye qetësisht të dilte, po Sahiti nuk pranoi të ecte përpara. Dy nga trimat dolën anash dhe ata u kthyen e bënë për nga porta. Aty Sahiti u kthye edhe një herë dhe iu drejtua ushtarëve:

— Po më dhimbset kjo farë djali, se për ty, pashë... Medet, si nuk kanë ardhur këtu edhe ai Murhani ynë me shokë! Medet! Medet!

Si dolën andej, nuk kishin bërë as pesë hapa, kur dëgjuan zërin e Sulejman Vokshit, në të djathtë, pranë një shtëpize përdhese:

— Përfundimi?

— Përgjigjja është kjo! — tha Sahit Gega. Nxori njërën nga koburet dhe e zbrazi tri herë në ajër.

— Ata duan të dorëzojnë jo vetëm Plavë e Gucinë, po gjithë Shqipërinë. Për Shqipërinë tonë me halle! — ai zbrazi përsëri armën.

Qindra tyta zbrazën zemëratën e grumbulluar me kohë kundër kullave të bardha, të larta, hijerënda, të heshtura e të pabesa. Ato u ciflosën në fillim, kërcitën xhamat e dritareve dhe ato mbetën si gojë të zeza, pastaj u mbuluan nga thirrjet që vinin nga të gjitha anët.

Dallga njerëzore ishte e fuqishme, e zjarrtë dhe e papërmbajtur. Ajo vërshoi pranë mureve të larta. Mbi kufomat e të vrrarëve të parë vraponin sulmuesit e dytë dhe mbi ta të tretë. Asgjë nuk mund ta pengonte më atë përplasje të llahtarshme të një populli që e kishin prerë me të pabesë.

Ajo që ndodhi që nga rënia e kryengritësit të parë dhe e asqerit të fundit e deri te flakadani i kullave të Abdulla pashë Drenit nuk mund të përshkruhet.

Njerëzit e fundit që shpëtuan, ishin gra. Ato ka-

luan mbi kufomat e të vrarëve, ndërsa kullat digjeshin në flakë.

Dan Delia qe ndër të parët që u futën në kullën kryesore. Ai pa Sahit Gegën dhe dy nga trimat e Baxhul Boçarit që po vraponin mbi kufomat e asqerisë dhe zinin pozicion e qëllonin drejt derës kryeshkallëve dhe te frëngjitë.

Dani shpejtoi, ngjiti shkallët dhe donte të hynte brenda. Ai shpresonte mos zinte të gjallë mareshalin ose Abdullanë. Kur arriti në krye të shkallëve, bash në atë vend ku ishin Abdullai me mareshalin gjatë takimit të fundit, pa se ata të dy kishin rënë po aty, sharruar nga plumbat. Mareshali ende shtrëngonte në dorë një flamurkë të bardhë, ndërsa Abdullai kishte një allti.

Dan Delia u përkul mbi mareshalin që rronte ende dhe i tha me duf:

— Qen i Perandorisë, je mësuar të këpusësh e të marrësh kokë në Shqipëri. Tani le tënden...

— Lërma mua qenin! — thirri zëri i egër i Sahit Gegës. Dani pa i hutuar thikën e mprehtë që mbante ai në dorë.

Sa çel e mbyll sytë koka e Mehmet Ali pashës — Detroit ishte në duart e Sahit Gegës, veçuar nga trupi.

— Janë mësuar këta qena të presin koka dhe t'ia nisin sulltanit, ka ardhur koha të lënë koka këtu te ne... — shfrynte Sahit Gega.

Dan Delia pa brenda flakadanin që kishte përpirë odat dhe kufomat e të rrethuarve dhe u zbraps. Nga kati përdhes vazhdonin të dilnin çengitë e Abdulla pashës, disa zonja dhe shërbyeset. Ato ishin të lemerisura, tek ecnin duke mbajtur njëra-tjetrën mbi kufomat e të vrarëve. Krismat e thirrjet vazhdonin. Kur ato panë Sahit Gegën me kokën-mareshal në dorë, nisën ulërimat. Njëra nga ato foli në gjuhë të huaj.

— Po kjo putana e Marashit ç'do këtu? — pyeti njëri nga kryengritësit për gruan e gjatë, veshur evropiançe e të bërë shafran në fytyrë.

— Do të jetë mikësja e mareshalit, — tha një tjetër. — Kot nuk ka ardhur deri këtu.

Dan Delia shikoi andej nga bëhej kjo bisedë dhe sytë i mbetën mes të vrarëve. Dy kosovarë të armatosur po mbanin për krahësh Baxhul Boçarin e plagosur. Fustanella e bardhë e Baxhulit ishte bërë purpur në mbllaca të mëdha, sikur ta kishte futur pa kujdes në një ngjyrë. Si dukej, Baxhuli do t'i kishte plagët të lehta, se ecte vetë dhe kërkonte të mos e mbanin.

— Nga ka qenë ky pis? — pyeti një kryengritës, kur pa Sahitin dhe kokën-mareshal.

— Ca thonë francez, ca gjerman, ca hungarez, ca turk, po te ne erdhi në emër të të gjithëve, — ia priti tjetri.

— Mirë boll, tani le ta gjejë vendin e vet...

— E gjeti, e gjeti.

Ata kishin dalë në shesh dhe një grumbull luftëtarësh po i ndiqnin pas.

— Or ti, or ti, mi gjirizi! — thirri një nga luftëtarët duke shikuar grupin e çengive të Abdulla pashës në të djathtë. Mes shërbyeseve, me një shami në kokë e me një mitan grash mbi setrën e vet, ishte plaku turk. Kur kryengritësi e zuri për krahu, plaku u tmerrrua. Ai shtrëngonte ca qitape ndër sjetull dhe ia kishte ngulur sytë e llahtarisur Dan Delisë.

— Lëreni atë, — i tha Dani kryengritësit. — Lëreni. Është një eremit që bredh sa andej-këtej se nuk gjen dot rrugën e Mekës. Ndoshta e heq rruga dhe i çon selam sulltan Abdyl Hamitit. Plaku zgurdulloi sytë tërë lemeri.

Ata vazhduan rrugën dhe aty në kënd të sheshit të qytetit ishte një gardh me ca hunj të lartë. Qëndruan atje dhe e vendosën kokën-mareshal në njërin nga ata hunj, sigurisht në atë më të nderuarin mes tyre!

* * *

«O zot, — tha ai, — ç'po më shohin sytë! Në i kemi vënë kokat e pashallarëve të tyre në sini, këta na e vunë në hu! Allah, bëfsh emër! Gjithçka u kthye së prapthi. «Metamorfozë!»

Ai ishte fare vetëm në kafen e Basri Bakallit. Kishte pirë kafen dhe Basriu nuk ia kërkoi pagesën se hetoi që klienti i tij i çuditshëm diçka po murmuriste me vete. Basriu e mori për dervish endacak, që ishte tmerruar nga ato që kishte parë, prandaj u ngul në tavolinën e dritares dhe nuk po çohej. Kur plaku fliste me vete, Basriu u frikësua se mendoi që klienti ishte i çmendur.

«Ne vetë ua kemi mësuar artin e kokëprerjes, — tha. — Ne! Po tani e pati Perandoria në këtë vend. Perandorinë po e mbyt zemërimi i popujve. Zemërimi i Arnautistanit është vetëm fillimi i shkatërrimit. Unë e ndieja këtë gjë me kohë, prandaj kam filluar «Metamorfozën». E dija, njeriu me këlliç do ta bënte këtë hata, veç ai mund ta bënte. Dhe e bëri.

Sikur ai ta dinte me të vërtetë se kush jam unë, një allah e di ç'do të më bënte. Ndoshta, ptu! ptu! ptu! koka ime do të vendosej atje, atje... pranë asaj tjetrës. Mos e dhëntë allahu!

Tani për tani koka dhe unë jemi të vetmit përfaqësues të Perandorisë. Unë dhe koka. Koka dhe unë. «Metamorfoza e Perandorisë!» Kurse këta u vranë dhe u copëtuan dhe një allah e di si dhe kur do të zgjidhet puna e tyre. Janë zemëruar keq. Me të gjithë! Sigurisht, kush ka mend në rradake e kupton se ky është zemërimi i një kombi. Tani, as që ka fuqi në botë e në qiell që t'i pajtojë, veç në u dhënshin tokat e tyre... Po nuk u dhanë tokat, këta edhe me Muhametin vetë do të mbajnë mëri.»

Në anën tjetër të sheshit, në lokalin e mirë të Zef Lukës ishin katër burra që bisedonin kokë më kokë.

— Sa shumë iu ruajtëm kësaj çështjeje, — tha njëri, një shulak elegant.

— U ruajtëm që mos të dilte, po ja që doli. Tani telegramet tona lexohen në Stamboll, Berlin, Petërburg, Vienë, Paris. Të gjithë me këtë po merren.

— Po koka e Detroit është vetëm prologu...

— Quaje si të duash, në daç prolog, në daç epilog, ajo mbetet atje në hurin e atij gardhi dhe nuk shkon më tutje.

— E di si më duken këta njerëz në atë gjëmë që bënë?... Si t'ju them. Më duket sikur perëndia ka derdhur kaq helm në shpirtin e tyre, saqë edhe në dashuri do të jenë të përbindshëm.

— Është zemërimi që vjen pas një krimi. Ne e copëtuam një komb dhe e mbytëm në gjak. Ky është krimi. Pas tij zakonisht është pak zemërimi, më mirë duhet thënë urrejtja e lemerishme e tyre, ose diçka tjetër që mund ta gjesh në gjuhën e tyre.

— Veç një gjë e kam të qartë: ne të mëdhenjtë e Evropës, duam s'duam, i njohim s'i njohim, do të kthehemi përsëri te këta. Më mirë le të flasë vetë koha.

KAPITULLI I NJËZETETETË

Ajo u duk në qytet, pasi ishte varrosur edhe luftëtari i fundit. Balli i kolonës së vullnetarëve kryengritës po dilte te përrenjtë e sipërm, lart, përmbi Çabrat, drejt Qafës së Prushit. Kjo kolonë do të kalonte luginën e Zogajt për Tropojë dhe prej andej do të hidhej në Plavë. Kolona tjetër, jo pa qëllim, dilte nga qyteti në veriperëndim drejt Pejës. Trupat e të dyja kolonave vazhdonin të dilnin nga qyteti si një trup i gjallë, i stërmadh, të cilit nuk i kuptohej fundi. E ashtu të gjata e të pafundme ato futeshin nëpër relievin e përthyer, të pjekur nga ditët e verës.

Vetëm një pjesë e shtabit drejtues të këtyre forcave vullnetare po bënte përcjelljen e fundit të të rënëve te varrezat e qytetit dhe rrëzë kodrave të Çabratit.

Në sheshin e boshatisur të qytetit u dukën një plakë e vetmuar, një kalë i ngarkuar me dy valixhe

të vogla, një plak që e tërhiqte për freri dhe pas një malësori i ri i armatosur. Pas gjithë asaj ngjarjeje të furishme këta njerëz në sheshin e boshatisur ishin si një paradoks me atë qetësi në ecje.

Plaku me atë ecje të qetë dhe mospërfillëse tërhoqi kalin pranë gardhit dhe u ul ndenjor. Pranë i shkoi edhe malësori i armatosur. Kurse ajo nëna truplartë dhe e fortë qëndroi në vend, përballë vendit ku kishin vendosur në hu kokën e mareshalit Mehmet Ali pasha — Detroit. Plaka qëndronte si një nënë-statujë, e ngrirë dhe e patundur, madhështore dhe e bukur, përpara kokës së mareshalit. Ajo e gjallë, plot jetë, dëshira dhe ëndrra, nënë, vetë jeta dhe përballë saj mareshali-kokë, i humburi, i zhytur në të keqe, send në kotësi, mbjellës i vdekjes, si vetë Perandoria.

Ishte e pabesueshme ajo që po ndodhte në atë shesh. Një nënë dhe një kokë. Nëna e tetë djemve që kishin shkuar vullnetarë të luftonin për vatanin dhe koka që erdhi deri aty për Perandorinë.

Ajo për herë të parë në jetën e saj prej nëne pesëdhjetëvjeçare po shikonte një mareshal-kokë. E kjo ishte gjëja më e çuditshme për një nënë si ajo. Ajo kokë e tmerrshme kishte ardhur nga ana e anës dhe kishte nxirë një brez të gjatë lëndine rrëzë kodrave të Çabratit. Gjithë sipërfaqja rreth e rrotull varrezave të qytetit e kishte hequr barin. Dhe kush e kishte fajin? Ja, kjo kokë, që për të mishëronte Perandorinë e madhe.

Plaka u mundua t'i shquante sytë nën vetullat e trasha, të rënduara.

«Ja, si u katandise, o i mallkuar, — tha ajo me vete. — Tani po rri aty mbi hu dhe tremb sorrat. Ani, trembi sorrat!»

Ajo i shikoi ballin. Ka dashur të thoshte diçka, mendoi ajo. Po ç'ka dashur të thoshte ky mareshal i Perandorisë së madhe? Ti ndoshta ke dashur të m'i mashtrosh djemtë, mendoi ajo dhe u rrëqeth. Ti,

gen! Po nuk ia arrite qëllimit. Qen i shitur te perandoria! Mirë ta bënë!

Asaj i kishte folur tërë rrugës plakuri Harun për mareshalin. Tani ajo e dinte se ky njeri i kishte kthyer shpinën atdheut të vet.

Mirë, mendoi, mirë ta bënë! Po të kishte bërë një jetë të ndershme, jot ëmë, ditëzeza, do të gëzohej tani me ty, me nipat, pjellën tënde. Nusja jote, kushedi, duhet të jetë e bukur dhe fëmijët do të kenë lëkurën tënde, po jo zemrën. Se ti zemrën e ke pasur katran. Ata fëmijë do t'i përkëdhelje dhe do të gëzoje. A dije ti, more katran, të përkëdhelje fëmijë?

As atdhe nuk ke tani, as grua, as fëmijë! Po ç'them? Ti i ke tradhtuar ata që i vogël, a të humbte raca, si të humbi! Ti i ke përbuzur ata, prandaj të zuri ahti i nënës sate. Ja, kështu. Se, kush hedh pas shpine qumështin e nënës, gjen belanë herët a vonë. Le të guxojë ndonjëri nga të tetë djemtë e mi... Por unë e di. E di nëna se ç'trima më besë ka lindur. Të tetë. I ka lindur nëna dhe unë e di si i kanë sytë e bukur njëri e tjetri. Të tetë.

Unë vetë i nisa të tetë kundër teje në këtë hatë që u bë këtu. Ia fala Shqipërisë, se unë dhe ajo të dyja jemi nëna. Po ti nuk e kupton këtë. As që e ke kuptuar kurrë si i nisim ne djemtë tanë në luftë. Tani rri mbi hu si një leckë dhe s'ke si e dëgjon zërin tim. Nuk dëgjon. Hesht dhe dukesh sikur po më pyet, sikur nuk ke kuptuar diçka. Po çfarë nuk ke kuptuar në jetë, që t'u ngri mendimi kështu në çastin e fundit? Mjerë ajo fatzezë që të ka lindur!

Po ç'ke dashur të dish? Vallë nuk i njohe shqiptarët?! Po Danin tim, a e njohe? Perandoria jote kështu e pëssoftë, o perëndi! Në hu, që të trembë sotrat. Ja, kështu si ti. Se vendi ynë është vakëf.

Ajo ndjeu hapa në shesh. U përmend. Ktheu kokën dhe pa Danin, Sulejman Vokshin dhe nja katër të tjerë që nuk i njihte. Tani ajo u kujtua se kishte

qëndruar si e ngrirë aty në shesh përpara kokës së mareshalit.

Plaku Harun Krevena u ngrit dhe futi kutinë e duhanit në xhep.

— Eja, bijë, — i tha ai Lumjanës së veshur e të armatosur, — po vjen Dani. Kali kishte një drithërimë që i lëvizte si një fluturim nën lëkurë. Njerëzit dhe kali shikonin blacat e gjakut nëpër shesh dhe hapin e burrave që po afroreshin.

— Nënë! — i tha Dani dhe i zuri dorën.

— Biri i nënës! — tha ajo dhe e shikoi drejt në sy. Fytyra e të birit ishte tepër e ashpër. Sytë ishin të skuqur e të mbytur nga furia e urrejtjes, që ajo ia njihte mirë. Kështu e kishte pasur zemërimin që foshnjë. Furtuna e luftës, mendoj ajo, ka gjetur strehë në sytë e tij. Ata u takuan me Harun Krevenën dhe me Lumjanën. Sulejmani i tha Harunit se e kishte munduar vajzën, po plaku i tha se ajo do të vinte me vullnetarët në Plavë. Një tjetër tha se kishin boll halle edhe në fshatra e qytete, pra ajo nuk duhej të shkonte.

— Bir, u vranë shumë? — pyeti Rudana.

— Nga ata s'lamë burrë të dalë... — tha Dani.

— Qenkan vranë shumë!... — tha ajo dhe e pushtoi dhimbja. Sytë i mbetën atje, te lëndina, ku ishte zhdukur gjelbërimi dhe dukej një ngjyrë e errët dheu.

— Jo më shumë se në sarajet e pashës, — tha Sulejman Vokshi.

— Edhe Velua me Adin... — tha Dani dhe shikoi jo andej nga shikonte nëna.

— Mos! — tha ajo dhe një ofshamë i doli nga kraharori.

— Nënë duhet ta çoni atje, — i tha Danit njëri nga shoqëruesit e Sulejman Vokshit.

— Jo, bir, — tha ajo. — Ju shikoni punën se ata të gjithë janë të mitë. Të mitë, bijtë e nënës!

— Ahmet Koronica, e shikon këtë baba? — i tha Sulejmani tjetrit që kishte aty pranë dhe Rudana tani

po e shikonte për herë të parë. — Ky baba i padjalë mori vajzën e vetme, e armatosi dhe e solli në Prizren. Tani do të na e japë për në Plavë...

Ahmet Koronica shikoi i hutuar plakun Harun Krevena dhe nuk i foli. Një tjetër tha:

— Tani nuk ka vend për të. Forcat janë nisur. Kurse ju, Harun Krevena, vetëm ju, bëtë atë punë në kazemat e Prizrenit, sa nuk do ta bënin edhe dhjetë djem! Këtë e dimë të gjithë ne. Tani merre vajzën dhe të na shoqërojë Rudanën deri ku duhet...

Ata u larguan në heshtje drejt varrezave, ku nëna duhej të shikonte varret e Velos dhe të Adit, dy djemve të rënë. Askush nuk u kujtua t'i hidhte sytë kokës që mbeti fillikat në sheshin e boshatisur.

Kur ata arritën te ish-lëndina, i treguan dy varret e djemve. Ajo u përkul, përkëdheli me dorë dheun e zi, pastaj u ngrit ngadalë, e fortë dhe e pa tundur e vazhdoi të ecte anës gjithë vargut të gjatë të varrezave të reja.

Pas i shikonte Lumjana, ndërsa togu i burrave qëndronte me Harun Krevënë te rruga. Ata e pritën në heshtje dhe pastaj u nisën në rrugën e gjatë që ngjitej lart, lart.

Cakaj, F.

Zemërimi. Roman. T., «Naim
Frashëri», 1979.

332 f.

B-ka të mëdha dhe

B-ka të vogla: 891.983-31

C 16

Tirazhi 16000 kopje

Format 78x109/32

Stash: 2204-72

KOMBINATI POLIGRAFIK – Shypshkronja e re Tiranë, 1980